

**O. Ýazymow, A. Akbäbäýew, A. Kiçigulyýew,
O. Handurdyýewa, T. Meredow, T. Kadyrowa**

EDEBIÝATY OKATMAGYŇ USULYÝETI

Mugallymçylyk mekdepleri üçin synag okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

**Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2010**

UOK 377:894. 361

Ý 14

Ýazymow O. we başg.

Ý 14 **Edebiýaty okatmagyň usulyýeti.** Mugallymçylyk mekdepleri üçin synag okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.

TDKP №150, 2010

KBK 74. 261

©O. Ýazymow we başg., 2010.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaytalam:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaytalam:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Garasşyz, hemişelik Bitarap Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ygylan eden täze Galkynyş we beýik özgertmeler syýasaty, onuň bilim ulgamyndaky ajaýyp başlangyçlary, batyrgaý özgertmeleri biziň üznüksiz bilim bermegi amala aşyrýan mekdeplerimiziň öz işini umumadamzat ýörelgelerine laýyk getirmegi, ruhy taýdan ösen, ahlak taýdan ynamly şahsyýeti okadyp hem terbiýeläp ýetişdirmegi talap edýär. Bulary berjaý etmek üçin mekdepdäki ähli okuw dersleri ýaly edebiýat dersi hem okatmak we terbiýe bermek işinde ýerli durmuş-ykdysady şertleri, milli döp-dessurlary esas edinmelidir.

Türkmen mekdepleriniň IV–X synplarynda edebiýat ýörite okuw dersi bolmak bilen ol okuw dersleriniň arasynda esasyalarynyň biri hasaplanýar. Sebäbi edebiýat, çeper söz okuwçylaryň şahsyýetine, ahlagyna, olaryň akyl ýetirijiligine, dünýägaraýşynyň giňelmegine güýçli täsir edýär.

Edebiýat dersi IV–VIII synplarda edebi okuw, IX–X synplarda bolsa gysgaça edebiýat taryhy kursy hökmünde okadylýar. Edebiýat dersiniň esasy maksady sapakda, sapakdan we mekdepden daşary çärelerde okuwçylara çeper edebiýaty okamagy, oňa düşünmegi, derňemegi öwretmekden, olara edebi bilim bermekden, edebiýatyň obrazly, emosional täsirlilik güýjünden peýdalanyň, okuwçylarda ajaýyp edep-ekramy, ýokary ahlaklylygy terbiýelemekden ybaratdyr.

Garasşyz, hemişelik Bitarap Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň täze Galkynyş we beýik özgertmeler syýasatyna laýyklykda umumybilim berýän dünýewi mekdeplerde türkmen edebiýaty dersi boýunça täze okuw maksatnamalaryna we okuw kitaplaryna geçilmegi edebiýaty okatmagyň usulyýetiniň önünde uly talaplar goýýar, ilkinji nobatda, okatmagyň usullaryny we tärlerini kämilleşdirmegi ündedýär.

“Edebiýaty okatmagyň usulyýeti” türkmen mekdeplerinde ulanylan okuw kitaplaryny we usuly gollanmalary ençeme ýyllaryň dowamynda synaglar edip görmek netijelerine esaslanmak bilen ýazyldy. “Edebiýaty okatmagyň usulyýeti” mekdepde okatmagyň okuwy ynsanperwerleşdirmе, okatmakda erkinlik, jogapkärçilik, açyklyk, ylmylyk, üznüksizlik, ösdüriji häsiýetlilik... ýörelgelerine esaslanýar.

“Edebiýaty okatmagyň usulyýeti” ýazylanda, mekdep, çeper edebiýat baradaky taryhy kararlar, klassyklaryň, alymlaryň, görnükli pedagoglaryň çeper edebiýat, usulyýet baradaky aýdanlary, görnükli pedagoglaryň edebiýaty okatmagyň usulyýetine degişli işleri peýdalanyldy. Bulardan başga-da, Türkmenistanyň Merkezi döwlet arhiwiniň, Mary we Türkmenabat şäherlerindäki döwlet arhiwleriniň resnamlary, gazet we žurnal materiallary, Türkmenistanyň öňdebaryjy edebiýat mugallymlarynyň we ýazarmanlaryň öz mugallymçylyk iş tejribeleri, mekdeplerde ýörite geçirilen synag barlaglarynyň netijeleri esas edilip alyndy.

EDEBIÝATY OKATMAGYŇ ÝÖRELGELERI WE MAKSATLARY

Türkmenistanyň Prezidenti

Gurbanguly Berdimuhamedow:

– Türkmen halkynyň ençeme alymlary, şahyrlary uzak asyrlaryň dowamynda öz köptaraply ylmy we ajaýyp çeper eserleri bilen türkmeniň adyny şöhratlandyrdy. Olar ylmy we çeper döredijiligi bilen dünýä medeniýetiniň ösüşine önjeýli goşant goşdular.

Edebiýat dersi okuwçylara edebi bilim we ynsanperwer terbiýe bermäge hyzmat edýär. Çünki çeper edebiýat söz sungatydyr. Çeper edebiýat durmuş wakalaryny, hadysalary, adam ahlagynyň dürli taraplaryny, dürli häsiýetleri umumylaşdyrmak bilen örän çeper, obrazly, anyk suratlandyryp görkezýär. Ol sungatyň täsirli görnüşidir, durmuşyň okuw kitabydyr. Çeper edebiýat okuwçylara hakykata, biziň daş-töweregimizi gurşap alan durmuşa akyl ýetirmegi öwretmekde, zähmet adamlaryna hormat goýmakda, watançylyk ruhunda terbiýelemekde örän ähmiýetli serişdedir.

Söz sungaty bolan çeper edebiýaty okatmagyň, öwretmegiň özboluşly maksady, ýörelgeleri we aýratynlyklary bar.

Edebiýaty okatmagyň usulyýeti mekdepde çeper edebiýaty pedagogikanyň talaplaryna laýyk okatmagyň, öwretmegiň, terbiýe bermegiň esaslaryny we nazaryýetini işläp düzýär.

Edebiýaty okatmagyň usulyýeti edebiýat dersini okatmak, öwretmek baradaky pedagogik ylymdyr. Usulyýet mugallyma edebiýaty okatmagyň, öwretmegiň we ynsanperwerlik terbiýesini bermegiň synalyp görülen dürli usul we tärlerini salgy berýär, olary ylmy taýdan esaslandyrýar.

Edebiýaty okatmagyň usulyýetiniň öwrenýän özboluşly ugry bar. Ol okuw – pedagogik işdir, ýagny edebiýat sapagynda mugallym bilen okuwçylaryň özara gatnaşyklary we çeper eseriň üsti bilen okuw - terbiýeçilik işlerini nähili ýola goýmalydygy hakdaky kanunylykdyr.

Edebiýaty okatmagyň usulyýeti orta mekdeplerde edebiýaty, edebi eserleri okatmagy, öwretmegi, esasan, üç ýörelge boýunça amala aşyrmagy belleýär:

1. I–III synplarda düşündirişli okuw;
2. IV–VII synplarda edebi okuw;
3. VIII–X synplarda edebiýat taryhy (edebi – taryhy esasdaky gysgaça yzygiderli kurs).

Edebiýaty okatmak, öwretmek ýörelgeleri özara biri-birleri bilen berk baglanyşykda bolýar. Düşündirişli okuw I–II synplarda ýönekeýje häsiýetde bolup, III synpda öz häsiýeti boýunça edebi okuwa ýakynlaşýar. Edebi okuw sapaklary IV–VI synplarda hakyky häsiýetinde, VII synpda bolsa çylşyrymlaşyp, öwrenilýän zatlar giňelýär we okuwçylary edebiýat taryhyny öwretmäge taýýarlanylýar. VIII–X synplarda türkmen edebiýatynyň taryhy öwrenilýär.

Edebiýaty okatmagyň usulyýetiniň ýörelgeleriniň her haýsynyň özüne mahsus maksady bar.

Düşündirişli okuw. Bu başlangyç I–III synplarda çeper eserleri, olardan bölekleri okamak, olaryň many-mazmunyna düşünmektir. Düşündirişli okuw sapaklarynyň maksady esere, ýazga dogry düşünmek, ony labyzly okamak, okalan eseriň ýa-da bölegiň manysyny ýüze çykar-mak boýunça ilkinji endikleri öwretmektir.

Edebi okuw. Bu IV–VII synplarda edebi eseri we eserden bölekleri okamak, öwrenmek diýmekdir. Edebi okuwynyň maksady okuwçylara ýazgyny okamagyň (düşündirişli, labyzly, çeper, rollar boýunça...) üsti bilen edebi bilim bermek, olary ideýa-syýasy, ahlak hem estetik taýdan terbiýelemek, dil we ýazuw sözleşini ösdürmek, çeper eserleri okamaga höwes döretmekdir.

Edebiýat taryhy. Bu VIII–X synplarda türkmen edebiýatynyň gysgaça taryhyny yzygiderli öwrenmek diýmekdir. Edebiýat taryhyny öwrenmegiň maksady okuwçylara edebiýat taryhy we teoriýasy boýunça bilim bermek, edebiýat taryhynyň ösüşini öwretmek, ýokary ahlakly ýaşlary terbiýelemekdir.

Türkmen edebiýatynyň taryhyny çuň ideýaly eserler – goşgular, poemalar, hekaýalar, powestler, romanlar, dürli drama eserleri bezeýär. Edebiýatdan okuw maksatnamasynda şol eserleriň iň gowulary okamak, öwrenmek üçin hödürlenýär. Okuwçylar türkmen halkynyň watançylyk, ahlaklylyk häsiýetlerini türkmen klassyk şahyrlarynyň şygrylaryny okanlarynda, Berdi Kerbabaýewiň, Ata Salyhyň, Agahan Durdyýewiň, Nurmyrat Saryhanowyň, Ata Gowşudowyň, Aman Kekilowyň, Kerim Gurbanpesowyň we başgalaryň dürli žanrdaky eserlerini öwrenenlerinde duýýarlar.

Doganlyk halklaryň we daşary ýurt edebiýaty bilen tanyşmak bilen okuwçylar halklar arasynda bolan dostlugy, raýdaşlygy aňlaýarlar, öwrenýärler. Çeper hem ideýaly eserler okuwçylarda mert ýigide, ýagşy gylyk-häsiýete guwanmak, namart-gorkagy, hilegär-töhmetçini, ýalançyny tanamak, ýaltany, zähmeti söýmeýäni ýigrenmek duýgusyny döredýär.

Edebiýaty okatmagyň usulyýeti özüniň ösüş taryhyny öwrenýär, özüniň ylmy esaslaryny kesgitleýär, okatmagyň tejribe synagyndan geçen usul we tärlerini, sapak görnüşlerini anyklaýar, okatmagy durmuş bilen baglanyşdyrmak meselesini çözüýär. Onda edebi eseri derňmegi, edebiýat teoriýasyny öwretmek, baglanyşykly sözleşi ösdürmek, sapakdan daşary işleri geçirmek, edebiýatdan iş meýilnamalary, otagy we ş.m. barada ylmy-usulyýet maglumatlary berilýär, ol ylmy-usulyýet maslahatlary bermekde danalaryň, klassyklaryň çeper edebiýat, mekdep we ideologiya meseleleri baradaky taryhy taglymatlaryna esaslanýar.

I bap

MEKDEPDE EDEBIÝATY OKATMAGYŇ USULÝÝETINIŇ TARYHY

Türkmenistanyň Prezidenti
Gurbanguly Berdimuhamedow:

– *Türkmenler dünýä medeniýetiniň genji-hazynasyna, medeni-ruhy ösüşine uly goşant goşan iň gadymy halklaryň biridir. Türkmen halky müňýyllyklaryň ýaňyny siňdiren yüzlerçe taryhy-medeni ýadygärliklere, edebi gymmatlyklara, golýazma çeşmelerine baýdyr. Adamzadyň köp asyrlık taryhynyň köklerini, edebi-ruhy gymmatlyklaryny, asyrlaryň jümmüşinden sünnälenip çykan iň nepis sungat eserlerini özünde jemleýän baý milli mirasymyz Galkynyş zamanamyzyň esasy ruhy binýatlarynyň biridir.*

Türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmagyň usulyýeti özüniň döreýiş, ösüş, kämilleşiş taryhyny uzak döwürlerden alyp gaýdýar. Onuň döreýiş taryhynda halk magaryfy, köp ýyllyk tejribesi bolan halklaryň edebiýaty okatmagyň usulyýeti esas boldy. Türkmen edebiýatyny okatmak usulyýetiniň ösmeginde, kämilleşmeginde zehinli ýazyjy-şahyrlar, edebiýatçylar, tejribeli bilim işgärleri esasy rol oýnadylar. Olar edebiýatdan okuw maksatnamalaryny, okuw kitaplaryny, okuw gollanmalaryny we hrestomatiýalary ýazmaga, neşire taýýarlamaga höwes bilen gatnaşdylar. Edebiýat dersi mekdepe ýaşlary ynsanperwer ruhda terbiýelemekde, ahlak taýdan päk adamlar edip ýerleşdirmekde, olary Watana, halka, hormatly Prezidentimize wepaly ýaşlar edip ýetişdirmekde wajyp orunlaryň birini eýeleýär.

Mekdepe edebiýaty okatmak usulyýetiniň geçen uzak döwürleýin taryhy ýoluny öwrenmeklik zerurdyr. Edebiýaty okatmak bara-

da mundan öňki edilen işleri, aýdylan pikirleri, öňe sürülen meseleleri, şol döwrüň içinde ýüze çykan usullary, tärleri öwrenmek, derňemek mugallymyň oňyn pikirleri kabul edip almagyna, öz iş tejribesinde ornaşdyrmagyna uly ýardam eder.

Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedow milli medeniýetimizi ösdürmeklige aýratyn üns berýär. Ol özüniň çykyşlarynda :

– Beýik Galkynyş eýýamy hiç eýýama meňzemeýän ajaýyp döwürdir. Bu eýýamda döredilýän eserler döwür bilen bile taryha girer.

– Döredilýän eserler durmuşdan üzňe däl-de, çuň mazmunly, ýokary çeperçilikli, halkymyzyň milli aýratynlyklaryny we durmuş hakykatyny beýan edýän eserler bolmalydyr – diýip nygtaýar.

Täze Galkynyş we beýik özgertmeler döwründe türkmen taryhyny dikeltmek, halky milli ruhy taýdan täzedan galkyndyrmak möhüm işleriň birine öwürüldi. Şeýlelikde, türkmen edebiýatyny okatmak usulyýetiniň taryhyny öwrenmek, onuň döreýiş, ösüş we kämilleşiş taryhyny yzarlamak ylmy taýdan ähmiýetlidir.

Türkmenistanda XX asyryň 20-nji ýyllarynda türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmakda edilen işler

XX asyryň 20-nji ýyllarynda Türkmenistanda ilkinji möhüm meseleleriň biri zähmetkeş halky hatly-sowatly etmek bolupdyr. Bu döwürde täze mekdepler gurlup, okatmagyň täzeçe usullary ulanylypdyr.

20-nji ýyllaryň başlarynda Türkmenistanda I we II basgançak atlandyrylan mekdepler bolup, olarda mugallymlar çagalara başlangyç bilim-okamagy we ýazmagy öwredipdirler. Bu döwürde türkmen mekdeplerinde edebiýat aýratyn ders hökmünde okadylmandyr.

1922-nji ýylda Daşkent şäherinde Türkmen bilim komissiýasy döredilipdir. Bu komissiýa ilkinji bolup, türkmen edebi diliniň kadalaryny kämilleşdirmäge, türkmen mekdepleri üçin okuw maksatnamalaryny, okuw kitaplaryny düzmäge girişmek bilen bu ugurda uly işler bitiripdir. Taryhda ilkinji gezek türkmen diliniň elipbiýi hem-de dürs ýazuw kadalary düzülipdir.

Okuw maksatnamalary. Türkmen mekdeplerini okuw maksatnamalary bilen üpjün etmek ugrunda ençeme tagallalar edilipdir. Türkmen mekdepleri üçin ilkinji gezek okuw maksatnamasy 1924-nji ýylda Daşkentde neşir edilipdir.

1925-nji ýylda neşir edilen “Sowatsyzlyk bitirmek mekdepleriniň maksatnamasynda” hem ene dili okuw boýunça takyk maglumat berilmän, okamagy öwretmegiň tehnikasy, okuwy durmuş bilen baglamagyň ähmiýeti, ýazuwy öwretmegiň usullary, meýilnama düzmek, soraglara ýazuw üsti bilen jogap bermek, arza, dil haty, makala ýazmagy öwretmek belleniýär.

20-nji ýyllaryň ahyrlarynda neşir edilen maksatnamalarda-da ene dili- edebiýat boýunça maksatnama materiallary takyk kesgitlenmändir. 20-nji ýyllaryň ene dili maksatnamalarynyň esasy maksady okuwça diňe sowat öwretmek okamagy we ýazmagy öwretmek bilen çäklenipdir.

Okuw kitaplary. 20-nji ýyllarda Türkmenistanda täze açylan türkmen mekdeplerini okuw kitaplary bilen üpjün etmek esasy meseleleriň biri bolupdyr. Bu ýyllarda mekdeplerde, aýratyn hem oba mekdeplerinde ene dilinde ýazylan okuw kitaplary ýetmezçilik edipdir. 1920–1921-nji okuw ýylynda diňe A.Alyýewiň ýazan “Harplyk” kitaby bolupdyr.

1922–1923-nji okuw ýylynyň birinji ýarymynda ulanylan okuw kitaplary hem gollanmalary şu aşakdakylardyr:

I bölümde ene dili boýunça A. Alyýewiň “Harplyk” kitaby;

II bölümde ene dili boýunça Bektawiniň tatar hrestomatiýasy;

III bölümde ene dili boýunça Muhammet Eminiň “Türk sazy” diýen kitaby.

Türkmen dilinde ilkinji neşir edilen kitaplaryň biri hem Alyşbeg Alyýewiň “Iň täze türkmen elipbiýi we ilki okuw” diýen okuw kitabydyr.

1922-nji ýylda A. Alyýewiň “Türkmen dili”, 1925-nji ýylda bolsa “Okuw kitaby” neşir edilýär.

Alyşbeg Alyýewiň 1925-nji ýylda çykan “Okuw kitaby” elipbiýden soň birinji ýyl üçin niýetlenip düzülipdir.

Türkmen edebiýatyndan ilkinji düzülen hrestomatiýa Allaguly Garahanowyň “Ene dilimiz” diýen kitabydyr. Bu kitaba türkmen şahyrlarynyň birnäçesiniň iň gowy eserleri saýlanyp alnypdyr.

1924-nji ýylda M. Geldiýew bilen G. Alparowyň “Elipbiý” kitaby neşir edilipdir. Bu kitap üç bölümden ybarat: 1. Harplyk. 2. Okamak üçin tekstler. 3. Okudyjylara gysgaça ulanma.

1926-njy ýylda “Ýaňy Türkmenistan” diýen okuw kitaby neşir edilipdir. Bu kitap ululara – çala sowatlylara okamak üçin tekstler ýygyndysy – hrestomatiýadyr.

1927-nji ýylda S.Gafurowyň “Okuw kitaby” neşir edilipdir. Bu kitap elipbiýden soň okamak üçin niýetlenipdir.

20-nji ýyllarda täze türkmen mekdepleri üçin bellibir usulda, bellibir maksatnama esasynda ýazylan kämil okuw kitaplary ýeterlik bolmandyr. Okuw kitaplary her ýyl üýtgedilip, täzelenip durlupdyr.

Bu döwürde “Türkmen atalar sözi – nakyllary we matallary” (1925), “Magtymguly”, “Seýdi”, “Myraly Şir Nowaýy” (1925–1926) diýen ýygyndylaryň, “Saýat bilen Hemra” (1927) dessanynyň neşir edilmegi, şahyrlaryň gazet-žurnallaryň sahypalarynda häli-şindi çap edilip durlan eserleri okuwçylary türkmen edebiýaty bilen tanyşdyrmak üçin mugallymlara goşmaça maglumat bolup hyzmat edipdir.

Usuly işler. 1917–1929-njy ýyllar täze açylan türkmen mekdeplerinde okatmak usulyýetiniň döreýiş döwri bolupdyr. Türkmen mekdeplerinde ilkinji gezek okatmagyň sapak ulgamy girizilipdir. Ene dili türkmen mekdeplerinde ilkinji gezek okadylyp başlanypdyr. Emma bu döwürde ebebiýat özbaşdak okuw dersi hökmünde okadylmadyr. Edebi eserler-ýazgylar ene dili sapaklarynda okadylypdyr.

Mugallymlar usuly taýýarlygy, esasan, şol döwürlerde her ýyl geçirilip durlan gysga wagtlaýyn okuwlaryň üsti bilen alypdyrlar. Bularдан başga-da, ýörite oba mugallymlaryny taýýarlaýan bir ýyllyk okuwlar hem işläpdir. Görşümüz ýaly, bu döwürde dürli okuwlarda okap, özleriniň pedagogik, usuly taýýarlygyny hem bilimini ösdürýän adamlar – mugallymlar ýyl geçdigiçe köpelipdir.

Mugallymlary taýýarlaýan okuwlar üçin okuw maksatnamalary Magaryf halk komissarlygy tarapyndan tassyklanypdyr. Şol maksat-

namalar boýunça-da okuwlarda mugallymlar okadylyp, olara syýasy bilimler, usuly görkezmeler öwredilip goýberilipdir.

20-nji ýyllarda, aýratyn hem, 20-nji ýyllaryň ortalarynda mugallymlara gollanma üçin birnäçe usuly ýygyndylar neşir edilip çykarylypdyr. Bu usuly ýygyndylarda çap edilen maglumatlaryň hemmesi diýen ýaly rus dilinden terjime edilipdir. Ýygyndylardaky makalalaryň arasynda “Daşdan okatmak”, “Kompleks usuly bilen ders bermek”, “Mugallym oba mekdep programmasyndan näjüre peýdalanmaly” diýen makalalar ene dili mugallymlaryna bellibir derejede gollanma bolup hyzmat edipdir.

30-njy ýyllarda türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmakda edilen işler

Türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmaklyk 1930–1940-njy ýyllarda özboluşly ösüş ýoluny geçýär. Bu meselede ep-esli üstünlik, öňe gidişlik gazanylyr.

1931-nji ýylda halk magaryfy boýunça Türkmenistanyň köp etraplarynyň mekdeplerinde täze okuw maksatnamalary bilen işläp başlaýarlar.

30-njy ýyllarda Türkmenistanyň mekdepleri üçin ýörite orta we ýokary bilimli hünärmenleri taýýarlamakda Aşgabat döwlet pedagogik institutynyň (1931), onuň ýanynda Mugallymçylyk institutynyň (1935), bu institutlaryň gaýybana bölümleriniň (1935), Türkmenabat şäherinde Mugallymçylyk institutynyň (1939) açylmagynyň uly ähmiýeti bar.

Okuw maksatnamalary. Magaryf halk komissarlygy 1931-nji ýylyň 13-nji martyndaky maslahatynda “Programmalary düzmek boýunça brigadalaryň işini guramak barada” ýörite meselä garaýar.

Magaryf işgärleriniň giňden gatnaşdyrylmagy netijesinde hem-de köpçüligiň peýdaly teklpleri nazara alnyp düzülen ene dili maksatnamasy 1938-nji ýylyň 23-nji oktyabrynda tassyklanýar. 1939-njy ýylda edebi okuw hem edebiýat özüniň ders hukugyna eýe bolýar. 1939-1940-njy okuw ýyly üçin düzülen okuw maksatnamasynda il-

kinji ýola 5–7-nji synplarda edebi okuw, 8–10-njy synplarda bolsa edebiýat özbaşdak okuw dersi hökmünde ýazylýar.

Türkmenistan Magaryf Halk komissarlygy edebiýatdan okuw maksatnamalaryny düzmäge girişýär. Ol maksatnamalary düzmäge ylmy işgärlerden G. Ahundow, N. Aşyrow, A. Wýazigin, M. Gerşuny, N. Hojaýew dagy gatnaşýarlar. Ilkinji edebiýatdan okuw maksatnamasy 1939-njy ýylda neşir edilýär.

1939–1940-njy ýyllarda türkmen mekdepleriniň VIII-X synplary üçin ilkinji gezek edebiýat maksatnamalary düzülip taýýarlanylýar.

Okuw kitaplary. 1931-nji ýylda 3–4-nji synplar üçin awtorlar köpçüliginiň düzen “Ene dili”, 1932-nji ýylda A.Kekilow we M.Işangulyýewiň “Ene dilinden IV ýyl üçin okuw kitaby” çap edilýär. H. Baýlyýewiň 1-nji synp üçin “Okuw kitaby” hem-de Ş.Kekilow bilen 2-nji synp üçin düzen “Okuw kitaby” 1933-nji ýylyň 15-nji awgustynda Magaryf halk komissarlygynyň maslahatynda tassyklanýar.

1939-njy ýylda ilkinji gezek türkmen mekdepleriniň 5, 6 we 7-nji synplary üçin, 1940-njy ýylda bolsa 8-nji synp üçin edebiýatdan okuw kitaplary neşir edilýär.

Doly däl we orta mekdepleriň 5-nji synpy üçin edebiýatdan okuw kitaby düzülipdir.

Türkmen mekdepleriniň 6-njy synpy üçin edebiýatdan okuw kitaby A. Wýaziginiň ýolbaşçylygynda A. Gürgenli bilen M. Gerşuny ýazypdyr. 7-nji synp üçin edebiýatdan okuw kitaby A. A. Wýaziginiň ýolbaşçylygynda şowly çykypdyr.

Usuly işler. Bu döwürde türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmak usullarynyň döreýiş we ösüş ýagdaýynda 1931-nji ýylda I.Rahmatulliniň “Oba mugallymlaryna gözükdiriji”, 1932-nji ýylda Türkmenistan döwlet ylmy-pedagogika instituty tarapyndan taýýarlanylýan “Mugallymlar üçin rehberlik”, 1933–1936-njy ýyllarda Magaryf halk komissarlygy tarapyndan “Usuly ýol görkezmeklikde mugallymlara kömekçi” diýen ýygyndylar neşir edilýär.

G. Bekmetowyň “Oba mekdeplerinde ebebi okuw”, “Soçineniýe üstünde işlemek” makalalary usuly gollanma bolup hyzmat edipdir.

Beýik Watançylyk urşy döwründe Türkmenistanyň mekdeplerinde edebiýaty okatmak (1941–1945)

Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmagyň usulyýeti hem harby döwrüň talaplaryna laýyk guralýar. Bu döwürde okuw maksatnamalary we kitaplary hökmünde, esasan, uruşdan öňki çap edilen okuw kitaplary ulanylypdyr. Bu döwrüň tanymal mugallymlaryndan Rejepgül Uhulowany, Durdygül Çaryýarowany, Güljemal Açyłowany, Abdyweli Gudratyllaýewi, Tagan Atajanowy we başgalary görkezmek bolar.

Urşuň öň ýanynda G. I. Bekmetowyň “Gaýybanaçy ene dili boýunça özbaşdak nähili işlemeli?”, “Ene dili we edebiýatdan barlag synagyny nähili geçirmeli”, “Ene dili we edebiýat boýunça soramaklygyň usuly” ýaly makalalary çapdan çykypdyr.

Uruşdan soňky ýyllarda mekdepde edebiýaty okatmak usulyýetiniň ösüşi (1946–1958)

Okuw maksatnamalary. Bu döwürde hökmany ýediýyllyk okuw girizilýär. Uruşdan soňky ýyllarda türkmen mekdepleriniň 5–7-nji synplary üçin edebiýatdan okuw maksatnamasy 1946-njy ýylda neşir edilýär. 1948-nji ýylda türkmen mekdepleriniň 5–7-nji synplary üçin edebi okuw boýunça täze okuw maksatnamasy neşir edilýär.

Uruşdan soňky ýyllarda türkmen orta mekdepleriniň 8–10-njy synplary üçin edebiýat maksatnamasy 1946-njy ýylda neşir edilýär. Ony B. Garryýew bilen N. Aşyrow düzüpdir.

Türkmenistan Magaryf ministrligi 1952-nji ýylyň maý-íýun aylarynda orta mekdepleriň 8–10-njy synplary üçin edebiýat maksatnamalaryny mugallymlaryň arasynda giňden ara alyp maslahatlaşmagy guraýar. Türkmenistanyň öňdebaryjy mugallymlarynyň maslahatlaryny nazara alyp, 8–10-njy synplar üçin edebiýatdan täze okuw maksatnamalaryny düzmekligi Türkmen döwlet uniwersitetine – edebiýat kafedrasynyň aspirantlary B. Şamyrowa, N. Çaryýewe, O. Ýazymowa tabşyrýar.

Uruşdan soňky ýyllarda türkmen mekdepleriniň durmuşynda Hökümetiň 1949-njy ýyldaky hökmany ýediýyllyk okuwy girizmek baradaky taryhy karary hem uly ähmiýete eýedir. 1949–1950-nji okuw ýylyndan başlap, hökmany ýediýyllyk okuwyň girizilmegi bilen mekdepleriň, okuwçylaryň sany köpeliýär, şonuň bilen türkmen halkynyň medeni derejesi öňkünden hem ösüp ugraýar.

Uruşdan soňky ýyllarda Magaryf ministrligi hem onuň ýerli guramalary mugallym kadrlarynyň ideýa-syýasy bilim derejelerini ýokarlandyrmak barada has içgin aladalanýarlar.

Uruşdan soňky, aýratyn hem, 50-nji ýyllarda Türkmenistanyň halk magaryfynyň gülläp ösmeginde Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň, Türkmen döwlet uniwersitetiniň, Mekdepler ylmy-barlag institutynyň döredilmegi (1954) uly rol oýnaýar. Mekdepler täze okuw jaýlary, dürli esbaplar, ýokary taýýarlykly hünärmen mugallymlar, okuw maksatnamalary, okuw kitaplary, okuw esbaplary bilen üpjün edilýär. Okuw-terbiýeçilik işlerini düýpgöter gowulandyrmaga ähli mümkinçilikler döredilýär.

Parahatçylyk ýyllarynda türkmen mekdeplerinde edebiýat okatmagyň usulyýeti hem öz başyndan çylşyrymly wakalary geçirýär. Ol ösýär, mäkämleşýär hem belli derejede kämilleşýär. Edebiýat usulyýeti çeper edebiýatyň üsti bilen okuwçylary joşgunly watançylyk ruhunda terbiýelemekde edebiýat mugallymlaryna dürli usullary, tärleri salgy berýär.

8-10-njy synplar üçin täze düzülen edebiýat maksatnamasy Magaryf ministrligi tarapyndan tassyklanyp, 1953-nji ýylda neşir edilýär.

1954-nji ýylyň 29-njy aprelinde Türkmenistan Magaryf ministrligi tarapyndan tassyklanan täze edebiýat maksatnamasy 1955, 1956, 1957-nji ýyllarda az-kem üýtgeşme girizmek bilen neşir edilýär.

Bu döwürde V, VI, VII synplar üçin edebiýatdan täze okuw kitaplary 1952-nji ýylda neşir edilýär. Olary N. Aşyrow bilen G. Gurbansähadow dagy ýazypdyrlar. Edebiýatdan V–VII synplar üçin bu okuw kitaplary tä 1963-nji ýyla çenli mekdeplerde ulanylýar.

Türkmen mekdepleriniň VIII–X synplary üçin edebiýatdan täze okuw kitaplaryny we hrestomatiýalary döretmek işi 2-3 ýylyň içinde doly amala aşyrylýar.

Usuly işler. Uruşdan soňky ýyllarda türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmagyň usulyýetine degişli ýazylan ilkinji işleriň biri N. Aşyrowyň “Edebi eseriň plany” (1946) diýen makalasydyr.

Mekdepde edebiýaty okatmagyň ilkinji iş tejribelerinden S. Rahmanowyň “Edebiýat kružogy “ (1946), G. Bekmetowyň “Edebi okuw boýunça giriş zanyatiýeleri” (1946) diýen makalalary peýda bolýar.

Bu ýyllarda edebiýatdan esasy usulyýetçi hökmünde Nagym Aşyrow saýlanýar. Onuň “Edebi okuw” (1947), “Edebiýatyň terbiýeçilik roly” (1947), “Mekdeplerde edebiýaty okatmagyň hilini üzül-kesil ýagşylandyrmaly” (1948) we ş.m. makalalary edebiýat mugallymlaryna gowy usuly material bolup hyzmat edýär.

1947-nji ýylda edebiýaty okatmagyň usulyýeti boýunça N. Aşyrowyň “Edebi okuwýň metodikasy” diýen kitaby neşir edilýär. Onuň täze neşiri 1950-nji ýylda çykýar.

50-nji ýyllarda, aýratyn hem, bu döwrüň ikinji ýarymynda türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmak usulyýetiniň dürli meseleleri hertaraplaýyn işlenip başlanýar. O. Ýazymow “Türkmen edebiýaty sapaklarynda okuwçylarda watançylygy terbiýelemek” (1957), “X klasda N. Saryhanowyň döredijiligini öwrenmek” (1958), “X klasda B. Kerbabaýewiň döredijiligini öwrenmek”(1958), M. Öwezgeldiýew “Edebiýaty okatmagyň metodikasyndan gollanma” (1956), “VIII–X klaslarda edebiýatdan ýazuw we öý işleri “(1958), “Türkmen mekdeplerinde edebiýatdan klasdan daşary geçirilýän işler “ (1959) ýaly ylmy-usuly işlerini ýazýarlar.

60–90-njy ýyllarda türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmak (1958–1993)

Türkmen edebiýatyny okatmagyň bu döwründe “Mekdebiň durmuş bilen arabaglanyşygyny pugtalandyrmak hakynda we SSSR-de halk magaryf ulgamyny mundan beýläk-de ösdürmek hakynda” Kanuny (1958), “Umumybilim berýän orta mekdebiň işini mundan beýläk-de gowulandyrmak baradaky çäreler hakynda” (1966), “Umumybilim berýän we professional mekdebiň reformasynyň Esasy ugurlary” (1984) barada kararlar kabul edilýär.

Okuw maksatnamalary. Bu döwürde ähli okuw dersleri bilen birlikde edebiýatdan hem täze okuw maksatnamalaryny düzmäge girişilýär. Mekdepler ylmy-barlag institutynyň türkmen dilini we edebiýaty okatmak usulyýeti bölüminiň ylmy işgärleri (O. Ýazymow we A. Myratdurdyýew) tarapyndan V–VIII synplar üçin edebi okuw, IX–XI synplar üçin edebiýat (edebi-taryhy kurs) maksatnamalarynyň taslamasy düzülýär.

Sekizýyllyk mekdepleriň V–VIII synplary üçin edebi okuw maksatnamasy Magaryf ministrligi tarapyndan 1959-njy ýylda tassyklanýar. Onda okuwçylary ideýa-syýasy, gозzellik hem ahlak taýdan terbiýelemek, olaryň bilim derejelerini, dil we ýazuw sözleşşini ösdürmek nazara alnypdyr. Galyberse-de, türkmen we rus edebiýatynyň hem-de daşary ýurt halklarynyň iň gowy eserleri hödürlenýär, edebiýat teoriýasyndan, ýazyjy-şahyrlaryň terjimehallary boýunça başlangyç maglumatlar bermek bellenilýär.

IX–XI synplar üçin edebiýat maksatnamasy 1961-nji ýylda tassyklanýar. Onda türkmen we rus edebiýatynyň taryhyny öwrenmek bellenilýär.

1964-nji ýylyň 10-njy awgustyndaky “Önümçilik okuwly umumybilim berýän zähmet politehniki orta mekdeplerde okatmak möhletini üýtgetmek hakynda” 665-nji karara laýyklykda edebiýat maksatnamalaryna täzeden seredilip, türkmen hem rus edebiýatynyň taryhy kursuny IX–X synplarda öwrenmek bellenilýär.

1966-njy ýylyň 10-njy noýabrynda we 1967-nji ýylyň 2-nji fewralynda “Umumybilim berýän orta mekdebiň işini mundan beýläk-de gowulandyrmak baradaky çäreler hakynda ” kabul edilen kararlary esasynda IV–X synplar üçin edebiýatdan täze okuw maksatnamalarynyň nusgasy (A. Myratdurdyýew we O. Ýazymow tarapyndan) taýýarlanýar. Ol Halk magaryf ministrliginiň maslahaty tarapyndan 1967-nji ýylyň 8-nji aprelinde makullanýar. Onda edebiýat maksatnamasynyň gurluşy, düzülişi IV–VII synplarda edebi okuw, VIII–X synplarda bolsa edebiýat taryhy ýörelgesine esaslanýar.

Edebiýatdan täze okuw maksatnamalaryna geçmeklik Türkmenistan Halk magaryf ministrliginiň maslahatynyň 1969-njy ýylyň 28-nji fewralynda tassyklanan “Täze okuw maksatnamalaryna geçmek ba-

rada grafigine” laýyklykda dürli ýyllarda amala aşyrylýar. Edebiýatdan täze okuw maksatnamasyna: VII–VIII synplar 1968–1969-njy okuw ýylynda, IX synplar 1969–1970-nji okuw ýylynda, X synplar 1970–1971-nji okuw ýylynda, V synplar 1972–1973-nji okuw ýylynda, VI synplar 1973–1974-nji okuw ýylynda geçýärler.

1980-nji ýylda türkmen mekdepleriniň IV–X synplary üçin edebiýat maksatnamalary gaýtadan işlenýär, oňa düýpli üýtgetmeler girizilýär. Bu maksatnama 1983-nji ýylda neşir edilýär.

Mekdep okuwçylaryna çeper edebiýaty, onuň taryhyny düýpli öwretmek, olaryň edebiýatdan bilimlerini has giňeltmek maksady bilen 1967–1968-nji okuw ýylyndan başlap, türkmen mekdeplerinde edebiýatdan fakultatiw sapaklar hem girizilýär. Edebiýatdan fakultatiw sapaklaryň maksatnamasy 1967-nji ýylda düzülýär (düzüjiler A. Myratdurdyýew, A. Hümmadow) . Ol Halk magaryf ministrligi tarapyndan 1967-nji ýylyň 27-nji sentýabrynda tassyklanýar.

1991-nji ýylda Türkmenistanyň umumybilim berýän orta okuw jaýlarynyň IV–X synplary üçin türkmen edebiýatyndan täze okuw maksatnamasy (düzen O.Ýazymow) düzülýär we onuň taslamalary “Mugallymlar gazetinde” (14.10.1991; 30.12.1991) çap edilip, giňden ara alnyp maslahatlaşylýar. Türkmen edebiýatyndan IV–X synplar üçin okuw maksatnamasy Türkmenistan Bilim ministrligi tarapyndan tassyklanyp (26.03.1992), “Mugallymlar gazetinde” (1.3.5.06.1992) çap edilýär we 1992–1993-nji okuw ýylyndan başlap mekdeplerde ulanylmaga girizilýär.

Okuw kitaplary. Bu döwürde Magaryf ministrligi edebiýatdan täze düzülen okuw maksatnamalaryna laýyk okuw kitaplaryny ýazdyrmaklyga, hrestomatiýalary düzdürmeklige aýratyn üns berýär. Ministrler Sowetiniň 1961-nji ýylyň 28-nji martyndaky kararyna laýyklykda türkmen mekdepleri üçin okuw kitaplaryny, şol sanda V–VIII synplar üçin türkmen edebiýaty boýunça okuw kitaby-hrestomatiýalary düzmek barada bäsleşik yglan edýär. Bäsleşikte V synp üçin O. Ýazymowyň, VI synp üçin M.Öwezgeldiýewiň, VII synp üçin M. Kösäýewiň, N. Aşyrowyň we G. Gurbansähadowyň, VIII synp üçin M. Kösäýewiň we O. Ýazymowyň “Edebiýatdan okuw kitaby-hrestomatiýalary” kabul edilýär. Bular 1963-nji ýylda neşir edilip, mekdeplerde ulanylmaga başlanýar.

Türkmenistan Magaryf ministrligi IX–XI synplar üçin bolsa edebiýatdan täze okuw kitaplaryny ýazmaga, hrestomatiýalary düzmäge ýazarmanlar köpçüligini belleýär. Gysga wagt içinde ilki edebiýatdan hrestomatiýalar: IX synp üçin (düzüjiler A. Ulugberdiýew, A. Meredow) 1963-nji ýylda, X synp üçin (düzüjiler A. Myratdurdyýew, A. Myradow) we XI synp üçin (düzüjiler N. Aşyrow, G. Gurbansähedow) 1964-nji ýylda neşir edilýär. Edebiýatdan okuw kitaplary bolsa IX synp üçin (ýazarmanlary B. Garryýew, B. Şamyradow, O. Ýazymow, N. Çaryýew), X synp (ýazarmanlary B. Şamyradow, O. Ýazymow, N. Çaryýew) we XI synp (ýazarmanlary N. Aşyrow, G. Gurbansähedow, A. Kerimow, A. Hojageldiýew) üçin 1964-nji ýylda çapdan çykýar. Şeýlelikde, türkmen mekdepleriniň V–XI synplary edebiýatdan täze okuw kitaplary we hrestomatiýalar bilen doly üpjün bolýar.

Halk magaryf ministrligi 1966-njy ýylda “Umumybilim berýän orta mekdebiň işini mundan beýläk-de gowulandyrmak baradaky çäreler hakynda” (10.11.1966) karara laýyklykda, türkmen mekdepleriniň IV–X synplary üçin edebiýatdan täze okuw kitaplaryny döretmeklige girişýär. Ol 1968-nji ýylda umumybilim berýän zähmet politehniki türkmen mekdepleri üçin birnäçe dersden, şol sanda edebiýatdan hem IX–X synplar üçin kämilleşen okuw kitaplaryny ýazmak barada bäsleşik yglan edýär. Bäsleşik esasynda edebiýatdan IX synp (ýazarmanlary B. Garryýew, B. Şamyradow, O. Ýazymow, N. Çaryýew) hem X synp (ýazarmanlary Ö. Abdyllyýew, J. Allakow, H. Taňryberdiýew, B. Şamyradow) üçin täze okuw kitaplary taýýarlanýar.

Halk magaryf ministrligi IV, V, VI, VII, VIII synplar üçin bolsa edebiýatdan okuw kitaplaryny we hrestomatiýalary düzmek üçin ýazarmanlar köpçüligini döredýär (IV synp üçin okuw kitaby-hrestomatiýa: N. Garaýew, A. Myratdurdyýew; V synp üçin okuw kitaby-hrestomatiýa: O. Ýazymow, D. Balakaýew, Y. Işangulyýew; VI synp üçin okuw kitaby-hrestomatiýa: M. Öwezgeldiýew, B. Halmyýew; VII synp üçin okuw kitaby-hrestomatiýa: N. Aşyrow, G. Gurbansähedow, M. Kösäýew; VIII synp üçin okuw kitaby: M. Kösäýew, B. Şamyradow, O. Ýazymow, N. Çaryýew; VIII synp üçin hrestomatiýa: A. Ulugberdiýew, B. Garryýew; IX synp üçin hrestomatiýa: A. Myrat-

durdyýew, A. Meredow; X synp üçin hrestomatiýa: N. Aşyrow, G. Gurbansähedow). Tejribeli edebiýat mugallymlaryndan, edebiýatçy alymlardan saýlanyp düzülen ýazarmanlar tarapyndan taýýarlanylýan okuw kitaplary we hrestomatiýalar öz wagtynda tassyklanyp, neşir edilýär we mekdeplere ýetirilýär.

1980–1992-nji ýyllarda täze düzülen edebiýat maksatnamalary esasynda 1981–1985-nji hem-de 1992–1993-nji ýyllarda IV–X synplar üçin türkmen edebiýatyndan has kämilleşen – durnukly (stabil) okuw kitaplary döredilýär.

Usuly işler. Mekdep hakyndaky kararlar türkmen mekdeplerinde edebiýaty durmuşa baglap öwretmek, çeper eserleriň üsti bilen okuwçylara ynsanperwer terbiýe bermek ýaly möhüm meseleleri has içgin çözmäge ýolgörkezme berýär.

60–90-njy ýyllarda türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmakda düýpli ylmy-barlag işleri, eksperimental synaglar geçirilýär, dissertasion işler ýazylýar. 60-njy ýyllarda ýazylyan ylmy-usuly işleriň iň ulularynyň we ähmiýetlileriniň biri “Edebiýaty okatmak metodikasydyr”. Onda türkmen mekdepleriniň V–XI synplarynda edebiýaty okatmak meselesi boýunça mugallyma hertaraplaýyn usuly görkezme berilýär. Bu iş ýazarmanlaryň (O. Ýazymow bilen A. Myratdurdyýewiň) özüleriniň köpýyllyk mugallymçylyk tejribelerine esaslanyp ýazylýar.

Edebiýat ulke maglumatlary, ýazyjy-şahyrlaryň durmuşyny, döredijiligini öwrenmekde örän ähmiýetli A. Hümmedowyň “XVIII–XIX asyry türkmen edebiýatyny ulke materiallary bilen baglylykda öwrenmek” (1972), Ş. Küllekowuň “Türkmen edebiýaty sapaklarynda edebiýat ulke materiallaryndan peýdalanmak” (1993) diýen ylmy işleri hut şu meselä bagyşlanýar.

Soňky ýyllarda obzor we monografik temalary öwrenmek boýunça hem ýörite ylmy-barlag işleri ýerine ýetirilýär. A. Myratdurdyýew “Mekdepde Ata Gowşudowyň ömrüni we döredijiligini öwrenmek” (1975), O. Ýazymow “X klasda Mollamurtuň ömrüni we döredijiligini öwrenmek” (1961), “Mekdepde A. Kekilowyň ömrüni we döredijiligini öwrenmek” (1975), “Türkmen mekdepleriniň IV–X synplarynda edebiýatdan sapaklar” (1983) diýen temada ylmy-usuly işleri ýazýarlar. Soňky ýyllarda döredilen ylmy-usuly işleriň

biri hem O. Ýazymowyň “Edebiýaty okatmak metodikasynyň esaslary hakynda” (1975) diýen monografiýasydyr.

Bu döwürde mekdep mugallymlary we okuwçylary üçin edebiýaty öwrenmegiň möhüm meseleleri boýunça sapakda we sapakdan daşary işlerde peýdalanar ýaly ençeme gollanma, didaktiki material, illýustrasiýaly albom, mekdep sergisi, plakat we ş.m. çap edilýär.

Türkmen edebiýatyny okatmagyň taryhyna göz aýlanymyzda, biz bu ugurda belli bir derejede tejribe toplanandygyny görýäris.

Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanyn-da türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmak

Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan ýurdumyzda ýaşlara döwrebap ylym-bilim, ata-babalarymyzyň ajaýyp dāp-dessurlary esasynda edep-terbiýe bermäge, ösen aň-düşünjeli, ýokary ahlakly, medeniýetli, watansöýüji, belent adamkärçilikli, işjeň, ruhabelent nesilleri kemala getirmäge aýratyn ähmiýet berilýär. Bu uly ähmiýetli wezipäni durmuşa geçirmekde orta mekdebe, onda okadylýan derslere, şolaryň arasynda-da edebiýat dersine diýseň wajyp orun degişlidir.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow kiçijik çagalardan başlap, mekdep okuwçylaryna, soňra talyp ýaşlara terbiýe-sowat-bilim-ylym bermek işini utgaşdyryp alyp barmak meselesine hemmeleriniň ünsüni çekýär. Hormatly Prezidentimiziň gol çeken “Türkmenistanda bilim hakyndaky” “Türkmenistanyň kanunyna üýtgetmeler girizmek barada” Kanuny”, “Türkmenistanda bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda Permany” (15.02.2007), “Bilim-terbiýeçilik edaralarynyň işini kämilleşdirmek hakynda Permany” (4.03.2007), “Türkmenistanda ylym ulgamyny kämilleşdirmek hakynda”, “Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň işi hakynda” (12.06.2007) kabul eden kararlary ýurdumyzyň bilim hem ylym ulgamlaryny dünýä derejesine çykarmagyň aýdyň-nyk ýollaryny salgy berýär. Milli bilim-ylym ulgamynyň ösmegine badalga berýän bu Permandyr kararlarda ilki bilimiň, soňra ylmyň wagty ýeten meseleleriniň oýlanyşykly çözülmeginde örän uly many bar. Hormat-

ly Prezidentimiziň pähim-parasada ýugrulan, il-ýurt bähbitli bu çözümleri ýaş nesle berilýän bilim-terbiýäniň dünýäniň ösen ýurtlarynyň derejesine laýyk gelmegini üpjün edýär.

Milli bilim ulgamyndaky täze galkynyşlar orta mekdeplerde edebiýat dersiniň many-mazmunyny hil taýdan baýlaşdyrmagy, sapaklary okatmak usulyýetini döwrebap kämilleşdirmegi talap edýär.

Türkmenistanyň Prezidentiniň Permany bilen Türkmenistanda orta mekdeplerde okatmagyň möhleti on ýyl diýlip kesgitlendi. Şoňa laýyklykda, onýyllyk orta mekdepler üçin täze okuw maksatnamalaryny düzmek zerurlygy ýüze çykdy.

Onýyllyk orta mekdepleriň IV–X synplary üçin edebiýatdan okuw maksatnamasy pedagogik ylymlaryň kandidaty, Türkmenistanyň ussat mugallymy O. Ýazymow, dil-edebiýat ylymlarynyň kandidaty T. Sadykow, dil-edebiýat ylymlarynyň kandidaty, dosent R. Mustakow, dil-edebiýat ylymlarynyň doktary G. Geldiýew, türkmen dili we edebiýat mugallymy A. Saryýew, Türkmenistanyň ussat mugallymy B. Aýdogdyýew tarapyndan taýýarlanylýp, 2007-nji ýylda Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan tassyklanýar.

Bu okuw maksatnamasynda Türkmenistanyň Prezidentiniň Türkmenistanda orta bilim barada berilýän şahadatnamanyň halkara derejede ykrar edilmegini gazanmak üçin öňde goýan wezipelerinden ugur alnyp, mekdep okuwçylaryna edebiýat dersinden, esasan, 4 ugur boýunça bilim bermek göz önünde tutulýar. Olar, ine, şulardyr:

1. Türkmen halk döredijiligi.
2. Türkmen klassyky edebiýaty.
3. Garaşsyzlyk eýýamynyň türkmen edebiýaty.
4. Dünýä edebiýatynyň nusgalar.

Bu ugurlar boýunça bilimler okuwçylara IV, V, VI, VII synplarda edebi okuw görnüşinde, VIII, IX, X synplarda bolsa edebiýatyň taryhy görnüşinde berilýär.

Okuw maksatnamasy taýýarlananda, mekdep okuwçylaryna türkmen halkynyň edebi mirasyny öwretmek bilen bir hatarda dünýä edebiýatynyň genji-hazynasyndan nusgalary hem öwretmek göz önünde tutulýar.

Bu täze okuw maksatnamasy “Mugallymlar gazetiniň” (13.06. 2007. №71, 7.01.2008. №3) sahypalarynda çap edildi.

Täze okuw maksatnamasy edebiýat sapaklarynda mugallymyň hem, okuwçynyň hem önünde uly döredijilik mümkinçiliklerini açýar. Edebiýat mugallymlarynyň borjy şol mümkinçiliklerden ýerlikli peýdalanyp, ýaş nesliň düýpli bilim alyp, döwrebap ýaşap, döredijilikli zähmet çekip, ata Watanyny söýýän, Garaşsyz ýurdumyza, halkymyza wepaly hyzmat etjek ogullar hem gyzlar bolup ýetişmeklerini gazanmakdan ybaratdyr.

Okuw kitaplary. Täze Galkynyş eýýamynda Garaşsyz döwletiň bilim binýadyny berkitmek, bu ulgamy usuly we maddy-tehniki taýdan ösdürmek meselesi örboýuna galdy. Gysga wagtyň içinde bu ugurda ummasyz köp işler amala aşyryldy. Täze okuw maksatnamalary esasynda orta mekdepleriň türkmen dilinde okadylýan IV synpy üçin N. Garaýew, A. Oraztaganow, Ý. Garaýew, V synpy üçin O. Ýazymow, D. Balakaýew, Ý. Işangulyýew, B. Hojagulyýew, VI synp üçin Ş. Küllekow, A. Kuwadow, VII synp üçin G. Geldiýew, O. Ýazymow, M. Mämmetgurbanow, VIII synp üçin A. Saryýew, IX synp üçin G. Geldiýew, X synp üçin J. Allakow, T. Sadykow, R. Mustakow tarapyndan edebiýatdan okuw kitaplarynyň ýazylyp, 2008–2009-njy ýyllarda neşir edilmegi hem bu işleriň aýdyň mysaly boldy.

II bap

EDEBIÝATY OKATMAGYŇ USULYÝETINIŇ ESASLARY HAKYNDA

Edebiýat dersiniň okuw maksatnamasy hem-de tematik meýilnamasy. Olar bilen işlemek

Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň bilim ulgamyny düýpli özgertmekde alyp barýan syýasatyndan we gündelik aladalaryndan gelip çykýan wezipeleri çözmekde, okuwçylarda okuw dersi boýunça ylmy bilimleriň, öwredilenlere amal etmek endikleriň bitewi bir ulgamyny döretmekde, kämilleşdirmekde, ýaş nesliň dünýä ylmy-tehniki we medeni ösüşine aralaşyp bilmeginde okuw maksatnamasynyň ähmiýeti örän uludyr.

Okuw maksatnamasy bilimiň mazmunyny kesgitleýän esasy resminamalaryň biridir. Ol aýry-aýry okuw dersleri boýunça berilmeli bilimiň, başarnyklaryň we endikleriň mazmunyny kesgitleýär. Her bir okuw maksatnamasy, özüniň haýsy derse degişlidigine laýyklykda, okuw dersiniň maksadyny, wezipelerini, geçiriliş tertibini aýdyňlaşdyrýar. Bu resminamanyň başynda, adatça, “Düşündiriş haty” ýerleşdirilip, onda okuw dersiniň gurluş aýratynlygy, käbir usuly maslahatlar, mugallymdan edilýän talaplar görkezilýär.

Okuw maksatnamasy edebiýat sapaklarynda mugallymyň hem, okuwçynyň hem önünde uly döredijilik mümkinçiliklerini açýar. Edebiýat mugallymlarynyň borjy şol mümkinçiliklerden ýerlikli peýdalanyň, ýaş nesliň düýpli bilim alyp, döwrebap ýaşap, döredijilikli zähmet çekip, ata Watanyň söýýän, Garaşsyz ýurdumyza, halkymyza wepaly hyzmat etjek ogullar hem gyzlar bolup ýetişmeklerini gazanmakdan ybaratdyr.

Orta mekdepleriň IV–X synplary üçin edebiýat dersi boýunça okuw maksatnamasy pedagogik ylmylaryň kandidaty O.Ýazymow, dil-edebiýat ylmylarynyň kandidatlary T. Sadykow, R. Mustakow, dil-edebiýat ylmylarynyň doktory G. Geldiýew, türkmen dili we edebiýat mugallymy A. Saryýew, Türkmenistanyň ussat mugallymy B. Aýdogdyýew tarapyndan taýýarlanylady.

Okuw maksatnamasy Türkmenistanyň Bilim ministriiniň 2007-nji ýylyň iýun aýynyň 1-indäki 94 belgili buýrugy bilen tassyklanylady.

Okuw maksatnamasynda “Düşündiriş hatyndan” soňra okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna laýyk bolmaklyk, yzygiderlilik, nazaryýet bilen tejribäniň utgaşyklylygy, dersara baglanyşyklylyk, döredijilikli çemeleşmeklik ýaly ýörelgelerine esaslanyp, dersiň mazmuny berilýär. Dersiň mazmunynda okuw dersiniň temalary, olaryň sagatlara paýlanylyşy, maksatnamanyň temalarynyň düşündiriliş esasy ýerleşdirilýär.

Meselem:

IV synpda

Türkmen halk döredijiligi – 19 sagat.

Türkmen halk döredijiligi barada düşünje – 1 sagat.

Ertekiler, nakyllar, matallar we türkmen halk döredijiliginiň beýleki görnüşleri boýunça başlangyç synplarda öwrenilenleri umumylaşdyrmak.

Türkmen halk ertekileri – 8 sagat.

“**Dört dost**”. Ertekide dostluga goýulýan sarpa, ynsanlary dostlaşdyrýan gowy gylyk-häsiýetler.

«**Akylly Ahmet**». Ertekiniň durmuşy esasy. Halal zähmetiň höziri. Ahmediniň zähmetsöýerligi, ugurtapyjylygy.

«**Ýüz tylla**». Ertekide ylma, bilime, sungata goýulýan sarpa.

«**Akpamyk**». Ertekide halkylyk. Akpamygyň işeňňirliги, doganlaryna söýgüsi, ynsan bilen haýwanyň dostlugy, ene süýdüniň gudraty, adalatynyň dabaralanmagy.

«**Hudaýberdi gorkak we tilki**». Ertekiniň durmuş esasy. Ertekide sada, ynsanperwer, zähmetsöýer ynsanyň keşbiniň üsti bilen ýalançylygyň, ejize ganymlýgyň ýazgarylyşy, adalatynyň dabaralanmagy.

Hüwdüler – 2 sagat.

Hüwdüler barada düşünje. Olarda enäniň çaga bolan söýgüsi we onuň geljegi baradaky arzuwlary.

Nakyllar – 2 sagat.

Nakyllar barada düşünje. Nakyllarda Watan, dostluk, agzybirlik, ahlaklylyk, zähmetsöýerlik hem ylym-bilim barada aýdylýan parasatly pikirler. Nakyllaryň asyl hem göçme manysy, çeperçiligi, terbiýeçilik ähmiýeti.

Ýaňyltmaçlar – 1 sagat.

Ýaňyltmaçlar barada düşünje. Ýaňyltmaçlaryň manysy we ähmiýeti.

Matallar – 2 sagat.

Matallar barada düşünje. Adamyň pikirleniş, akyl ýetiriş ukybyny ösdürmekde matallaryň ähmiýeti.

Tapmaçalar – 1 sagat.

Tapmaçalar barada düşünje. Tapmaça bilen matalyň aýratynlygy.

Tapmaçanyň akyl-paýhasy ösdürmekdäki ähmiýeti.

Ýaremezanlar – 1 sagat.

Ýaremezanlar barada düşünje. Olaryň ýerine ýetirilýän wagty. Ýaremezanlaryň durmuş bilen baglanyşygy.

Sanawaçlar – 1 sagat.

Sanawaçlar barada düşünje. Sanawaçlaryň aýdylyşy, ähmiýeti.

Türkmen halk döredijiligi eserleriniň ýazyjy-şahyrlar tarypyndan işlenilişi – 7 sagat.

Berdi Kerbabaýew. «Japbaklar» – 2 sagat.

Eseriň halk ertekileri esasy. Doganlar: Japbak, Ýapbak, Mapbak, Topbak. Olaryň keşplerinde watansöýüjilik, il-günüň bähbidini gormak ýaly häsiýetleriň berlişi. Eserde gülküli wakalar, degişmeler.

Aman Kekilow. «Küýze we tilki» ertekisi – 1 sagat.

Tilkiniň men-menligi we mekirligi. Möjegiň ynanjaňlygy.

Eseriň çeperçiligi.

Beki Seýtäkow. «Aýaz han». Erteki-poema – 2 sagat.

Eserde halkyň akyl-paýhasynyň Aýaz hanyň çeper keşbinde berlişi. «Aýaz han, çarygyňa bakarak» diýen pähimiň döreyiş

taryhynyň çeper beýany. Aýaz han – agyr durmuşyň, bagtly geljegiň alamaty. Eseriň many-mazmuny, çeperçiligi, terbiýeçilik ähmiýeti.

Okuw maksatnamasynyň bu bölümünde okuwçylara ýatdan öwrenmek üçin hödürlenilýän eserleriň hem-de sapakdan daşary okamak üçin hödürlenilýän eserleriň sanawy berilýär.

Meselem:

IV synpda

Sapakdan daşary okamak üçin hödürlenilýän eserler:

«Ýedigenim ýedi ýyldyz». I kitap. Hüwdüler, matallar, sanawaçlar, ýaňyltmaçlar. Aşgabat, 1989.

«Ýedigenim ýedi ýyldyz». II kitap. Hüwdüler, matallar, sanawaçlar, ýaňyltmaçlar. Aşgabat, 1989.

«Türkmen halk ertekileri». 3 tomluk. I tom. «Haýwanlar hakyndaky ertekiler». Aşgabat, 1978.

«Türkmen halk ertekileri». 3 tomluk. II tom. «Jadyly ertekiler». Aşgabat, 1979.

«Türkmen halk ertekileri». 3 tomluk. III tom. «Durmuşy ertekiler». Aşgabat, 1980.

«Türkmen halk ertekileri». Mekdep kitaphanasy. Aşgabat, 2004.

H. Ysmaýylov. «Saýlanan eserler». Aşgabat, 1990.

A. Gowşudow. «Dordepel». Aşgabat, 1961.

Ç. Aşyrow. «Ekizler». Aşgabat, 1977.

G. Ezizow. Saýlanan eserler. 2 tomluk. I tom, Aşgabat, 1995.

A. S. Puşkin. Ertekiler.

Doganlar Grimm. «Bremen sazandalary». Aşgabat, 1958.

Şarl Perro. «Ädikli pişik». Ertekiler. Aşgabat, 1965.

Ýurdumyzyň orta mekdeplerinde okadylýan dersleriň esasy meýilnamasyna laýyklykda orta mekdepleriň IV-V synplarynda hepdede 3, okuw ýylynda jemi 102 sagat hasabynda edebiýat okuw dersi okadylýar.

Okuw maksatnamasy boýunça eserleri öwrenmek üçin – 74 sagat, labyzly okuw we sözleýiş dilini ösdürmek üçin – 8 sagat, düzme ýazmak üçin (4 sany) – 12 sagat, okuwçylaryň özbaşdak okan eserleri boýunça gürrüň sapaklaryna – 8 sagat berilýär.

Mugallymyň okuw maksatnamasyndan döredijilikli peýdalanmagy onuň okuw işlerini ýeňilleşdirýär, sapagy talaba laýyk, yzygiderli guramagyna oňat ýardam berýär.

Tematik meýilnamanyň taýýarlanylyşy.

Edebiýat dersi boýunça okuw maksatnamasy hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdumyzda bilimi we ylmy kämilleşdirmek barada alyp barýan syýasatyndan, gündelik aladalaryndan gelip çykýan wezipeleriň esasynda düzüldi. Şonuň üçin hem edebiýat dersini hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Bilim ulgamyndaky özgertmeleriniň talaplaryna laýyk okatmalyk her bir mugallymyň jana-jan borjudyr

Mugallym ilki bilen edebiýatdan okuw maksatnamasyny gowy öwrenip, ony meýilnamalaşdyryp, her bir sapagy dürli usulda, döredijilikli guramaga çalyşmalydyr.

Edebiýatdan tematik meýilnamalaşdyryşy бүтін okuw ýyly ýa-da okuw ýylynyň (I-II), (III-IV) çäýekleri üçin aýratynlykda düzmek bolar.

Tematik meýilnamada okuw maksatnamasynda okamak, öwrenmek üçin hödürlenýän edebi eserlere, obzor we monografik temalara berilýän sagatlar özara bölünip, her sapakda ýerine ýetirilmeli işler bellenilýär. Onda sapagyň tertibi, sapakda öwrenilmeli temalar (sapakda ulanyljak usullar we tärler), sagat sany, geçilenleri gaýtalamak görkezilýär.

Tematik meýilnamalaşdyryşda okuw maksatnamasynyň soňunda “Labyzly okuw we sözleýiş dilini ösdürmek”, “Düzme ýazmak”, “Okuwçylaryň özbaşdak okan eserleri boýunça gürrüň sapaklary” üçin berilýän sagatlar бүтін okuw ýylyna – çäýeklere deň düşer ýaly bölünip ýerleşdirilýär.

Edebiýat dersini döwrebap okatmak üçin okuw maksatnamasy-na laýyklykda, temalaryň mysaly meýilnamalaşdyrylyşyny aşakdaky ýaly nusgada taýýarlamak bolar.

Edebiýat okuw dersinden maksatnamanyň mazmunyny tematik meýilnamalaşdyrmak mugallymyň döredijilik işiniň esasyalarynyň biri bolmalydyr. Tematik meýilnama döwrüň talabyna laýyk, oýlanyşykly, ruhubelentlik bilen düzülen-de, mugallymyň işiniň ýeňilleşmegine, okuw -terbiýeçilik işlerinde üstünlik gazanmagyna ýardam berýär.

Wagty	Sagat sany	Sapagyň temasy	Sapagyň görnüşleri, usuly hem tärleri	Öýe tabşyrylmaly ýumuşlar
		III çäryk		
		Ata Gowşudow. Ýazyjynyň «Gandym awçynyň maşgalasy» hekaýasy – 3 sagat.		
1		Ata Gowşudow ussat ýazyjy. «Gandym awçynyň maşgalasy» hekaýasynyň temasy, many-mazmuny. Eserden bölek	Birleşdirilen sapak. Mugallymyň sözi, okuw, gürrüň.	Ata Gowşudowyň çeper eserleri bilen tanyşmak. «Gandym awçynyň maşgalasy» hekaýasynyň temasy, many-mazmunyny öwrenmek. Eserden degişli bölekleri okamak.

Sapak meýilnamasynyň taýýarlanylşy.

Mugallymyň okadýan dersini nähili gowy bilýändigine, iş tejribesiniň näçe ýeterlikdigine garamazdan, onuň her bir sapaga jogapkärçilik duýgusy bilen taýýarlanmagy, oňa haýsydyr bir täzelik girizmegi zerurdyr. Okuwçylaryň hemmesiniň biraýakdan sürülmeýän ukypalarynyň parhlandyrylýan, olar bilen aýry-aýrylykda iş salyşmaly bolunýan ýagdaýlarda mugallymyň her bir sapaga jogapkärçiligi has hem güýçlenýär. Mugallymyň sapakda ulanyljak serişdeleriň toplumyny döretmegi we olardan peýdalanmagy anyklamagy, sapakda öwreniljek maglumatlaryň möçberini, sapakda anyk maksady, ony öňki geçilen temalar bilen baglanyşdyrmagyň ýollaryny, esasy hem ikinji derejeli düşüňjeleri parhlandyrmagy, täze düşüňjeleri öwretmegiň we berkitmegiň tärlerini kesgitlemegi, sapagyň öwredijilik hem terbiýeleýjilik ähmiýetini ýüze çykarmagy netijesinde sapagyň meýilnamasy düzülýär.

Sapak meýilnamasy düzülende, temanyň mazmuny nähili yzygiderlilikde, haýsy serişdeleriň üsti bilen, haýsy usullar bilen beýan ediljekdigi, näçe wagtda geçip gutarmak mümkindigi, öňde goýlan maksada nädip ýetip boljakdygy görkezilýär. Sapagyň meýilnamasynda mugallym bilen okuwçylaryň sapakdaky işiniň esasy taraplary öňünden aýdyňlaşdyrylýar. Sapagyň mazmunynyň, bölümleriniň yzygiderlilikiniň dürlüçe berilmegi mümkindir.

Edebiýat sapaklaryny ýokary hilli, netijeli we täsirli geçirmek üçin, mugallym sapak ýazgysyny şular ýaly ýazyp biler.

Sapak meýilnamasynyň nusgasy.

IV synp (nusga)

Sapagyň temasy: “Akyly Ahmet ” ertekisini okamak, öwrenmek.

Sapagyň maksady: “Akyly Ahmet” ertekisini labyzly okamagy, derňemegi öwretmek, okuwçylaryň ahlak duýgularyny ösdürmek.

Sapagyň esbaplary: Türkmen edebiýatyndan okuw kitaby – hres-tomatiýa, “Türkmen halk ertekileri” diýen kitap, ertekiniň magnitofon ýazgysy, edebiýatdan öwrediji iş depderi.

Sapagyň gidişi:

I. Guramaçylyk işleri: okuwçylar bilen salamlaşmak, olaryň sapaga gatnaşygyny hasaba almak, okuw esbaplarynyň üpjünçiligini, synp otagynyň ýagdaýyny, okuwçylaryň oturyşlaryny gözden geçirmek, ünslerini sapaga jemläp, öý işlerini barlamaga girişmek.

II. Öý işini barlamak:

a) dilden soramak;

Soraglar:

1. “Dört dost” ertekisi näme barada ýazylypdyr?
2. Pil näme üçin gumrynyň ýumurtgalaryny döwürdir?
3. Gumry nähili hereket edipdir?
4. Jandarlar birleşip, pile nähili jeza beripdirler?

b) soragnamalary (barlagnama, tapmaça) ulanmak;

ç) erteki boýunça täze öwrenilen sözleriň manysyny soramak, sözlük üstünde işlemek:

1. Omuz–bedeniň boýun bilen gol aralygyndaky bölegi, egin, gerden.

2. Jort atmak–birine göwnüyetmezçilik etmek.

d) “Ýakma–bişersiş, gazma–düşersiş!” – diýen nakylyň manysyny aýdyňlaşdyrmak.

e) öý işini jemlemek:

1. Okuwçylaryň sapaga taýýarlyk ýagdaýy.

2. Öý işi boýunça ýüze çykan soraglara jogap berip, öý işini jemlemek.

III. Täze materialy öwretmek:

a) täze temanyň adyny synp tagtasyna ýazmak, okuwçylaryň depderlerine, gündeliklerine belletmek;

b) täze temanyň maksadyny mälim etmek (dilden aýtmak) ;

ç) täze temanyň meýilnamasyny beýan etmek.

Meýilnama:

1. Akyly Ahmet we gurply adam.

2. Ahmediniň puly alyp, söwdagärlere goşulyp, uzak ýurtlaryň birine gitmegi.

3. Akyly Ahmediniň söwdagärlerden galmagy.

4. Söwdagärleriň dolanyp gelmegi.

5. Ahmet we altyn beren ýaşuly.

d) ertekiden bölegi labyzly okap bermek, sözlük üstünde işlemek we temany meýilnama esasynda beýan etmek.

Sözlük üstünde işlemek:

Kerwen–söwda etmäge barýan adamlaryň topluny.

Sygyr maçjasy–sygryň täze tezekläň tezeği.

Göwher–gymmat baha daş...

Ertekiniň mazmuny (ertekiniň mazmunyny meýilnama esasynda 4-5 sözlem bilen ýazyp beýan etmeli). Mysal üçin:

Gadym zamanda Ahmet diýen bir akylyly ýigit bar eken. Ol akylynyň yetikdigini, pulunyňam bolsa ýokdugyny hemişe aýdar ýörer eken. Günleriň birinde obasyndan gurply adamlaryň biri oňa pul berýär. Ahmet puly alyp söwdagärlere goşulyp, uzak ýurtlaryň birine gidipdir... (1-nji meýilnamanyň jogaby. Soňky meýilnamalara şeýleräk jogap bermeli bolar).

IV. Öwrenilenleri berkitmek.

a) dilden soramak.

Soraglar:

1. Garyp Ahmet hemişe näme diýer eken?
2. Ol täjiriň beren tyllasyna näme alypdyr?
3. Ahmet nähili ýol bilen balyklaryň agzyndan göwherleri alypdyr?
4. Ol täjirleri we söwda bile giden ýoldaşlaryny nädip haýran galdyrypdyr?

b) edebi okuw. Okuwçylara ertekini bir gezek sessiz okatmak. Soňra birnäçe okuwça bölekleyin sesli okatmak, okan ýerlerini gürrüň etdirmek.

ç) tapmaça çözmek.

M	ä	m	m	E	t	j	a	n	
		D	ö	R	t	d	o	s	t
				T	i	l	k	i	
	A	h	m	E	t				
E	r	t	e	K	i				
			P	I	l				

Soraglary:

1. Hyýaly ertekileriň biriniň ady.
2. Haýwanlar hakyndaky ertekileriň biriniň ady.
3. Ertékilerde mekirligi bilen häsiýetlendirilýän haýwanyň ady.
4. Kim hemişe:”Akylym bar-da, pulum ýok” diýer eken?
5. Türkmen halk döredijiliginiň iň gadymy görnüşleriniň biriniň ady.
6. “Dört dost” ertekisinde omzy gijese-gijemese-de, häli-şindi gelip, agaja oýkanyp, gumrynyň ýumurtgalaryny döwýän haýwanyň ady?

V. Sapagy jemlemek:

Sapagyň geçişi, esasy bilmeli maglumatlary barada gysgaça aýtmak, sorag-jogap alyşmak.

VI. Öý işini tabşyrmak:

“Akyly Ahmet” ertekisini okap, öwrenip, soraglar boýunça gürrüň bermäge taýýarlanyp, balygyň suratyny çekip gelmegi tabşyrmak.

Bellik: (ýaýyň içinde talyplara gönükdiriji berilýän düşündirişleri sapak meýilnamasynda ýazmak gerek däl. Olar düşündirmek üçin ýazyldy).

V synp (nusga)

Sapagyň temasy: Mollanepes. “Aňsa” goşgusy.

Sapagyň maksady: a) Mollanepesiň ömri-durmuşy bilen okuwçylary tanyşdyrmak (biografik maglumat bermek, 3-4 minutlyk)

b) “Aňsa” goşgusyny labyzly okamagy, derňemegi öwretmek.

ç) okuwçylaryň ahlak, watançylyk duýgularyny ösdürmek.

Sapagyň esbaplary: Türkmen edebiýatyndan okuw kitaby–hrestomatiýa, Mollanepesiň suraty, “Aňsa” goşgusynyň mazmuny bilen baglanyşykly suratlar, goşgynyň ses ýazgysy, Türkmenistanyň kartasy, şahyryň neşir edilen kitaplary.

Sapagyň gidişi:

I. Guramaçylyk işleri: Okuwçylar bilen salamlaşmak, olaryň sapaga gatnaşygyny hasaba almak, okuw esbaplarynyň üpjünçiligini, synp otagynyň ýagdaýyny, okuwçylaryň oturyşlaryny gözden geçirmek, ünslerini sapaga jemläp, öý işlerini barlamaga girişmek.

II. Öý işlerini barlamak:

Dilden soramak:

Soraglar:

a) Zeliliniň “Ýagşydyr” diýen goşgusy nähili görnüşde ýazylypdyr?

b) şahyr baýlary, han-begleri, namartlary näme üçin ýazgarýar?

ç) Zelili bu goşgusynda adamlara nähili öwüt-nesihatlar berýär?

d) bu goşgynyň iň soňky iki setiriniň manysyna nähili düşüňärsiňiz?

2. “Ýagşydyr” goşgusyny ýatdan aýtdyrmak.

3. Soragnamalary ulanmak (barlagnama, tapmaça).

1-nji soragnama

1. “...Ýurdundan aýrylan ölinçä aglar” diýen nakylyň manysyny düşündiriň.

2. Öwüt-nesihat temada ýazylan başga haýsy şahyrlaryň goşgularyny bilýärsiňiz? Atlaryny ýazyň.

2-nji soragnama

1. Magtymgulynyň goşgulary Zelilä nähili täsir edipdir?

2. Zeliliniň ýaşan döwründe jemgyýetçilik-syýasy ýagdaý nähili bolupdyr?

4. Zeliliniň “Ýagşydyr” goşgusy boýunça öwrenilen täze sözleriň manysyny soramak, sözlük üstünde işlemek.

(Bahyl, nadan, dana, ýyrak, muhabbetsiz, betlagam, aşyky, zar, neşter, sölite, hatyn.)

5. Öý işini jemlemek:

a) okuwçylaryň öý işine taýýarlyk ýagdaýy;

b) öý işi boýunça ýüze çykan soraglara jogap bermek we öý işini gysgajyk jemlemek.

III. Täze materialy öwretmek:

a) täze temanyň adyny synp tagtasynda ýazmak, okuwçylaryň depderlerine, gündeliklerine belletmek;

b) täze temanyň maksadyny mälim etmek (dilden aýtmak).

ç) täze temanyň meýilnamasyny beýan etmek.

Meýilnama:

1. XIX asyr türkmen edebiýatynyň görnükli wekili – Mollanepes.

2. Mollanepesiň önüp-ösen, bilim alan ýeri.

3. Şahyryň döredijiligi.

4. “Aňsa” goşgusynyň many-mazmuny.

5. Täze Galkynyş zamanasynda Mollanepese goýulýan sarpa.

6. Goşgy düzülişiniň görnüşleri.

d) goşgyny düşündirişli okap bermek, ses ýazgysynda diňletmek, sözlük üstünde işlemek we temany meýilnama esasynda beýan etmek.

Sözlük üstünde işlemek:

Şikär – aw, awçylyk.

Hörek – iýmit, nahar.

Zynat – bezeg, görk.

Mahtap – dolan aý, ýagty aý.

Mähek – gymmatbaha daş ady.

Dürri-naýap – gymmatbahaly daş.

Zen – aýal.

Suhanwer – dilewar, süýji dilli.

Yba kylar – çekiner.

Karun – husyt baýyň, gysgançlygyň nyşany.

Tişi – zenan, aýal.

Nuh – gadym zamanda örän uzak ýaşan pygamber.

Asal – bal, süýji.

Mollanepes – XIX asyr türkmen edebiýatynyň saýrak bilbili. Mollanepes Mary etrabynda ýaşap geçipdir. Ol ilki oba mekdebinde, soňra Buhara medresesiniň birinde okap, öz döwrüniň ylymly-bilimli adamy bolup ýetişipdir... (meýilnamanyň beýlekilerine hem şeýleräk jogap bermeli bolar).

IV. Öwrenilenleri berkitmek:

a) dilden soramak.

Soraglar:

1. Mollanepes näçenji asyrda ýaşap geçipdir?
2. Şahyr nirede ýaşap geçipdir?
3. Şahyryň bilim derejesi nähili bolupdyr?
4. Onuň nähili dessany bar?
5. Şahyryň “Aňsa” goşgusy näme barada?
6. Mollanepes adam, haýwan häsiýetlerini nähili açyp görkezýär?

b) edebi okuw. Okuwçylara goşgyny bir gezek sessiz okatmak. Soňra birnäçe okuwça bölekleyin sesli okatmak, okan ýerlerini gürrüň etdirmek.

ç) “Aňsa” goşgusy esasynda betgylyk we sypaýy adamlara häsiýetnama ýazdyrmak.

V. Sapagy jemlemek:

- a) okuwçylaryň täze temany özleşdirişleri;
- b) täze tema boýunça ýüze çykan soraglara jogap bermek;
- ç) sapagyň geçişi, esasy bilmeli maglumatlary barada gysgaça aýtmak we sapagy jemlemek.

VI. Öý işini tabşyrmak:

Mollanepesiň ömri we döredijiligi barada maglumatlary öwrenmegi, “Aňsa” goşgusyny labyzly okamagy, goşgudaky haýwanlaryň suratyny çekmegi tabşyrmak.

Sapagy oňat geçirmek usuly we guramaçylyk taýdan oňat taýýarlanmagy, ony dogry guramagy talap edýär.

Mugallym sapakda işlenjek temalaryň mazmunyny dogry kesgitlemelidir, sapagyň her bir bölümi üçin gerekli zatlary taýýarmalydyr.

Edebiýat usulyýeti we beýleki ylymlar

Türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmak usulyýetiniň esaslaryny hertaraplaýyn aýdyňlaşdyrmak üçin, ilki bilen onuň ylham alýan çeşmelerini, onuň bilen gös-göni baglanyşykly hem berk aragatnaşykda bolan ylymlaryny öwrenmek gerek.

Edebiýaty okatmagyň usulyýeti näme? Muňa görnükli alymlar: W. W. Golubkowýň “Usulyýetinde”, M. A. Rybnikowýň “Oçerklerinde”, N. I. Kudryaşewiň “Usulyýetiň esaslarynda”, A. A. Lipaýewiň “Usulyýetinde”, W. A. Nikolskiniň “Usulyýetinde” edebiýaty okatmagyň usulyýetine ylmy pedagogik dersleriň biri, täze adamy okatmakda, terbiýelemekde mugallyma nazary görkezmeler beriji ylmy ders hökmünde hersi özüçe kesgitleme berýär.

Edebiýaty okatmagyň usulyýeti hem mekdepde beýleki okuw derslerini okatmak usulyýetleri ýaly ýörite maksady, özboluşly hyzmaty ýerine ýetirýär. Çeper edebiýaty okamagyň we öwrenmegiň, okuwça edebi bilim hem terbiýe bermegiň esaslaryny, teoriýasyny, usul we tärleriň öwredýän ylma edebiýaty okatmagyň usulyýeti diýilýär.

Edebiýaty okatmagyň usulyýeti pedagogika ylmynyň bir şahasy bolup, ol özüniň özboluşly maksatlary boýunça özbaşdak ylymdyr. Edebiýaty okatmagyň usulyýeti IV–VIII hem IX–X synplarda edebi eseri öwrenmegiň özara aýratynlyklaryny, edebiýat sapaklaryny guramak, edebiýatdan sapakdan daşary işleri geçirmek usullaryny we tärleriň kesgitleýär, bu meselede mugallyma iň peýdaly, iň ähmiýetli ýolgörkezme berýär. Ol edebiýat sapaklarynda okuwçylaryň ünsüni ykjam çekip, olarda çeper edebiýata söýgi döretmegi, olary işjeňleşdirmegi, olaryň dil we ýazuw sözleýişlerini ösdürmegi, okuwçylarda emosional täsir döretmegi, estetiki lezzet almagy, umuman, okuw-terbiýeçilik işlerini dogry ýola goýmagy öwredýär.

Edebiýaty okatmagyň usulyýeti mugallymyň çuňňur bilimli, her-taraplaýyn ylymly bolmagyny talap edýär. Edebiýat mugallymy öz dersini, onuň beýleki dersler bilen baglanyş esaslaryny düýpli bilmelidir. Sebäbi edebiýaty okatmak hem beýleki jemgyýetçilik ylymlary ýaly başga birtopar ylymlar bilen baglanyşýar, olaryň gazanan üstünlüklerine salgylanýar, daýanýar.

Edebiýaty okatmagyň usulyýeti haýsy ylymlar bilen baglanyşýar? Edebiýaty okatmagyň ylmy esaslaryny anyklamak pelsepe, onuň akyl ýetirme hem estetika ýaly bölümleri, pedagogika hem psihologiýa, edebiýat ylmy hem dil bilimi bilen gös-göni baglanyşykly çözülýär.

Edebiýaty okatmagyň usulyýeti hem ylym hökmünde beýik danalaryň taglymaty esasynda guralýar. Şonuň üçin mugallym edebiýaty okatmagyň pelsepewi esaslaryny çuňňur öwrenmelidir.

Edebiýaty okatmagyň usulyýeti çeper edebiýatyň üsti bilen okuwçylara hakykata, biziň töwerek-daşymyzy gurşap alan durmuşa akyl ýetirmegi öwretmegi, olaryň aň-düşünjelerini ösdürmegi, zähmeti, Watany söýmegi we oňa wepalylygy terbiýelemegi talap edýär. Bu talaplary ýerine ýetirmek bilen edebiýat mugallymy döwlet ähmiýetli iş edýändigine düşünmelidir.

Çeper edebiýat okuwçylara adama hem adamzat jemgyýetiniň ösüşiniň ähli basgançaklaryna doly akyl ýetirmäge mümkinçilik berýär. Edebiýaty okatmagyň usulyýeti muny ykrar edýär, edebi eserleriň üsti bilen obýektiw dünýä akyl ýetirip, ony aňlap bolýandygyny tassyklaýar.

Çeper edebiýat hakykata, durmuşa, dünýä akyl ýetirme nukdaý-nazaryndan ylym bilen bir hatarda durýar. Ylym gös-göni durmuşy öwrenmek bilen iş salyşýar, edebiýat bolsa wakalary, hadysalary, aýratyn adamlaryň häsiýetlerini, hereketlerini umumylaşdyrmak, tipizasiýalaşdyrmak bilen durmuşy çeper suratlandyrýar. Magtymguly hem Mollanepes. Bularyň birinjisi XVIII asyrdan, ikinjisi bolsa XIX asyrdan ýaşapdyr. Olar öz döwrüniň durmuş wakalaryna, adamlaryň gylyk-häsiýetlerine syn edip, olary görüp, eşidip, öwrenip, olaryň biri-birine meňzeş taraplaryny tapyp, öz garaýyşlary boýunça, özleriçe çeper keşp, hakykaty beýan edýän liriki gahryman döredip, şolarda öz dünýägaraýyşlaryny umumylaşdyrypdyrlar.

Çeper eseri okatmakda, öwretmekde estetika uly orun berilmelidir. Edebi eser hemişe estetika bilen baglanyşykly öwrenilmelidir. Çeper eseriň üsti bilen okuwçylarda gözelligi aňlamagy, estetiki duýgyny terbiýelemek mugallymyň jana-jan wezipesidir. Okuwçynyň eseri okap, ondan estetiki lezzet almagyny, oňa estetiki düşüňip, emosional aňlamagyny terbiýelemegi mugallym eseri derňemegiň ähli basgançagynda üns merkezinde tutmalydyr. Ol IV–VIII synp okuwçylaryna öz ýaşytdaşlary barada ýazylan eserleriň uly täsir edýändigini, IX–X synp okuwçylarynda bolsa çeper eserdäki jemgyýetiň ösüşi bilen baglanyşykly dostluk-doganlyk, watançylyk we gahrymançylyk ýaly ahlak meseleleriniň has gyzyklanma döredýändigini hemişe ýadynda saklamalydyr.

Estetiki täsirler eseriň ideýa-manysy düşünilýän pursatdan başlap, her bir eseriň gahrymanlary, kompozisiýasy, dili we çeperçiligi derňelende has ösdürilmelidir. Okuwçy eseriň gahrymanynyň gylyk-häsiýetini, geçen durmuş ýoluny, hereketlerini diňe bir yzarlaman, onuň ykbalyna duýgudaşlyk etmegi, oňa düşüňip, ony aňyp, oňa baha berip bilmelidir.

Edebi eser okalanda, öwrenilende, mugallym öz okuwçylarynyň ondan estetiki lezzet alyşlaryna hemişe göz-gulak bolup, yzygiderli barlap, ony berkidip durmalydyr. Şonuň üçin okuwçylaryň estetiki garaýyşlary çeper eseri derňänlerinde, gahrymanlara baha berenlerinde, labyzly okanlarynda, ýygnaklarda, duşuşyklarda, konferensiýalarda nutuk ýa-da çykyş edenlerinde, dürli temada döredijilikli düzme ýazanlarynda aýratyn nazara alynmalydyr.

Mekdepde edebiýaty okatmagyň usulyýeti pedagogika bilen psihologiýa hem esaslanýar.

Pedagogika ylmy edebiýaty okatmagyň usulyýetine okuwçylarda ynsanperwer ahlagy terbiýelemek ýollaryny salgy berýär. Aýratyn hem, pedagogikanyň didaktika bölümi edebiýaty okatmagyň usulyýetiniň didaktiki esaslaryny kesgitleýändigini üçin ähmiýetlidir. Didaktikanyň: yzygiderli bilim bermek; sapakda okuwçylaryň işjeňligini gazanmak, özbaşdaklygyny ösdürmek; okuwçylaryň bilimlerini berkitmek; okatmagy terbiýe bilen baglanyşdyrmak meselesi; okatmagy durmuş bilen, nazary bilimleri tejribe bilen baglamak; okuw-görkezme esbaply, tehni-

ki serişdeli okatmak we şuna meňzeş ýörelgeleri mekdepde ähli okuw dersleri bilen birlikde gös-göni edebiýaty okatmak usulyýetiniň hem esaslarydyr. Didaktikanyň ýokardaky ýaly ýörelgelerini berjaý etmekde edebiýat mugallymlarynyň uly mümkinçilikleri bar. Çeper edebiýat güýçli terbiýeçilik guraly. Çeper eserleriň üsti bilen millionlarça ýaşlar joşgunly watançylyk, dostluk, gahrymançylyk ruhunda terbiýelendiler we terbiýelenýärler.

Edebiýaty okatmagyň usulyýeti psihologiýadan aýrylmazdyr. Edebi eser derňelende, psihologiýa ylmyny bilmekligiň gerekligi has aýdyň duýulýar. Sebäbi çeper eserlerde adam häsiýetleri, adam psihologiýasy çeper suratlandyrylýar. Mugallym edebi teksti derňände, aýratyn hem adam keşplerini häsiýetlendirende, psihologiýa ylmyna salgylanýar. Meselem:

VII synpda “Görogly” eposyndan Göroglynyň keşbine häsiýetnama berlende: Görogly – edermen, gaýratly ýigit. Onuň kyrk ýigidi bilen gatnaşygy. Göroglynyň Hüňkara garaşy...

Adam keşbi psihologik taýdan derňelende, esasan, gahrymanyň emosional gujur-gaýratyna, gylyk-häsiýetine, hereketlerine, şolaryň döreýiş, ýüze çykyş aýratynlyklaryna, gahrymanyň sosial çykyşyna, jemgyýetçilik ähmiýetine üns bermek gerek. Goşgular öwrenilende bolsa, psihologik çeşmeleri, esasan, liriki gahrymanyň içki pikir-hyýallaryny, duýgy-düşünjeleriniň emosional aňladylyşyny ýüze çykarmak üsti bilen berjaý etmek bolar.

Psihologiýa ylmy mugallyma edebiýaty okatmak işinde okuwçylaryň hut özlelerini-de öwrenmäge, olary gyzyklandyryň wakalary, keşpleri aýdyňlaşdyrmaga, olarda çeper edebiýata söýgi döretmekde we ony güýçlendirmäge, eseri emosional aňlamaga ýardam edýär. Şonuň üçin edebiýat mugallymy öz okuwçylarynyň ýaş hem psihologik aýratynlyklaryny oňat öwrenip, ony iş ýüzünde hemişe nazarda tutmalydyr.

Edebiýaty okatmagyň usulyýeti dil bilimi bilen has içgin arabaglanysyklydyr. Sebäbi dil çeper edebiýatyň esasy özeni – serişdesi bolup durýar. Ýazyjy öz eserinde wakalary, hadysalary çeper söz arkaly suratlandyryar, adam duýgularyny dil üsti bilen aňladýar.

Dil bilimi bilen edebiýaty okatmak usulyýetiniň arasyndaky baglanyşyk türkmen mekdeplerinde edebiýat özbaşdak okuw dersi (1939 ý.) bolanyndan başlap, has aýdyň duýulýar.

Edebiýat taryhy, edebi diliň taryhy, edebiýat teoriýasy – bularyň her biri öz hyzmatyny ýerine ýetirýär. Dil we edebiýat hemişe biri-biri bilen özara baglanyşykly. Grammatika kada-kanunlary öwrenilende, köplenç wagtda çeper eserleriň mysalyna ýüzlenilýär. Edebi eseriň dili öwrenilende, diliň çeperçilik hyzmatyny ýerine ýetirişi, onuň aýratynlygy, ýazyjy-şahyrlaryň dil baýlygy, özboluşlylygy derňelende we ş.m. dil bilimi kömege ýetişýär.

Edebiýaty okatmagyň usulyýetine iň ýakyn ylymlaryň biri edebiýaty öwreniş ylmydyr. Edebiýaty öwreniş ylmy edebiýaty okatmagyň usulyýetine sapakda okuwçylara nähili düşüňjeleri, adalgalary, nähili taryhy maglumatlary bermekligi, haýsy döwürleri, haýsy ýazyjy-şahyrlary öwretmekligi ylmy taýdan esaslandyrmaga kömek berýär.

Türkmen edebiýatynyň taryhy hem teoriýasy – bularyň hemmesi mekdepde edebiýaty okatmagy esaslandyrýar, onuň ähli işleriniň mazmunyny kesgitleýär.

Edebiýaty okatmagyň usulyýeti özüniň maglumat esaslaryny edebiýat taryhyndan hem edebiýat teoriýasyndan alýar.

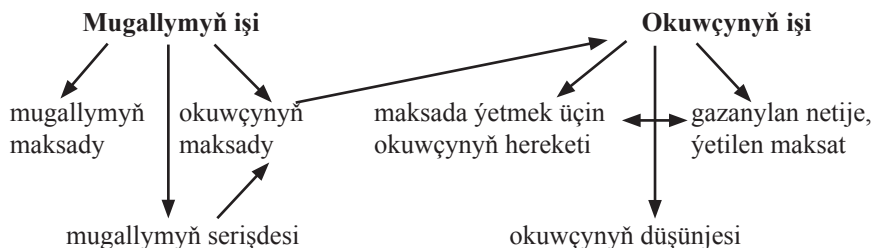
Edebiýaty okatmagy beýleki dersler bilen baglanyşdyrmaklyk möwsümleýin, tötänleýin ýa-da çem gelen wagty däl-de, oýlanyşykly, meýilnamaly, belli maksatly bolmalydyr. Ol mugallym tarapyndan näçe köp pikirlenilse, her tema boýunça tematik meýilnama düzülende, her bir sapaga taýýarlanylanda, ýörite nazara alynsa, şonda garaşylan netijäni berer.

Edebiýaty okatmagyň usullary we tärleri

Okatmak – munuň özi jemgyýeti mundan beýläk-de gorap saklamak we ösdürmek üçin tejribäni ýeterlik möçberde ýaş nesle öwretmekdir. Okatmak usullary bolsa bu işiň möhüm elementidir, çünki şolarsyz tejribäni öwretmek mümkin däldir.

Okatmak – bu mugallymyň okuwçylaryň akyl ýetirişini we amaly işini guraýan, bilimiň mazmunyny özleşdirmäge olary durnukly alyp barýan mugallymyň yzygiderli zähmetiniň, hereketiniň ulgamydyr.

Okatmak usulyny şeýle şekillendirmek mümkin:

Okatmakda okuwçynyň, bir tarapdan, mugallymyň täsir ediş zadydygy, beýleki tarapdan bolsa, okatmak işiniň eýesidigi çyzgydan görüňýär. Täsir etmegi özüne maksat edinen mugallymyň üstünlik gazanyp bilmegi üçin, okuwçyda mugallymyň maksadyna laýyk gelýän maksadyň ýüze çykmagy gerek. Mysal üçin, eger mugallym käbir bilimleri habar bermegi ýa-da haýsy-da bolsa bir endigiň ornaşmagyny gazanmagy öz önünde wezipe edip goýýan bolsa, onda ol özüniň berýän gürrüňine düşüňmek ýa-da berlen gönükmeleri ýerine ýetirmek islegi okuwçyda ýüze çykan mahalynda maksadyna ýetip biler.

Özleşdirmek işiniň maksadyny we aýratynlyklaryny bilip, mugallym öz işini bellände we durmuşa geçirende, özünde bar bolan ders serişdelerini, amaly serişdeleri, şahsy we täsirli serişdeleri peýdalanýar, okuwçyda şolara laýyk gelýän maksady döredýär, şonuň netijesinde bolsa ol öz hereketlerini amala aşyryp, şondan özünde mümkin bolan serişdeleri ulanýar. Okuwçynyň işi özleşdirmek üçin itergini (mekanizmini) herekete getirýär. Şol sebäpli okuwçynyň özi üýtgeýär – okatmagyň ýetiljek bolunýan maksadyna az-u-köp derejede ýetilýär.

Edebiýaty okatmagy we öwretmegi, obrazly pikirleri okuwçylaryň aňyna ýetirmek bilen bilim hem terbiýe bermegi amala aşyrmaklyga usul diýilýär. Okatmagyň usuly okadylýan dersniň özenidir. Usul täsir edilýän, kämilleşýän adamyň bilim derejesi bilen baglanyşykly bolýar.

Mugallym öz iş tejribesinde dürli usullary ulanýar. Her bir usul hem dürli bölümden, bölekden ybarat bolýar. Usulyň düzüm bölegine,

usuly emele getirýän we ony has işjeňleşdirýän hususy pursatlara tär diýilýär.

Edebiýaty okatmagyň usullary bilimiň çeşmesine (çeper eser-kitap, mugallym-okuwçy, onuň özbaşdak işi) hem-de didaktika (aňsatdan-kyna, ýeňilden çylşyrymla geçmek, maglumaty işjeň özleşdirmek we durmuşda ulanyp bilmek...), mekdepde edebiýaty okatmak ýörelgelerini (durmuşylyk, taryhylyk, bitewilik...) esaslanýar.

Mekdepde edebiýaty okatmakda iň işjeň ulanylýan usullary baş topara bölmek bolýar:

1. Okuw usuly. 2. Mugallymyň sözi usuly. 3. Gürrüň usuly.
4. Okuwçynyň özbaşdak işi usuly. 5. Interaktiw usul.

Bu esasy usullar edebiýaty okatmagyň ähli basgançaklary – edebi okuw (IV-VIII synplar) hem edebiýat taryhy (IX-X synplar) sapaklary üçin deň derejede hyzmat edýär. Ýöne şol usullar IV-VIII hem IX-X synplarda öwrenilýän maglumatyň möçber taýdan uly ýa kiçiligine ýeňil ýa çylşyrymlydygyna, okuwçylaryň bilim derejelerine laýyklykda tapawutlanýar. Mugallym her bir edebi eseri, ýazyjy-şahyry öwrenmek üçin usullary saýlanda, okuwçylaryň edebi maglumatlara düşünmek hem baglanyşdyryp bilmek ýaly endiklerine salgylanmaly.

Okuw usuly. Okuwça çeper ýazgyny okamagy, onuň manysyna düşüniپ, çeper sözden terbiýe hem gözellik lezzetini almaklygy öwrenmeklige okuw usuly diýilýär.

Bu usul mekdepde edebi eseri okamagyň, öwrenmegiň esasy özenidir. Çeper ýazgy mugallym hem okuwçy tarapyndan ähli synplarda we hemişe okalýar. Edebi eseri okamak döredijilikli zähmet bolup, ol ähli ruhy güýjüňi, ukybyňy bir ýere toplamagy talap edýär. Çeper eseri okamak bilen okuwçylaryň duýgy-düşünjesi, dil sözleýşi ösýär, dünýägaraýşy giňelýär. Bu möhüm wezipäni mugallym okuw usulynyň üsti bilen amala aşyrýar.

Okuw usulynyň dürli tärleri bar. Olaryň esasyalary: a) sesli we sessiz okuw; b) labyzly okuw (okamak sungatynyň iň ýokary derejesi) – ýekelikde, rollar boýunça, köpçülik (hor) bolup okamak; c) çeper okuw (deklomasiýa, aýdym aýdýan ýaly edip okamak); d) düşündirişli okuw (düşnüksiz, kyn sözlere, söz düzümlerine düşündiriş bermek, eseriň ýazgysyny golýazma bilen deňemek, tekstologik sözlük üstün-

de işlemek) we başgalar. Okuw usulynyň ähli tärleri edebi okuw hem edebiýat sapaklarynda we sapakdan daşary işlerde örän işjeň ulanylýar. Edebi okuw sapagy, öz adyndan belli bolşy ýaly, çeper okamak-öwrenmekdir. Her bir okuw sapagynda (öý işi barlananda-da , täze maglumat öwrenilende-de , geçilenler berkidilende-de), hökman çeper ýazgy okalýar. Bu ýagdaý bolsa her bir sapakda okuw usulyny oýlanyşykly ulanmagy talap edýär. Meselem, IV synpda Ata Salyhyň “Ýolbars we tilki” basnýasyny mugallym okuw, mugallymyň sözi usulyny ulanmak bilen öwretmegi meýilleşdirýär. Şonda synpda bu basnýany okadanda, öwredende, okuw usulynyň labyzly okuw (rollar boýunça), düşündirişli okuw (söz düzümlerine düşündiriş bermek) ýaly tärlerini ulanmak bilen ýokary netije gazanýar.

Ýokary synplarda türkmen edebiýatynyň gysgaça yzygiderli kursy geçilende, okuw usuly özbaşdak hem, beýleki usullar bilen utgaşykly hem ulanylýar.

Okuw usuly we onuň tärleri mugallym tarapyndan ýerlikli peýdalanylan wagtda, ol edebiýaty okatmakda, eseriň manysyny täsirli aňlatmakda uly orun tutýar.

Mugallymyň sözi usuly. Mekdepde çeper edebiýaty okamak we öwrenmek bilen baglanyşykly iş pursatlarynyň ählisinde mugallymyň öwredijilik häsiýetli düşündirişlerine mugallymyň sözi usuly diýilýär. Çeper edebiýaty öwretmekde bu usul örän işjeň ulanylýar. Mugallymyň çeper, täsirli sözüni başga hiç bir zat bilen çalşyrmak mümkin däl. Sonuň üçin edebiýat mugallymy edebi dili gowy bilýän, çeper, arassa sözlemegi oňarýan, hertaraplaýyn sowatly, päk adam bolmalydyr. Mugallymyň her bir sözi, ýazgyny okaýşy, düşündirişi okuwça görelde bolup, onda emosional täsir döretmelidir.

Mugallymyň sözi usulynyň hem dürli tärleri bar. Mekdep tejribesinde bu usulyň has köp ulanylýan tärleri şular: a) giriş söz (eseri okamaga taýýarlaýjy, ýazgyny okamaga höweslendiriji söz); b) maglumat bermek (edebi-taryhy döwür, ýazyjynyň ömri we döredijiligi, aýratyn eser barada güwanama, nazary maglumat berlende, mugallymyň sözi); ç) teksti aýdyp berme (eseri doly, gysgaldyp, saýlap, formasyny üýtgedip, rollar boýunça aýdyp berme); d) eseri derňemegi öwrediş söz (eseriň temasy, ideýasy, keşpleri, gurluşy, dili, görnüşi... derňelende,

mugallymyň sözi); e) mugallymyň leksiýasy (obzor leksiýa – edebi-taryhy döwri öwrenmek, goňşy halklaryň we daşary ýurt edebiýatyna gysgaça syn bermek, edebi-nazary maglumatlary bermek, geçilenleri gaýtalamak, monografik leksiýa – ýazyjynyň-şahyryň ömrüni we döredijiligini öwrenmek, edebi eseri derňemek); ä) sapakdan daşary işlerde mugallymyň sözi (sapakdan daşary okuw guralanda, edebi agşam, edebi çekişme-jedel, edebi gurnaklar, edebi gezelençler we başgalarda); f) jemleýji söz (ýazyjy-şahyryň ömri, eser, edebiýat döwri öwrenilip gutarylada, duşuşyk, edebi agşam ... geçirilende, mugallymyň jemleýji sözi).

Mugallymyň sözi usulynyň bu tärlerini edebiýaty öwrenmegiň ähli döwürlerinde peýdalanmak bolar.

Mugallymyň sözi IV–VIII synp okuwçylaryna ýazgyny özüçe okamagy, gürrüň edip bermegi öwretse, ýokary synplara edebiýat barada çuň oýlanmagy ündeýär.

Mugallym her bir çeper eseri okatmaga, ýazyjynyň ömri we döredijiligini öwretmäge başlanda, öňi bilen giriş sözi esasynda maglumat berýär. Bu tärleriň üsti bilen mugallym okuwçylary öwreniljek ýazyjy-şahyry, eseriň many-mazmunyny çuň kabul etmäge taýýarlaýar. Okuwçyda bilesigelijilik, höwes, eseri okamaga gyzyklanma döredýär.

Çeper teksti aýdyp berende, eseri derňemegi öwredende, mugallymyň sözi has täsirli bolýar. Bu tärler maksatly ulanylanda, okuwçylar her bir eseriň many-mazmunyny nähili görnüşde aýdyp bermekligiň amatly we täsirli bolýandygyny saýgarmagy öwrenýärler. Eseri derňemegiň görnüşlerini takyk bilýärler, eseri derňemäge türgenleşýärler.

Mugallymyň sözi usulynyň çylşyrymly täri mugallymyň leksiýasydyr. Edebiýat sapaklarynda mugallymyň obzor we monografik leksiýalarynyň üsti bilen okuwçylar türkmen edebiýatynyň gadymy döwürlerinden şu günlerine çenli ösüş döwürlerini, häzirki zaman türkmen edebiýatynyň aýratynlyklaryny, edebiýatyň taryhylyk, halkylyk ýörelgelerini, edebi akymlyry, ýazyjy-şahyrlaryň döredijilik aýratynlyklaryny aýyl-saýyl etmekligi öwrenýärler. Eseriň temasyna, many-mazmunyna, diline, görnüş aýratynlygyna baha berlişini yzar-

laýarlar. Mugallymyň leksiýasyndan iň täsirli ýerlerini, delilleri bel-läp almaga türgenleşýärler. Mugallymyň sözi okuwçyny Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistan döwletiniň hemmetaraplaýyn kämil raýaty bolmaga taýýarlaýar.

Sapakdan daşary işlerde hem mugallymyň sözünüň uly ähmiýeti bar. Ähli synplarda edebiýat boýunça sapakdan daşary geçirilýän işleriň hemme görnüşleri gös-göni mugallymyň sözi bilen baglanyşykly. Olarda mugallymyň sözi ýolgörkezme ündew häsiýete eýe bolup, okuwçylary edebiýaty söýmäge, ony okamaga we öwrenmäge, öz döredijilik talantlaryny ösdürmäge ruhlandyrýar.

Gürrüň usuly. Edebiýaty öwrenmekde bu usul hem örän işjeň ulanylýar. Sapakda we sapakdan daşary okuwlarda gürrüňleşmek, sözleşmek, pikir alyşmak üsti bilen düşünişmeklige gürrüň usuly diýilýär. Gürrüň usuly edebiýat sapaklarynda we sapakdan daşary okuwlarda öwrenilýän tema, edebi eser ýa-da pikir alşylyan, çekişme-jedel guralýan mesele boýunça gürrüňleşmek, edebi eser ýa-da peýzaž boýunça ýörite taýýarlanylýan sorag we ýumuşlar, suratlar esasynda sorag-jogap geçirmek, pikir alyşmak tertibinde guralýar. Bu usul okuwçylarda çeper edebiýata gyzyklanma, söýgi döretmekde, sapakda okuwçylaryň başarjaňlygyny, işjeňligini, özbaşdak pikirlenmek endiklerini ösdürmekde, geçilen, öwrenilen maglumatlary berkitmekde örän amatly.

Gürrüň usulynyň hem dürli tärleri bolýar: a) giriş-duýdurma gürrüňi (öň öwrenilenleri ýatlatmak, bir galypa salmak, täze temany öwrenmäge taýýarlyk...); b) ewristik gürrüň (çeper eser, edebi-taryhy döwür... öwrenilende, okuwçylaryň bilýän delillerini şoňa meňzeş deliller bilen deňeşdirip, logiki oýlanma netijesinde täze düşünelere gönükdiriji sorag-ýumuşlar ulanmak); c) berkitme, ýada düşürme gürrüňi (tema boýunça ýörite sorag-ýumuşlar hem-de şol tema degişli suratlar esasynda öwrenilenleri berkitmek, tema – edebi döwür, ýazyjy, eser boýunça geçilenleri jemlemek – umumylaşdyrmak); d) çekişme-jedel (belli bir tema, edebi maglumat boýunça okuwçylaryň bilimlerini barlap görmek maksady bilen geçirilýän güýç synanyşyk).

Gürrüň usuly we onuň tärleri mekdep tejribesinde edebi maglumaty öwrenmegiň ähli döwründe uly orun tutýar.

Giriş-duýdurma gürrüni täri, esasan, sapakda täze tema, täze maglumat öwrenilmäge başlananda ulanylýar. Meselem, Magtymgulynyň ömri we döredijilik ýoly öwrenilmäge başlananda, mugallym bu täri ulanyp biler. Şonda ol şeýle soraglary orta atýar: 1. XVIII asyrdaky ýaşan türkmen şahyrlaryndan kimleri bilýärsiňiz? 2. Döwletmämmet Azady kim? Ol Magtymgulyny nähili terbiýeleýär? 3. Magtymgulynyň haýsy goşgularyny (öňki synplarda ýa-da sapakdan daşary wagtlarda) okadyňyz? Şular ýaly soraglar boýunça giriş gürrüni geçirilende, mugallym täze öwreniljek tema boýunça okuwçylaryň öňki bilýänlerini ýatladýar, belli bir ulgama salýar, olary täze maglumaty has çuň öwrenmäge taýýarlaýar.

Giriş-duýdurma gürrüni sapakdan daşary okuwda işjeň peýdalanylýar. Edebi muzeýe, ýazyjy-şahyryň ýadygärligine ekskursiýa, kino ýa teatry tomasa edilmäge gidilmekçi bolnanda, mugallym şol edebi muzeý, ýadygärlik, kino-kartina, spektakl barada giriş gürrüni edýär. Meselem, Aşgabat şäheriniň Magtymguly şaýolundaky Magtymgulynyň ýadygärligine ekskursiýa gitmekçi bolnanda, mugallym giriş gürrüni şeýle meýilnamada geçirýär: 1. Magtymguly – beýik akyldar, ussat şahyr. 2. Türkmen halkynyň Magtymgula söýgüsi, hormat goýşy. 3. Ýadygärligiň ýerleşýän ýeri. 4. Bu ajaýyp ýadygärligiň bina edilişi. Şunuň ýaly meýilnamada mugallym öz obasyndaky, etrabyndaky (şäherindäki) edebi ýadygärlige gezelenç guranda, giriş gürrüni geçirip biler. Giriş gürrüniň üstü bilen mugallym okuwçada gezelenç ediljek ýadygärlige, tomasa ediljek kino ýa spektakla gyzyklanma, bilisigelme, höwes döredýär.

Gürrüň usulynyň ewristik, berkitme, ýada düşürme gürrüni ýaly tärleri edebi-taryhy döwür, ýazyjynyň ömri we döredijiligi öwrenilende, edebi eser derňelende, has işjeň ulanylýar. Bu tärlerde mugallymyň gürrüň üçin oýlanyşykly düzen sorag we ýumuşlary, surat we illýustrasiýalary uly ähmiýet berýär, gürrüni has netijeli edýär. Bu tärleri mugallym ýerlikli ulananda, okuwçylar edebi-taryhy döwre baha bermegi, çeper eseri derňemegi, edebi döwür, eser barada özbaşdak oýlanmagy, özünçe pikir ýöretmegi, geçilenleri jemläp, netije çykar-magy öwrenýärler. Çeper eseriň adama ahlak hem estetiki taýdan edýän täsirine düşüňýärler.

Çekişme-jedel gürrüni sapakda-da, sapakdan daşary okuwlarda-da geçirilýär. Çekişme sapakda guralsa, oňa şol synpyň okuwçylary gatnaşýar we oňa mugallym ýolbaşçylyk edýär. Eger-de çekişme sapakdan daşary okuwlarda geçirilse, oňa mekdebiň ähli synplaryndan islän okuwçy gatnaşyp biler. Şeýle çekişmä mugallymyň özi ýa-da onuň göz-gulak bolmagynda, işjeň okuwçylaryň biri ýolbaşçylyk edýär.

Çekişme üçin okuwçylary gyzyklandyrýan tema, mesele saýlanyp alynýar: “Men edebiýata we sungata nähili düşünýärim?”, “Şükür bagşy” kinofilminiň maňa eden täsiri”, “Çeper edebiýatdaky we durmuşdaky dostluk, gahrymançylyk we söýgi”.

Çekişme-jedel, köplenç, mugallymyň duýdurma gürrüni bilen açylýar. Çekişme okuwçylaryň işjeň gatnaşmagynda geçirilýär. Çekişme wagtynda her bir okuwçy sorag hem berip bilýär, jogap hem. Mugallym okuwçylaryň sorag-jogaplaryny, jedellerini üns berip diňleýär. Ol jedeli has gyzyklandyrmak üçin çekişme arasynda sorag berip, ony ugrukdyrýar. Çekişmäniň soňunda bolsa, onuň netijesini mugallymyň özi jemleýär.

Gürrüň usulynda tutuş bir sapagy-da geçirmek mümkin. Gürrüň sapagy üçin temany, onuň meýilnamasyny we okamaly edebiýatyny mugallym öňünden tabşyrýar. Taýýarlykly guralan gürrüň sapagy has gyzykly geçýär, onda okuwçylaryň individual aýratynlygy aýdyňlaşýar, olaryň işjeňligi, özbaşdaklygy has-da ösýär.

Okuwçynyň özbaşdak işi usuly. Çeper edebiýaty öwrenmek bilen baglanyşykly okuwçyda özbaşdak işlemek, pikirlenmek, oýlanmak, tapmak endiklerini döretmek we ösdürmek işine okuwçynyň özbaşdak işi usuly diýilýär. Bu usula IV-X synplarda mugallymyň okuwçylara edebiýaty okamak, öwretmek üçin tabşyrýan ähli özbaşdak işleri degişlidir. Bu usul okuwçylaryň döredijilik endigini ösdürmekde örän ähmiýetli. Okuwçynyň özbaşdak işini talabalaýyk guramak üçin mugallym bilen okuwçynyň aragatnaşygy saz bolmalydyr. Olaryň her haýsýsy öz wezipesine, maksadyna gowy düşünişip, ony berjaý etmelidir. Mugallym hemişe öwredýär, görkezýär, tabşyrýar, maslahat berýär, okuwçy bolsa öwrenýär, ýumşy ýerine ýetirýär.

Okuwçynyň özbaşdak işi usulynyň hem dürli tärleri bar: a) beýannama we düzme; b) meýilnama düzme (ýönekeý we çylşyrymly meýilnama, eseriň žanry boýunça meýilnama düzmek); c) ýumuşlar (eseri ýa ondan bölekleri ýat tutmak, okuw kitaby, hrestomatiýada berlen sorag we ýumuşlar boýunça işlemek...); d) nutuk, referat (monografik temalar boýunça nutuk, referat, sapakdan daşary işlerde nutuk...); e) çekişme-jedel we başgalar.

Okuwçynyň özbaşdak işi usuly edebiýaty okatmagyň beýleki usullary bilen ýygy arabaglanyşykda amala aşyrylýar. Mekdepde edebiýaty okatmagyň, öwretmegiň ähli döwründe mugallym okuwçyny özbaşdak işlemäge taýýarlaýar. Edebi döwür, ýazyjy, çeper eser barada özbaşdak oýlanmak, pikir ýöretmek we öz oý-pikirini dilden hem ýazuw üsti bilen beýanetme hem döredijilik ukybyny ösdürýär, oňa durmuş-ýaşayyş üçin gerekli endikleri berýär.

Beýannama we düzme okuwçynyň özbaşdak işiniň esasyalarynyň biridir. Beýannama, esasan, IV–VIII synplarda edebi ýazgy boýunça ýazdyrylýar.

Düzme okuwçynyň edebiýatdan döredijilik işiniň esasy görnüşidir. Edebiýatdan düzmeler orta mekdebiň ähli synplarynda sapakda we öýde ýazdyrylýar. Düzme ýokary synplarda gitdigiçe çylşyrymlaşýar. IV–X synplarda düzme öwredijilik hem barlag häsiýetinde bolup, esasan, edebi hem erkin temalarda ýazdyrylýar. Düzme okuwçynyň çeper edebiýaty bilşiniň, oňa düşünişiniň, tema baradaky pikir-duýgusynyň beýanydyr.

Okuwçy edebiýaty öwrenmek bilen baglanyşykly özbaşdak işinde dürli çylşyrymlylykda we häsiýetde bolan ýumuşlary-da çözüär. Çeper eseriň üstünde özbaşdak işlemek üçin mugallymyň ýumuşlary hem-de okuw kitabydyr hrestomatiýada berilýän sorag we ýumuşlar okuwça eseri labyzly okamagy, onuň manysyna çuň düşüniş, esasy ideýany aňlamagy, edebi maglumat boýunça öz oý-pikirini, garaýşyny dilden we ýazuw üsti bilen beýan etmegi ündeýär. Edebiýatdan ýumuşlar boýunça özbaşdak iş okuwçynyň edebi taýdan ösüşinde möhüm şertleriň biridir.

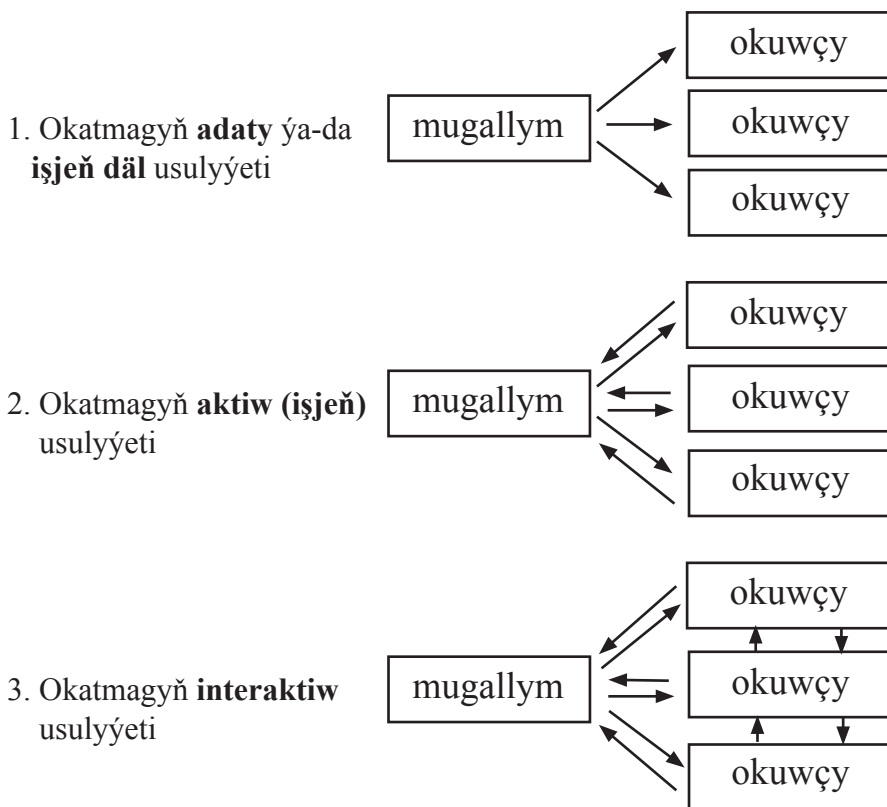
Okuwçynyň özbaşdak işi usulynyň esasy tärleriniň biri-de nutukdyr. Bu täri IV–X synplaryň ählisinde-de işjeň ulanmak bolar. Ýöne

IV–VIII synplarda okuwçylaryň edebiýatdan nutuklary örän ýönekeý häsiýetde bolmaly. Mugallym nutuk ýazdyrmak üçin okuwça öňünden edebi-taryhy döwür, ýazyjy, eseri derňemek boýunça anyk tema tabşyrýar. Oňa material toplamaga we meýilnama düzmäge kömek berýär. Okuwçy nutugy sapakdan daşary wagtlarda özbaşdak ýazýar. Ony mugallym okap görýär, degişli görkezme berýär. Okuwçynyň taýýarlan nutugy sapagyň belli bir bölümünde ýa-da ýörite sapakda, okuwçylar konferensiýalarynda, edebi duşuşyklarda diňlenilýär we ähli okuwçylaryň gatnaşmagynda ara alnyp maslahatlaşylýar. Nutuga degişli baha goýulýar. Okuwçynyň nutugynyň üsti bilen onuň özbaşdak döredijilik ukyby, talanty aýan bolýar.

Edebiýatdan sapakdan daşary okuw, edebi wiktoria, edebi agşam, çekişme-jedel, okyjylar konferensiýasy, edebi gurnak, edebi gazet we žurnal, edebi muzeýe, sergä, ýadygärlige gezelenç... ýaly işlere işjeň gatnaşmak bilen okuwçy durmuşa çuň göz ýetirýär, duýgy-düşünjesini artdyrýar. Okuwçy edebi ýygnaşyklar, okyjylar konferensiýalary üçin nutuk, gezelençlerde gören-eşiden zatlary barada düzme, diwar gazetlerine makala ýazmaga türgenleşýär. Sapakdan daşary işlerde okuwçynyň özbaşdak işi onuň zähmetsöýüjiligini, hyjuwy we göreläni, akyl ýetirme işjeňligini ösdürýänligi, dünýägaraýşyny has berkleşdirýänligi üçin ähmiýetlidir.

Interaktiw usul. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň yzygiderli alada etmegi bilen Türkmenistanyň mekdepleri dünýäniň öňdebaryjy kompýuter tehnikalary bilen üpjün edilip, okatmagyň interaktiw (hemmetaraplaýyn) usulyna geçilip başlandy. Kompýuter tehnologiýalaryndan peýdalanylýan okadylanda, has oňat netijeleriň gazanylýandygy hemmelere mälimdir.

Bilim bermek işi okatmagyň usulyýeti bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Usulyýet okatmagy guramakdyr. Okatmagyň usulyýeti – okatmagyň dowamynda mugallym bilen okuwçylaryň özara gatnaşygynyň görnüşi. Mugallym bilen okuwçylaryň özara gatnaşygynyň görnüşi üç topara bölünýär:

Ýokarda getirilen çyzgylardan görnüşi ýaly, okatmagyň usulyýetleriniň her biriniň öz aýratynlygy bardyr. Okatmagyň adaty usulyýetinde okuwçylar bilen mugallymyň gatnaşygynda mugallym sapakda esasy hereket ediji bolmak bilen sapagy doly düşündirýär, okuwçylardan sapagy diňlemek talap edilýär. Mugallymyň geçen sapagynyň netijeleri okuwçylardan soramak, özbaşdak iş bermek, barlag işlerini hem-de testler geçirmek arkaly barlanýar.

Okatmagyň işjeň (aktiw) usulyýetinde sapagyň бүтін dowamynda mugallym bilen okuwçylaryň özara gatnaşygy dowam etdirilýär. Okuwçylar mugallym bilen bilelikde sapagyň deň hukukly agzalary hasaplanylýar. Her bir okuwçy sapagyň dowamynda mugallyma sapak barada sorag berip, soraga jogap alyp bilerler.

Okatmagyň interaktiw usulyýetinde okuwçylar sorag-jogap-laryny sapagyň dowamynda biri-birlerine hem berip bilerler.

Okatmagyň häzirki zaman interaktiw usulyýeti tutuşlygyna kommunikasiýa tehnologiýa esaslanýar. Onuň esasynda sapakdaky okuw informasiýalary has elýeter, sesli, reňkli we hereketli bolýar. Okuwçylaryň sapaga bolan gyzyklanmasy artýar. Her bir sapakda çagalara kompýuterde işlemek endikleri öwredilýär. Okuwçynyň sapakda alan bilimini test arkaly barlamak ýeňil hem gyzyklydyr.

Adam eşidenleriniň 25 %-ini, görenleriniň üçden birini, görüş we eşidiş kombinirlenende (görmek we eşitmek) 50% maglumaty özleşdirýär. Eger öwretmegi multimediyany peýdalanyp işjeňleşdirseň, onda ýatda 75% maglumatyň galýandygy hünärmenler tarapyndan anyklandy.

Okatmagyň interaktiw-multimedia usuly – öwrenilýän çylşyrymly maglumatyň ýönekeýleşdirilip, öwrenijileriň aňyna oňat ornaşmagyna getirýän amatly usullaryň biri bolup, dünýäde giňden ulanylýar. «Interaktiw» (inter – özara, içki, aktiw – işjeňlik) sözi inlisçeden türkmençä geçirilende, «özara işjeňlik» diýen manyny berýär. Bu usulda okuwçy mugallym bilen deňhukukly bolup, okuw daş-töwerek, ekologiýa, döwlet, syýasat, ykdysady we medeni ösüşler bilen baglanyşdyrylýar, bir söz bilen aýdanymyzda, interaktiw okuw – hemmetaraplaýyn bilimidir.

Gürrüňini edýän usulymyzda okuw sapagy önünden taýýarlykly ýagdaýda geçilýär. Ýagny okuw ulgamy deslap multimedia programmalary bilen üpjün edilen bolmalydyr. Şeýle hem mugallym şol programmalar bilen işlemek endiklerini ele almalydyr. Innowasion tehnologiýalary ulanyp, bu usula geçilende, tekst, şekil (grafik), ses bilen işlemek zerurlygy ýüze çykýar. Şol nukdaýnazardan garasak, täze tehnologiýalar bilen birlikde täze adalgalary ulanmaly boljakdygy ikuçsuzdyr.

Multimedia diýen söz «multi» – köp, «media» – gurşaw, göteriji, habar beriji serişde ýaly manylary berýär. Bu sözi “köpgurşawlylyk” görnüşinde terjime etmek mümkin.

Multimedia – bu birnäçe kompýuter tehnologiýalary üçin ýygnaýma düşündir; onda grafika, tekst, wideo, fotografiýa, hereketlenýän keşpler(animasiýa), ses efektleri, ýokary hilli sesi gurnaýjy ýaly birnäçe informasion gurluşlar ulanylýar.

Multimedia-kompyuter – bu apparat we programma serişdeleri bilen üpjün edilen multimedia tehnologiýalaryny işledýän kompýuter.

Multimedia programmalary – bular: ensiklopediýalar, dersler boýunça okuw kurslary, oýunlar we güýmenjeler, internetden peýdalanmak mümkinçilikleri, türgenleşdirijiler, elektron prezentasiýalar we maglumat almaga mümkinçilik berýän beýleki serişdeler.

Multimedia programmalarynda işlemegi öwrenmezden, multimedia tehnologiýalaryna düşünmezden, interaktiw-multimedia sapaklaryny taýýarlamak mümkin däl.

Multimedia programmalaryny dörediji serişdeler: wideoşekilleriň redaktorlary, professional grafiki redaktorlar; programma goýmak (birikdirmek) üçin ses faýllaryny taýýarlamak, ýazmak, signalyň amplitudasyny üýtgetmek, fon goýmak ýa-da aýyrmak, berlenleriň bloguny käbir kesime goýmak üçin serişdeler; şekiliň segmentini manipulýasiýa etmek, reňki we palitrany üýtgetmek üçin, şeýle hem giperteksti ornaşdyrmak üçin programmalar we ş.m.

Multimedianyň tehnologiýalary:

Telewizion(teleýaýlym) kabul ediş-beýleki programmalaryň iş fonunda kompýuteriň ekranyna telewizion signallary çykarmak.

Wideoalyş (wideozahwat – aýratyn wideokadrlary sifrleýin görnüşde «almak»we «doňdurmak»).

Animasiýa – hereketlenýän şekili aňladýan kartinaýyklaryň yzygiderliligini goýbermek.

Ses efektleri – saz gurallarynyň seslenmesini, tebigatdaky ýa-da kompýuterde döredilen ses parçalaryny, ýazylandyran we sifrleşdirilen sesleri saklamak (ýazyp goýmak).

Üç ölçegli grafika – ini, boýy we beýikligi (çuňlugy) bolan şekillerden döredilen grafika.

MIDI Saz (Musical Instrument Digital interface – saz gurallarynyň sifrlil interfeýsi) – saz döredilende we ýazylanda ulanylýan, sifrleýin saz gurallaryny kompýutere çatmaga mümkinçilik berýän standart.

Wertual hakykat (Virtual Reality, VR) – «wertual» sözi «hereketlenýän we özüni hakyky ýaly alyp barýan» diýen manyny berýär.

Wertual hakykat – bu ýokary derejede ösen kompýuter modelirlemegi bolup, ol ulanyja model dünýäsine aralaşmaga we oňa gös-göni gatnaşmaga mümkinçilik berýär.

Arhitektura-gurluşyk kompaniýalary buýrujylara geljekdäki gurljak desganyň wertual obrazyny görmäge («oňa aýlanmaga») mümkinçilik berýän programma üpjünçiliginden peýdalanýarlar. Bu bolsa wertual hakykatyň ulanylyşyna mysaldyr.

Interaktiw tagtada ulanylýan elektron galam kompýuterde ulanylýan syçanjygyň işini ýerine ýetirýär, şeýle hem mugallymyň tagta yazýan hekini çalşyrýar.

Elektron galamyň kömegi bilen gerekli buýruklary berip, gönüläp aýtsak, ähli işler onuň üsti bilen dolandyrylýar.

Mugallym temany düşündirende, interaktiw tagtada elektron galamyň kömegi bilen ýazgylary ýazyp, çyzgylary çyzyp, suratlary, kartinkalary goýup, filmleri goýberip bilýär. Şol bir wagtyň özünde bütün sapagy kompýuteriň gaty diskinde saklap, oňa düzedişler girizip, ony islendik wagt ulanyp bilýär. Şeýle sapaklary mugallym kompýuteriň ekranynda ýa-da interaktiw tagtada öz kärdeşleri bilen ara alyp maslahatlaşyp, tejribe alşyp biler. Bu sapaklaryň toplumyny kompýuteriň üsti bilen ýaýratmaga mümkinçilik bar.

Interaktiw okuwda ulanylýan programma üpjünçiliginiň kömegi bilen islendik dersde «janly» görkezme esbaplaryndan peýdalanyp, sapaklary täsirli, aňda galyjy we gyzykly edip gurnamak bolar.

Interaktiw usul mugallyma döredijilikli işlemäge, ýagny sapagy taýýarlarda ulanjak çyzgylaryny, suratlaryny, seslerini (saz, aýdym), filmlerini aýratynlykda taýýarlap, olardan sapagyň dowamynda ýerlikli peýdalanmaga mümkinçilik berýär. Ýyllaryň dowamynda toplanan maglumatlary täzeläp, kämilleşdirip, hususy serişdeleriň kitaphanasyny döredip bolar. Taýýarlanan görkezme serişdeleriniň elektron dokumentlerdigini nazara alsak, olaryň könelp, saralyp, ýyrtylyp gitmeýänligi onuň ýene-de bir artykmaç taraplarynyň biridir. Ýörite programma ulgamy bilen testirleme sapaklaryny döredip we olardan islendik wagt peýdalanyp bolýar.

Mugallym simsiz baglanyşýan ýörite planşetiň kömegi bilen oturan ýerinde interaktiw tagtany dolandyryp bilýär. Ýagny okuwçylara

düzedişler girizip, dürli buýruklary ýerine ýetirmäge mümkinçiligi bar.

Interaktiw mekdepleriň synp otaglarynda Mobil kompýuter kompleksiniň bolmagy okuwçylaryň özbaşdak işlemegine we mugallymyň olara gözegçilik etmegine ýardam berýär.

Interaktiw mekdepde interaktiw ders otaglaryndan başga-da internet hyzmatlaryndan peýdalanmak üçin apparat-programma kompleksiniň bolmagy okuwçylara dünýä ylmlary, täzelikler bilen tanyşmaga mümkinçilikleri döredýär.

Edebiýaty okatmagyň usul hem tärleri dürli-dürli hem-de bir-birleri bilen berk baglanyşykda bolýar. Mugallym edebiýaty okatmagyň dürli usul hem tärlerini öz iş tejribesinde döredijilikli peýdalanmalydyr. Okuwçylara çuň edebi bilim, söz sungatynyň üsti bilen ynsanperwerlik terbiýesini bermäge ýaramly täze-täze usullaryň gözleginde bolmalydyr.

Edebiýat sapaklary, olaryň tipleri we görnüşleri

Okuwçylara edebiýatdan bilim hem terbiýe bermegiň, olaryň ýokary ýetişigini gazanmagyň esasy görnüşi sapakdyr. Edebiýat boýunça sapakdan, mekdepden daşary okuwlar, ugrukdyryjy maslahatlar, synag... sapagyň goşmaça görnüşleridir.

Türkmen mekdeplerinde okadylýan beýleki okuw dersleriniňki ýaly edebiýat sapaklarynyň hem esasy wezipesi okuwçylara çuňňur edebi bilim bermek, olaryň aňynda ýokary düşünjeliligi kemala getirmek, olary durmuşa, hünärleri düşünjeli saýlap almaga taýýarlamalydyr. Her bir edebiýat sapagy okuw maksatnamasyna laýyklykda okuwçylara täze bir düşünje, ahlak terbiýesini berip, olaryň dil we ýazuw sözleýşini ösdürýär. Okuwçy edebiýat sapagynda çeper eseri okaýar, öwrenýär. Onuň ýazarmany bilen tanyşýar, duşuşýar. Edebiýat sapagy bilim we terbiýe bermegiň özara jebis baglanyşykly hem bitewi bir okuw işidir.

Edebiýat sapagy nähili bolmaly? Edebiýat sapagy mugallymyň edebiýat kursuny aýry-aýry bölümlere bölüp, her bölüm boýunça bilim möçberini hem usul we tärlerini anyk meýilnamalaşdyryp,

okuwçylaryň endik we başarnyklaryny, bilim derejelerini nazara alyp, olara edebi bilim hem hemmetaraplaýyn terbiýe bermekde oýlanyşykly hereket etmegini aňladýar.

Edebiýat sapagy öwrenilýän tema-edebi döwre, ýazyjy-şahyra, çeper esere laýyklykda dürli tipde hem dürli görnüşde bolýar.

Edebiýat sapagy, ony durmuşa laýyk guramak meselesi edebiýaty okatmagyň usulyýetinde hemişe möhüm meseleleriň biri bolýar. Görnükli alymlar-usulyýetçiler edebiýat sapagy, onuň aýratynlygy, gurluşy, edebiýat sapagynyň tipleri, görnüşleri–umuman, nazaryýet meseleleri barada düýpli işleri alyp barýarlar. Olar edebiýat sapagynyň toparlara bölünüşini düzmekde didaktiki maksatlara, okatmak işinde sapagyň ornuna esaslanyp, edebiýat sapagynyň tiplerini we görnüşlerini dürliçe berýärler.

Görnükli alym, usulyýetçi W. W. Golubkow özüniň “Edebiýat boýunça sapaklaryň görnüşleri ” diýen işinde edebiýatdan iri eserleri öwrenmek sapaklaryny şeýle bölýär: 1. Giriş okuwy. 2. Okuw. 3. Ugrukdyryjy gürrüň. 4. Edebi teksti derňemek. 5. Goşmaça maglumaty: tankydy makalalary, okuw kitabyňy we ş.m. öwrenmek. 6. Jemleýji, netije çykarmak. 7. Hasabat” sapaklary. Talantly alym, usulyýetçi N. A. Stanček bolsa özüniň “Edebiýat sapaklary” diýen makalasynda W. W. Golubkownyň edebiýat sapaklaryny tiplere bölüşini mazmun taýdan has giňeltmek bilen edebiýat sapaklaryny: 1. Reprodutiw sapak. 2. Problemany sapak. 3. Barlag sapagy. 4. Konsert sapagy. 5. Çekişme-jedel sapagy. 6. Kino sapagy. 7. Telesapak we başgalar diýip atlandyrmagy hödürleýär.

Edebiýaty okatmagyň usulyýetiniň talantly alymy N. I. Kudrýaşew özüniň “Edebiýat sapaklarynyň tipleri we görnüşleri” diýen makalasynda okuwçylara edebiýatdan düýpli bilim we terbiýe bermegi nazara alyp, edebiýat sapaklaryny: “I. Çeper eseri öwrenme sapagy. II. Edebiýat taryhyny we teoriýasyny öwrenme sapagy. III. Baglanyşykly sözleýşi ösdürme sapaklary” diýen ýaly tiplere bölýär.

Türkmen mekdeplerinde “Edebiýaty okatmagyň usulyýetinde” bolsa edebiýat sapaklary guralyşlary boýunça “Sintetik sapak”, “Birleşdirilen sapak” diýlip ikä bölünýär.

Edebi okuw sapagy IV–V synplarda edebiýat mugallymynyň okuw-terbiýeçilik işleriniň esasy görnüşi bolup, ugrukdyryjy maslahat, synag, synpdan we mekdepdan daşary işler bolsa oňa goşmaça iş hökmünde hyzmat edýärler. Edebi okuw sapaklary synpyň aýratynlygyna, okuwçylaryň bilim derejelerine we şuna meňzeş ýagdaýlara görä dürlüçe guralýar.

Sintetik (bitewi) sapak. Edebi okuw boýunça sapagyň hili, görnüşi edebi eserleri öwrenmekligiň ähli işlerini öz içine alýar. Munuň daşyndan hem sapagy öňki geçilen maglumatlar we indiki sapaklar bilen baglanyşdyrmagy maksat edinýär. Sintetik (bitewi) sapagyň meýilnamasy aşakdaky bölümleri öz içine alýar:

1. Sapagyň maksady we ony öňki geçilenler bilen baglanyşdyrmak.

2. Giriş sapaklary.

3. Eseri okamak.

4. Okuwçylara düşnüksiz sözleri we söz düzümlerini düşündirmek.

5. Eseri derňemek.

6. Öwrenilen maglumaty berkitmek.

Sintetik (bitewi) sapak görnüşi, köplenç, okuw maksatnamasynda bir sagat berlen eserler derňelende ulanylýar.

Birleşdirilen sapak. Edebi okuw boýunça birleşdirilen sapaklaryň görnüşi köp dürli bolýar. Birleşdirilen sapak edebi eseri öwrenmegiň ähli döwrüni öz içine alman, onuň haýsy-da bolsa bir tarapyňy öwrenmegi maksat edinýär. Sapagyň bu görnüşi, köplenç, okuw maksatnamasynda birnäçe sagat berilýän eserler (mysal üçin, H. Ýsmaýylowyň “Iki atanyň bir ogly”, A. Gowşudowyň “Dordepel”, N. Saryhanowyň “Kitap” diýen eserleri we başgalar) derňelende ulanylýar.

IV-V synplarda edebi okuw sapaklarynda eseriň tekstini okamaklyga aýratyn orun bermek gerek. Şonuň üçin bu synplarda ýörite okuw sapaklaryny-da guramak bolar.

Edebi okuw sapaklary, esasan, ýedi hili görnüşde bolýar:

1. Giriş sapagy.

2. Okuw sapagy.

3. Düşündiriş sapagy.

4. Tematik maglumaty özleşdirmek we berkitmek sapagy.
5. Analiz sapagy.
6. Umumylaşdyryş we gaýtalamak sapagy.
7. Hasabat sapagy.

Edebi okuw sapaklarynyň bu görnüşleriniň hersindäki iş tärleriniň mazmunynyň tapawutlandyrylýandygyna laýyklykda olary özara ýene- de bölmek mümkin.

Edebiýat mugallymynyň esasy aladasy okuwçylara sapakda bilim berlişiniň mazmunyny gowulandyrmaga, her bir edebiýat sapagynyň ylmy derejesini ýokarlandyrmaga gönükdirilmelidir.

Görşümüz ýaly, ylmy-usuly işlerde, mekdep tejribesinde edebiýat sapaklarynyň tipleri we görnüşleri dürlüçe atlandyrylyp ulanylýar.

Edebiýat sapaklarynyň okuw işindäki tiplerini şeýle görnüşlere bölmek bolar:

I. Giriş sapagy. II. Okuw sapagy. III. Çeper eseri öwrenme sapagy. IV. Edebiýat taryhyny we teoriýasyny öwrenme sapagy. V. Sözleşiş dilini ösdürme sapagy. VI. Gaýtalama, jemleme we hasabat sapagy.

Edebiýat sapaklarynyň bu tipologiýasy mekdep tejribesinde synplarda ulanylýan esasy sapak tipleri hasaplanýar. Bulardan başga-da häzirki zamanda öňdebaryjy edebiýat mugallymlary öz iş tejribelerinde edebiýatdan seminar, leksiýa, konsultasiýa, çekişme, zaçýot, panorama, teatrlaşdyrylan, bäsleşik, press-konferensiýa, konsert, kino, telesapak... ýaly görnüşlerini işjeň ulanýarlar.

Mugallym edebiýat sapaklarynyň bu täze tiplerini we görnüşlerini işjeň peýdalanylýp, olary okatmak işinde her bir sapagyň maksadyna, mazmunyna, usul we tärlerine laýyklykda dürli hili, dürli görnüşde ulanylýp, tutuş bir sapaklar ulgamyny döretmelidir.

Edebiýat sapaklarynyň her bir tipiniň özara bölünip, dürli hili, dürli görnüşde ulanylmagyna sapak görnüşleri diýilýär.

Edebiýat sapaklarynyň tiplerini, olaryň tejribede ulanylyşlaryny nazara alyp, şeýle görnüşlere bölmek bolar (çyzga seret).

Edebiýat sapaklarynyň bu tiplerini we görnüşlerini mugallym aýyl-saýyl etmegi başarmaly.

Edebiyat sapaklarynyň tipleri we görnüşleri öwrenilýän tema, onuň öwreniliş maksadyna, okuwçylara edebi bilim bermegiň pedagogik işine laýyklykda dürliçe ulanylýar.

Edebiyat sapagynyň tipleri we görnüşleri					
I. Giriş sapagy	II. Okuw sapagy	III. Çeper eseri öwrenme sapagy	IV. Edebiyat taryhyny we teoriýasyny öwrenme sapagy	V. Sözleşiş dilini ösdürme sapagy	VI. Gaýtala- ma, jem- leme we hasabat sapagy
1. Syn sapagy. 2. Gürrüň sapagy. 3. Hödür- leme sapagy. 4. Ýazyjy- nyň terjimehalyny öwrenme sapagy.	1. Düşün- dirişli okuw sapagy. 2. Labyz- ly okuw sapagy. 3. Rollar boýunça okuw sapagy. 4. Çeper okuw sapagy.	1. Edebi- -nazary düşünjeleri kemala getirme sapagy. 2. Ylmy, edebi- -tankydy makalalary öwrenme sapagy. 3. Gysgaça syn temany öwrenme sapagy.	1. Eseri duý- ma, özleşdirmе sapagy. 2. Tekst üs- tünde işleme sapagy. 3. Çekişme- -jedel sapagy. 4. Eseri umumylaş- dyryp öwren- me sapagy.	1. Döredijilik işi öwrenme sapagy. 2. Dilden jogap bermegi, nutuk ýazmagy öwrenme sapagy. 3. Edebi- ýatdan ýa- zuw işleri öwretme, derňeme sapagy.	1. Gaý- talama sapagy. 2. Jemle- me-netije çykarma sapagy. 3. Ha- sabat sapagy.

I. Giriş sapagy. Mekdepde edebiyaty öwrenmek sapaklarynyň esasy tipleriniň biridir.

Gysgaça syn hem monografik temalary öwrenmäge girişmek, edebi eseri okamak, öwrenmek barada gürrüň geçirmek ýa hödürlemek maksady bilen ulanylýan sapaklara giriş sapagy diýilýär.

Giriş sapagy özüniň maksady, guralyşy boýunça dürli görnüşde bolýar: 1. Gysgaça syn sapagy. 2. Gürrüň sapagy. 3. Hödürleme sapagy. 4. Ýazyjynyň terjimehalyny-döredijiligini öwrenme sapagy.

1. Gysgaça syn sapagy. Bu hili edebiyat sapagy, köplenç, ýokary synlarda guralýar. Onuň maksady öwreniljek edebi döwre ýa tema gysgaça syn häsiýetinde häsiýetnama bermek bilen okuwçylary

şol temada ýazylan eserleri okamaga, şol döwürde ýaşan şahyrlary öwrenmäge taýýarlamakdyr.

Gysgaça syn sapagy dürli görnüşde geçirilýär: Edebiýatyň ösüş döwrüne gysgaça syn bermek. XX asyryň başyndaky türkmen edebiýatyna gysgaça syn berlende, birinji okuw sagadyny gysgaça syn sapagy görnüşinde geçirmek bolar. Onda mugallym XX asyryň başynda Türkmenistanda ykdysady-syýasy ýagdaý we çeper edebiýat barada düşündiriş berip, okuwçylary şol döwrüň syýasy-sosial ýagdaýy, ýazyjy-şahyrlary bilen gysgaça tanyşdyrýar, çeper eserlerden bölekler okap berýär. Şonuň bilen ol okuwçylary şol döwrüň şahyrlarynyň – Döwletmämmet-Balgazylyň, Baýram şahyryň, Durdy Gylyjyň eserlerini okamaga, öwrenmäge taýýarlaýar.

Edebiýatda gysgaça syn sapaklar, esasan, mugallymyň sözi we okuw usullarynyň utgaşdyrylmagy bilen geçirilende netijeli bolýar.

2. Gürrüň sapagy. Gürrüň sapagy belli bir edebi temada, çeper eser, sapakdan daşary okalan kitap, edebiýatyň belli bir döwründäki ýagdaý barada pikir alyşmak, okuwçylarda çeper edebiýata söýgini ösdürmek maksady bilen geçirilýär.

Gürrüň sapaklary hem dürli görnüşde bolýar.

Häzirki zaman türkmen edebiýatynyň eserleri boýunça gürrüň sapagy. Bu hili sapaklar, esasan, türkmen edebiýatynyň taryhy geçilende ulanylýar. Häzirki zaman türkmen edebiýatynyň eserleri boýunça gürrüň sapaklary hem beýleki edebiýat sapaklary ýaly önünden taýýarlykly geçirilýär. Gürrüň sapaklaryny şu temalarda geçirmek bolar:

1. Häzirki zaman türkmen edebiýatynyň ösüşi.
2. Türkmen edebiýatynda Watan temasy.
3. Häzirki zaman türkmen edebiýaty Beýik Watançylyk urşy barada.
4. Häzirki zaman prozasynyň ajaýyp eserleri.
5. Türkmen poeziýasynyň ýa-da dramasyň ösüşi.
6. Türkmen edebiýatynyň hem sungatynyň ajaýyp eseri we ş.m.

Häzirki zaman türkmen edebiýatynyň eserleri boýunça gürrüň sapaklary okuwçylaryň türkmen edebiýaty, onuň şu günki ýagdaýy

baradaky düşüňjelerini giňeltmäge we çuňlaşdyrmaga ýardam etmelidir.

Gürrüň sapaklarynda mugallym okuw, gürrüň, mugallymyň sözi, okuwçynyň özbaşdak işi ýaly usullary ulanmak bilen islendik netijäni gazanyp biler.

3. Hödürleme sapagy. Giriş sapaklarynyň bir görnüşi bolan hödürleme sapaklary okuwçylara çeper eserleri, täze neşir edilen kitaplary, okuw maksatnamasynyň okalyp öwrenmegi talap edýän iri eserlerini özbaşdak okamagy maslahat bermek, olarda çeper edebiýata söýgi döretmek maksady bilen geçirilýär. Hödürleme sapaklary okuw ýylynyň dürli wagtynda (başynda, dowamynda, ahyrynda), dürli görnüşde guralyp bilner:

a) hödürleme sapagy okuw ýylynyň başynda geçirilse, onda mugallym sapagy şeýle meýilnamada guraýar:

1. “Köp okan – köp biler” – mugallymyň giriş sözi.
2. Sapagyň dowamynda okamaly, öwrenmeli çeper eserler.
3. Sapakdan daşary okamaly eserleriň sanawy.
4. Täze neşir edilen kitaplaryň haýsysyny okamaly?
5. Hödürlenýän kitaplary nireden almaly?
6. Okalan kitaplaryň hasabatyny nähili ýöretmeli?
7. “Kitap bilimiň çeşmesidir” – mugallymyň jemleýji sözi.

b) okuw ýylynyň dowamynda guralýan hödürleme sapaklary şeýle temalarda geçirilýär:

1. Beýik adamlaryň durmuşy.
2. Edebiýat täzelikleri.
3. Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky Halkara baýragynyň eýeleriniň eserleri.

4. Türkmen ýazyjy-şahyrlary Beýik Watançylyk urşy barada we başgalar.

Bu hili hödürleme sapaklaryny mekdep, oba, etrap (şäher) kitaphanalarynda guralan kitap sergisiniň ýanynda, edebi muzeýde geçirmek netijeli bolar.

ç) hödürleme sapagy okuw ýylynyň ahyrynda geçirilse, onda mugallym sapagy şeýle meýilnamada alyp barýar:

1. “Kitaby söýüň we aýawly saklaň, ony başdan aýak okamagy başaryň” – mugallymyň giriş sözi.

2. Tomus dynç alyş günlerinde nähili dynç almaly? Kitaby nähili okamaly?

3. Täze okuw ýylynda okalyp öwreniljek eserler.

4. Sapakdan daşary okamaly eserleriň sanawy.

5. Hödürlenýän kitaplary nireden almaly?

6. Okalan eserleriň hasabatyny ýöretmek.

“Kitaby söýüň! Kitap adamyny dostudyň” – mugallymyň jemleýji sözi.

Hödürleme sapaklaryny mugallym ykjam taýýarlykly, örän oýlanyşykly hem-de dürli usul we tärlerde geçirmäge çalyşmalydyr.

4. Ýazyjynyň terjimehalyny öwrenme sapagy. Türkmen edebiyatynda özüniň döredijilik talanty, ahlak taýdan päkligi bilen görelde görkezzen ýazyjy-şahyryň terjimehalyny-döredijilik ömrüni öwrenmegi maksat edinýän sapakdyr. Edebiyat sapagynyň bu görnüşi ýazyjynyň okuw maksatnamasynda okalyp öwrenmek üçin belenilen eserini okuwça özbaşdak okamaga höwes döretmek, eseri sapakda öwrenmäge taýýarlamak sapagy hasaplanýar.

Ýazyjynyň terjimehalyny öwrenme sapagynda ýazyjynyň ömrüni, ýaşayşyny, döredijilik işini ynandyryjy häsiýetlendirýän in ähmiýetli–bilim we terbiýeçilik taýdan gymmatly maglumatlary, terjimehal oçerk hem ýatlama materiallary saýlamalydyr. Terjimehal maglumatlary saýlananda, ýazyjynyň döredijiligine – onuň ajaýyp eserleri haýsylar? Olar nähili döredilipdir? Eserleriň ideýa-tematik äheňi nähili? – we şuna meňzeşlere aýratyn üns bermeli.

Ýazyjynyň terjimehalyny öwrenme sapagy okuw maksatnamasynda ýazyjynyň döredijilik terjimehalyny öwrenmek üçin berilýän sagat sanyna, sapagyň maksadyna laýyklykda dürliçe guralýar.

Magtymgulynyň terjimehalyny öwrenme sapagy. Bu sapagy okuwçylaryň Magtymgulyny nähili tanaýandyklaryny, onuň haýsy eserlerini okandyklaryny, bilýändiklerini anyklamakdan başlamaly. Soňra “Magtymguly” diýen okuw filmine tomaşa edip, şu sorag-ýumuşlar boýunça gürrüň geçirmeli:

1. Magtymgulynyň şahsyýeti, kakasy.

2. Şahyryň önüp-ösen, okan, gezen ýerleri, kesp-käri.
3. Onuň maşgala durmuşy, ýaşayşy.
4. Magtymgulynyň talanty, döredijiligi.
5. “Magtymguly şahyr ähli türkmeniň halypasydyr” (A. N. Samoylowiç) diýilmegine nähili düşünmeli?

Magtymguly – gumanist, ölmez-ýitmez edebi ýadygärlik galdyran ussat şahyr – mugallymyň jemleýji sözi.

Ýazyjynyň – şahyryň terjimehalyny öwrenme sapagynyň şeýle guralmagy okuwçylarda ýazyja, şahyra onuň eserlerini okamaga, öwrenmäge höwes döretjekdigi gümansyzdyr.

Edebiýaty okatmagy durmuş bilen baglanyşdyrmak

Çeper edebiýat näme? Çeper edebiýat sungatyň bir görnüşidir. Çeper edebiýatda durmuş, adamzat ýaşayşy keşpler arkaly beýan edilýär. Keşbiň ýa-da çeper obrazlylygyň ýok ýerinde edebiýat-da ýok. Çeper eserde adamlaryň duýgy-düşünjeleri, dünýägaraýyşlary, özara gatnaşyklary, isleg-arzuwlary täsirli, ýiti söz üsti bilen aňladylýar. Ýazyjy çeper diliň – sözün kömegi bilen durmuş wakalaryny, dürli hadysalary, adamzat ýaşayşynyň dürli pursatlaryny göz önünde janlandyrýar, umumylaşdyrylan keşpleriň üsti bilen durmuşda bolup biljek adamlary hem olaryň gylyk-häsiýetlerini, jemgyýetçilik gatnaşyklaryny suratlandyrýar. Çeper eser ýaşayş-durmuş, adamlar, taryhy waka, jemgyýetçilik-syýasy ýagdaý bilen diňe bir tanyş etmän, ol biziň duýgy-düşünjämiziň, dünýägaraýşymyzyň ösmegine, oý-pikirimiziň has artmagyna ýardam edýär. Şonuň üçin çeper edebiýatyň terbiýeleýjilik roly örän uly bolýar.

Türkmen edebiýaty özüniň mazmunyny halk durmuşy bilen ysnyşykly baglanyşdyryp, durmuş hakykatyny çeper hem özboluşly suratlandyrýar.

Durmuş näme? Durmuş adamyň ýaşayan döwri, zamanasy we ömrüdür. Hakyky durmuş – bu biziň häzirki azat, bagtly, şatlykly ömür sürýän, öz ykbalymyzyň hakyky eýesi bolup, gurply hem medeniýetli ýaşayan zamanamyzdyr.

Edebiýaty okatmagy durmuş bilen baglanyşdyrmagyň giň manysy bar. Ol köp meseleleri öz içine alýar. Edebi eseri, ýazyjy-şahyryň terjimehalyny durmuşa baglap öwretmek öňi bilen okuwçylary ynsanperwer ruhda terbiýelemek diýmekdir. Adamzadyň dünýäde ýaşayşy, ömür sürşi hem onuň dürli-dürlüligi barada okuwçylaryň düşüňjelerini baýlaşdyrmak, olaryň medeni hem estetiki garaýyşlaryny giňeltmek, edebi teksti labyzly okamak, okalan tekste özbaşdak düşünmek hem oňa hemmetaraplaýyn baha berip, ony durmuşda ulanyp bilmek endiklerini ösdürmek diýmekdir. Bu meseläni üstünlikli çözmek, ozaly bilen, mugallymyň taýýarlygyna baglydyr. Şonuň üçin edebiýat mugallymy özüniň okadyş ussatlygyny, usuly tärlerini birsyhly kämilleşdirip durmalydyr.

Edebiýaty okatmagy durmuş bilen baglamakda mugallym beýik akyldarlaryň taglymatlaryndan, edebiýat usulyýetiniň hem okuw maksatnamasynyň talaplaryndan ugur almalydyr. Edebi eserler okalanda, derňelende, onuň terbiýeleýjilik hem estetiki tarapyna has köp üns bermek gerek.

Mugallym edebiýaty durmuş bilen hemişe, hemme synplarda baglanyşykly okatmalydyr. Ol şahyranamalaryň halk döredijiligini geçende-de, her bir türkmen klassyk şahyrynyň ýa-da ýazyjysynyň durmuş we döredijilik ýoluny, aýry-aýry eserlerini derňew edende-de, okuwçylaryň sözleşiş dilini ösdürende-de, sapakdan daşary işlerde-de bu möhüm meselä obrazly çemeleşmelidir.

Mekdepede edebiýaty okatmagy durmuş bilen baglanyşdyrmagyň dürli görnüşleri bar: 1. Çeper eseri emosional aňlamagy öwrenmek. 2. Edebi keşpler derňelende täsirlilik. 3. Edebi-ülke maglumatlaryny ulanmak.

4. Okuwçylaryň dil we ýazuw sözleşişini ösdürmek. 5. Sapakdan daşary okuwgy guramak. 6. Ekskursiýa, edebi gürrüň, çekişme, edebi agşam...

Mugallym öz iş dowamynda, edebi eserleri okadanda, öwrendende, ýaşayan we işleýän etrabynyň şertlerine görä ýene-de dürli tärleri, iş görnüşlerini ulanyp biler.

Edebiýaty okatmagy durmuş bilen baglanyşdyrmakda mugallym diňe sapagy okatmak bilen çäklenmeli däldir. Ol çeper edebiýatyň üsti

bilen okuwçylary durmuşa taýýarlamalydyr. Her bir çeper eser öwrenilende, okuwça iň ýakyn, ony höweslendirýän meseläni tapmagy we ony durmuşda ulanyp bilmegi öwretmeli. Okuwçylary jemgyýetçilige peýdaly zähmete işjeň gatnaşmaklyga, alan bilimlerini, çeper eseriň täsirini sapakdan daşary işlerde – edebi gürrüňler, çekişmeler, edebi agşamlar... guralanda, edebi gazetler, albomlar çykarylanda, köpçülik arasynda, medeniýet öýlerinde, sehlerde, daýhan birleşikleriniň meýdanlarynda leksiýa ýa-da nutuk okanlarynda ulanyp bilmeklige taýýarlamaly.

Mugallym edebiýaty okatmakda, öwretmekde onuň terbiýeçilik taýdan täsirliligini güýçlendirmek bilen, ony durmuşa has ýakynlaşdyrýar. Bu meselede ol has gowy netije gazanmak üçin okuwçylarda edebiýata çuňňur gyzyklanma, çeper söze söýgi döretmeli.

Edebiýat mugallymy her bir edebi eseri derňände, onuň okuwça emosional täsirliligini has-da ýokarlandyrmaly. Edebi keşpleriň üsti bilen bolsa okuwçylara durmuş tejribelerini öwredip, olary watançylyk, dostluk, wepalylyk, ahlaklylyk ruhunda terbiýelemeli.

Okuwçylaryň özbaşdak döredijilik işlerine, olaryň dil we ýazuw sözleýişlerini ösdürmäge aýratyn üns bermeli. Edebiýat sapaklarynda okuw-görkezme esbaplary, tehniki serişdeleri, mümkingadar, köp hem döredijilikli peýdalanyp, okatmagy durmuşa baglanyşdyrmaga çalyşmaly.

III bap

MEKDEPDE EDEBIÝATY OKATMAK WE ÖWRETMEK EDEBIÝATY OKATMAGYŇ MAKSADY WE WEZIPESI

Türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmagyň maksady okuwçylara edebiýatdan ulgamlayyn bilim bermekden, edebiýatyň ösüş taryhynyň çylşyrymly ýagdaýyny öwretmekden, okuwçylary Watana ýürekden berlen watançylar ruhunda terbiýelemekden ybaratdyr.

Edebiýaty, ýazyjylaryň döreden in ajaýyp, çeper eserlerini okamak esasynda millionlarça adamlar terbiýelenýär. Bizin edebiýatymyzyň esasy maksady halky Garaşsyz hem baky Bitarap Türkmenistanymyzda täze üstünlikler gazanmaklyga ruhlandyrmakdan ybarat bolmalydyr. Garaşsyzlyk ideýalary, halkyň bagtly, şatlykly, medeniýetli durmuşy ugrunda göreşýän ýazyjynyň döredýän eserleri halkyň bähbitlerine laýyk bolmalydyr.

Pedagogika ylmynyň bir bölümi bolan edebiýat dersinde çeper edebiýatyň özboluşly aýratynlyklary jemlenýär. Mekdepde edebiýat dersini okatmaklygyň: a) edebi eseri okamak, b) eseri öwrenmek, ç) edebiýat ylmynyň esaslaryny özleşdirmek, d) türkmen diliniň leksik, frazeologik we stilistik gurluşyna düşünmek ýaly esasy elementleri bar. Edebiýat dersini okadýan mugallym diňe bir edebiýatyň usulyýet esaslaryny bilmek bilen çäklenmän, ol gumanitar ylmylaryň hem köpüsini düýpli bilmelidir. Özünüň öwrenen nazary maglumatlaryny edebiýat sapaklarynda ýerlikli ulanmaga, dürli usul we tärler esasynda sapaklary durmuş bilen baglanyşdyryp, ýokary hilli geçirmäge çalyşmalydyr.

Edebiýaty okatmak we öwretmek işinde okuwçylar: a) türkmen edebiýatynyň taryhy ösüş ýagdaýynyň obýektiv kanunlary, esasy ösüş döwürleri, edebiýatyň özboluşly aýratynlygy; b) edebi eseriň ideýa-çeperçilik, keşpleriniň tipiklik, kompozisiýa, sýužet we dil

aýratynlyklary; ç) halkyň ösüş taryhynda edebiýatyň oýnaýan roly; d) edebiýatyň halkylyk ýörelgesi, türkmen edebiýatynyň döredijilik usuly bolan realizm we milli görnüşlilik; e) türkmen edebiýatynyň ähmiýeti we başgalar barada hertaraplaýyn düşünje almalydyr hem-de edebi we erkin temalarda özbaşdak düzme ýazmagy, düzmelerde öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry we sowatly ýazmagy başarmalydyr.

Edebiýatdan okuw maksatnamasynda türkmen edebiýatynyň taryhy boýunça edebi döwürlere gysgaça syn bermeklik, aýry-aýry ýazyjy-şahyrlaryň ömri we döredijiligini we dürli žanrdaky edebi eserleri okamak, öwrenmek belleniýär.

Monografik temalary öwrenmek. Ýazyjynyň terjimehalyny öwrenmek

Ýazyjy – söz ussady, talantly akyldar, beýik adam. Görnükli rus alymy W. G. Belinskiniň aýdyşy ýaly, “Beýik adamyň durmuşyndaky hadysa hemişe ajaýyp hadysadyr, ol göwnüňi göterýär, işe hyjuw döredýär”. Şoňa görä edebiýat mugallymy ýazyjynyň – beýik adamyň ýaşaýşyny, durmuş halyny – terjimehalyny okuwçylara öwretmekde örän jogapkärli hem seresaply çemeleşmelidir. Ol her bir ýazyjy-şahyryň terjimehalyny öwretmäge başlamanka, ilki bilen edebiýatdan okuw maksatnamasynyň talabyna laýyklykda, ýazyjynyň terjimehalyny öwrenmegiň maksadyny anyklaýar. Şonda ol:

1. Ýazyjy-şahyryň individual aýratynlygyny aýdyňlaşdyrmaly. Meselem, Magtymguly – türkmen edebiýatynyň düýbünü tutujy, ynsanperwer, watançy, öz döwrüniň ogly, çeper sözüň beýik ussady. Mollanepes – yşk mülküniň şasy, söýgi lirikasynyň saýrak bilbili. Onuň lirikasynda zenan waspy, owadanlygy has belent ýaňlanýar.

2. Ýazyjynyň ýaşan, ýaşayan döwründäki jemgyýetçilik, ykdysady-syýasy ýagdaýy kesgitlemeli:

a) XVIII–XIX asyrdaky Türkmenistanda jemgyýetçilik gurluş; b) türkmenleriň dagynyk, agzala, daşary ýurtbasarlar tarapyndan talanyp, hor-homsy ýaşaýşy; ç) köne döwürde garyplyk-baýlyk, deňsizlik; d) Türkmenistan häzirki döwürde; e) azatlyk, bagtly durmuş, erkin ýaşaýş; ä) Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistana söýgi...

3. Ýazyjy-şahyryň terjimehaly boýunça maglumat toplamak: a) ýazyjy barada ýazylan ylmy işler, monografiýalar; b) döwürdeşleriniň we özünden soňkularyň ýatlamalary; c) ýazyjynyň gol-ýazmasy, gündeligi ýa-da ýazgy depderçesi (ýa onuň suraty); d) öz eli bilen ýazan terjimehaly (ýa onuň suraty); e) ýazyjy-şahyr barada rowaýatlar, çeper eserler; ä) eserlerinde özi, maşgalasy, dostluk, wepalylyk barada aýdanlary; f) liriki yza çekilmede öz durmuşyna häsiýetli maglumatlar; g) görkezme esbaplar, tehniki serişdeler, ses ýazgylary we ş.m.

Edebiýat sapaklarynda ýazyjynyň terjimehaly, esasan, üç hili ýörelgede öwrenilýär.

1. Ýazyjynyň terjimehaly boýunça deslapky maglumat bermek. Bu ýörelge, esasan, IV–V synplarda ulanylýar. Okuwçylar ýazyjynyň terjimehalyndaky iň ähmiýetli käbir deliller, okamaga, öwrenmäge höwes, gyzyklanma dörediji maglumatlar – ýazyjynyň çagalyk, ýaşlyk ýyllary, edep-ekramy, okaýşy we ş.m. bilen tanyşdyrylýar. Ýazyjynyň terjimehaly boýunça güwänama, maglumat giriş sapaklarynda gysgaça terjimehaly hekaýa etme tärinde berilýär.

2. Ýazyjynyň ömrüni, terjimehalyny öwretmek. Bu ýörelge, esasan, VI–X synplaryň edebiýat sapaklarynda nazarda tutulýar. Ýöne bu synplarda terjimehal öwrenilende, özara şunuň ýaly tapawut goýulýar: a) VI–VIII synplarda ýazyjynyň ömri, terjimehaly üçin ýörite okuw sagady berilmän, giriş sapaklarynda terjimehalyndan maglumat bermek tärinde öwrenilýär; b) IX–X synplarda bolsa ýazyjynyň ömrüni, terjimehalyny öwrenmäge ýörite okuw sagatlary berilýär hem-de biografik oçerk, ylmy biografiýa görnüşinde öwrenilýär.

3. Ýazyjynyň terjimehalyny we döredijilik ýoluny öwrenmek. Bu ýörelge, esasan, ýokary synplara degişlidir. Munda ýazyjynyň terjimehaly we döredijilik ýoly has giň, doly, hertaraplaýyn, ylmy esaslarda öwrenilýär. Ýazyjynyň terjimehalyny we döredijilik ýoluny öwrenmek üçin 2, has gerekli hasaplansa, 3 okuw sagadyny bermek hem bolar.

Mekdepde ýazyjy-şahyryň terjimehalyny öwrenmek, oňa has aýdyň göz ýetirmek üçin hyzmat edýän dürli dokumental we çeper maglumatlar – çeşmeler bar. Olaryň esasylyry: edebiýat ylmy,

ýazyjynyň döwürdeşleriniň we özünden soňkularyň ýatlamalary, çeper eserler, ýazyjynyň eserlerinde özi, maşgalasy, dost-ýary barada aýdanlary, liriki yza çekilmede terjimehal häsiýetli maglumatlar, suratlar, ses ýazgylary, neşir edilen kitaplary we ş.m.

Terjimehal çeşmelere ýazyjy-şahyryň ömrüni, terjimehalyny öwrenmekde mugallym üçin uly gollanma, gerekli serişdelerdir. Olar ýazyjynyň raýatlyk keşbini, özboluşly şahsyýetini dikeltmäge, ýatdan çykmaýak yz galdyrmaga, sapagyň terbiýeçilik ähmiýetini güýçlendirmäge ýardam edýär.

Edebiýat ylmy. Biziň edebiýatçy alymlarymyz türkmen ýazyjy-şahyrlarynyň köpüsi barada ylmy iş, monografiýa ýazdylar. Meselem: Magtymguly barada: Ahundow – Gürgenli “Magtymguly Pyragy” (1939), B. A. Garryýew “Magtymguly we onuň watançylygy” (1943), G. O. Çaryýew “Magtymguly” (1951), M. Kösäýew “Magtymguly” (1969)... Mollanepes barada: Ahundow – Gürgenli “Mollanepes” (1936), A. Kekilow “Mollanepes” (1957), M. Kösäýew “Adamzat gözelliginiň aýdymçysy” (1963), Ö. Abdyllyýew “Şahyryň özboluşlylygy” (1963)... B. Kerbabaýew barada: A. Kekilow “Türkmen edebiýaty ösüş ýolunda” (1943), G. Garryýew, A. Ulugberdiýew we A. Taýymow “Berdi Kerbabaýew” (1962), H. Taňryberdiýew “Berdi Kerbabaýew – söz ussady” (1966)... Bu ylmy işlerde, monografiýalarda ýazyjylaryň terjimehaly barada ylmy taýdan anyklyan gymmatly maglumatlar, terjimehal maglumatlary bar. Şolary mugallym gözläp tapýar we terjimehal maglumatlaryndan alnan delili, bölgi, sitatany sapakda ýerlikli ulanýar: sesli okap berýär, olaryň mazmunyny dilden aýdýar, käbirini tehniki serişdede görkezýär we ş.m. Şeýle usullar we tärler ulanylanda, mugallymyň işi has netijeli bolýar. Okuwçyda ýazyjynyň durmuşyndaky gözəl wakalara guwanmak we olardan görelde almak, agyr ýagdaýlaryna gynanmak duýgusy döreýär.

Ýazyjy-şahyr barada döwürdeşleriniň we özünden soňkularyň ýatlamalary. Ýatlama ýazyja dogruçyl baha beriji parasatly sözler, sözlemler, nusgalyk eserdir. Şonuň üçin mugallym her bir ýazyjynyň terjimehaly barada söz açanda, öňi bilen, oňa döwürdeşleriniň beren bahalaryny nazarda tutmalydyr. Meselem: Magtymgulynyň terjime-

haly öwredilende, Keminäniň belli ýatlamasyny, Mollanepesiň “Köňlüm” goşgusyndan setirleri, “Pyragy” goşgusyny, garagalpak şahyry Berdagyň “Yzlardym men” goşgusyny okamak, Gündogary öwreniji alymlardan A. Wamberiniň, A. Ý. Krymskiniň, A. N. Samoýlowiçiň, W. Uspenskiniň we türkmen alymlaryndan B. Kerbabaýewiň, B. Garryýewiň, M. Kösäýewiň, G. O. Çaryýewiň, Z. Muhammedowanyň Magtymgula beren bahalary, ol barada aýdan pikirlerini ýatlamak bolar. Bular beýik akyldaryň şahsyýetini, golýazma terjimehaly bolmadyk Magtymgulynyň terjimehalyny dikeltmekde ähtibarly maglumatlardyr.

Ýazyjy-şahyr barada ýatlamalary, aýdylan pikirleri, oňa berlen bahalary onuň terjimehaly öwrenilende, ýagny terjimehal maglumaty, oçerki, ylmy terjimehal berlende, ýerlikli ulanmak mugallymyň ussatlygyna baglydyr. Eger-de mugallym şol ýatlamalar, aýdylan pikirler boýunça plakat-görkezme esbap (okuwçylaryň güýji bilen) taýýarlap, ony sapakda ulansa; ýatlamalardan bölekleri labyzly okasa; ýatlamalaryň käbirini magnitofon lentasyna ýazyp, öz düşündirişiniň arasynda okuwçylara diňletse; ýatlamalar boýunça dilden ýa-da ýazuw üsti bilen sorag-jogap geçirse... olaryň okuwçylara täsirli, emosional bolmagyny doly gazanyp biler.

Ýazyjynyň golýazmasy, gündeligi ýa-da ýazgy depderçesi onuň durmuş ýaşayşynyň käbir aýratynlyklaryna göz ýetirmekde uly ähmiýete eýedir. Golýazma – bu ýazyjynyň öz eli bilen ýazan haty, eseri. Gadymy döwürde, XVIII–XIX asyryň başlarynda ýaşap geçen türkmen şahyrlarynyň köp eserleriniň golýazmalary Türkmenistan Ylymlar akademiýasynyň Golýazmalar institutynda saklanýar. Klasyk şahyrlar barada neşir edilen işlerde, olaryň golýazmalaryndan bölekleriň suratlary berilýär. Golýazmalardan nusgalary ýa-da olaryň suratlaryny klassyk şahyrlaryň terjimehaly öwrenilende peýdalanmak, olary synlamak okuwçylarda üýtgeşik bir täsir, gyzyklanma döredýär. Okuwçy şol şahyryň okan, ýazan hatlarynyň häzirkiden üýtgeşikdigini, olaryň arap harplary bilen türkmençe – öz ene dilinde düzen eserlerini ýazandygyny görýärler. Bu tär okuwçylaryň dünýägaraýşyny, olaryň ene diliniň taryhy boýunça düşüňjelerini has giňeldýär. Golýazma hatlar okuwçyda bilesigelijiligi döredýär.

Türkmen ýazyjylarynyň golýazmalary, köplenç, eseriň tekstini öwrenmek bilen baglanyşykly peýdalanylmalydyr. Golýazmalaryň üsti bilen ýazyjynyň öz eseriniň üstünde işleýşi, eseriň dürli görnüşleriniň biri-birinden tapawutlanyşy öwrenilýär. Bu bolsa okuwçylary döredijilik işiniň çylşyrymly tärleri bilen tanyşdyrmaga mümkinçilik berýär.

Gündelik ýa ýazgy depderçesi ýazyjynyň durmuşynda, gezen ýerlerinde gören-eşiden zatlarynyň, adamlar bilen gatnaşygynda dörän täsirleriň ýazgylarydyr. Türkmen klassyklarynyň gündelik ýa ýazgy depderçesi bize gelip ýetmändir. Bulara derek mugallym klassyk şahyrlaryň öz durmuşynda bolan bir waka, hadysa bilen baglanyşykly düzülen goşgularyny peýdalanyp biler. Şeýle goşgulary saýlap, şahyryň terjimehaly öwrenilende, olardan bölekler okamak has ähmiýetlidir. Meselem, Magtymgulynyň terjimehaly öwrenilende onuň “Reýgan eýledi”, “Öňi-ardy bilinmez”, “Yzlamaýan bolar-my?”, “Görner”, “Habar ber – şeýledir”..., Mollanepesiň terjimehaly öwrenilende onuň “Gitmeli boldum”, “Mahmalyň çeti”, “Istäp ki gözel ýary”... goşgularyny peýdalanmak bolýar. Bu goşgularda şahyryň öz ömür ýolunda duş gelen bir hadysa bilen bagly içki duýgularyna aýdyň düşünmäge kömek beriji maglumatlar berilýär. Häzirki zaman türkmen ýazyjylarynyň birnäçesi gündelik ýa ýazgy depderçesini ýöredýärler. Durmuşda ýa bir ýere sapara gidilende duş gelýän wakalary bellemek üçin depderçe ulanylýar. Şolardaky bellikleriň esasynda bolsa oçerkler, ýol ýazgylary ýaly dürli eserler ýazýarlar. Türkmen ýazyjylarynyň terjimehaly öwrenilende, şol maglumatlary-da ulanmak gerek.

Ýazyjynyň golýazma terjimehaly, onuň hut öz eli bilen ýazan terjimehaly ýa-da onuň suraty sapakda ulanylanda örän täsirli bolýar. Ol okuwçylaryň ynanç duýgusyny ösdürýär. Türkmen klassyk şahyrlarynyň golýazma terjimehaly yok. Ýöne olaryň eserlerinde terjimehal häsiýetli pikirler, gymmatly maglumatlar bar. Şol hili goşgudyr setirler şahyryň terjimehalyny has doly, netijeli öwrenmegi üpjün edýär. Mysal üçin, Magtymgulynyň ýaşan ýeri, ýurdy, ady barada “Äleme belgilidir”, “Ýeli Gürgeniň”, “Türkmeniň”, maşgala durmuşy hakynda “Atamyň”, “Gelmedi”, “Gözel Şirgazy”, “Neýläýin”, “Ili gözlär”... ýaly goşgularynda käbir ähtibarly maglumatlar berilýär.

Şahyryň terjimehaly öwrenilende, şol goşgularyň atlary aýdylyp, olardan degişli setirler, bentler labyzly okalyp berilmelidir.

Häzirki zaman türkmen ýazyjylarynyň ählisinde-de golýazma terjimehaly bar. Olar ýazyjylaryň işleýän ýa ön işlän edarasynnda saklanýar. Şol terbiýeçilik hem bilim berijilik ähmiýeti bolan resminamalary asyl nusgasynda ýa-da olaryň suratyny sapaga getirip, okuwçylara görkezmek, mazmunyny okap bermek örän netijelidir.

Ýazyjy barada rowaýat hem çeper eser. Biziň klassyk şahyrlarymyz barada halk köpçüligi tarapyndan döredilen rowaýatlar, şorta sözler, häzirki ýazyjylar tarapyndan ýazylan çeper eserler köp. Şolary mugallym şahyryň terjimehaly öwrenilende, örän oýlanyşykly peýdalanmalydyr. Çem gelen rowaýaty, şorta sözi we çeper eseri sapakda ulanmak ýa goşmaça okamaga hödürlemek bolmaz. Bu meselede edebiýat maksatnamasyna salgylanyp, okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryny, bilim derejelerini nazarda tutmaly.

V synpda Magtymgulynyň ömri-ýaşaýşy barada maglumat bermek üçin professor Mäti Köşäýewiň “Magtymguly” diýen rowaýatyny peýdalanmak bolar. Onda Magtymgulynyň çagalara has ýakyn-tanyş bolan çagalyk döwri – dünýä inişi, oňa at goýluşy, terbiýelenişi, owlak-guzy bakyşy, okaýşy, goşgy düzmäge başlaýşy... beýan edilýär. Şeýle wakalar, çeper terjimehal maglumatlary okuwçylarda Magtymgula, onuň eserlerine söýgi, hut şonuň ýaly bolmak hyjuwyny döredýär.

Magtymguly barada türkmen ýazyjylarynyň eser ýazmadygy ýok. Her bir ýazyjy-şahyr Magtymguly, onuň şahsyýeti, durmuş-ýaşaýşy, döredijiligi barada öz duýgusyny dürlüçe beýan edýär. Şolardan mugallym, ilkinji nobatda, Magtymgulynyň terjimehaly barada gyzykly maglumat berýän B. Kerbabaýewiň “Magtymguly”, B. Seýtäkowýň “Magtymguly hakynda hekaýalar”, T. Taganowyň “Kökenli ýüzük”, G. Kulyýewiň “Magtymguly”, G. Seyitliýewiň “Şahyrym”... diýen eserlerini nazarda tutýar. Sapakda olardan degişli bölekleri labyzly okap, şol eserleri tutuşlygyna okamagy bolsa öýe tabşyrýar.

Görkezme esbaplar we ses ýazgylary ýazyjynyň terjimehalyny, şahsyýetini aňlatmakda, onuň keşbini okuwçylaryň göz önüne getirmekde peýdaly çeşme hem serişdedir.

Görkezme esbaplar çaphana üsti bilen (Magtymgulynyň, Mollanepesiň, ömri we döredijiligi boýunça mekdep albomlary) hem-de mugallymyň, okuwçylaryň hut öz güýçleri bilen taýýarlanylýar.

Edebiýat mugallymynyň otagynda okuw maksatnamasyna girýän ýazyjy-şahyrlaryň ömrüne we döredijiligine degişli dürli suratlar, çyzgylar, tablisalar, karta, ýazyjylaryň ýygnaqlarda, radio we telewizorda, duşuşyklarda sözlän sözleriniň we başgalaryň şol şahyrlaryň sözlerine aýdýan aýdymalarynyň ses ýazgylary bolmaly. Edebiýat mugallymy suratkeşlikden, aýdym-saz sungatyndan baş çykarmaly. Mekdepdäki surat çekmäge ökte, talantly okuwçylaryň güýjünden peýdalanmaly, çyzuw, şekillendiriş sungaty mugallymlary bilen ýgy aragatnaşykda bolmaly, tehniki serişdeleri ulanyp bilmeli. Ýazyjynyň terjimehaly öwrenilende, görkezme esbaplaryny örän seresaply ulanmaly. Taýýarlanylýan görkezme esbaplary, ses ýazgylaryny mugallym öňünden seçip-saýlamaly. Olaryň in gereklisini, tema gös-göni degişlisini peýdalanmak amatly hem netijeli bolar.

Magtymgulynyň terjimehaly öwrenilende onuň portretini, önüp-ösen ýerleriniň, Gerkez obasynyň suratyny, nesil daragtyny, okan ýerleri – Halaçdaky Idris Baba, Buharadaky Gögeldeş, Hywadaky Şirgazy han medreseleriniň suratlaryny, Magtymgulynyň öz goşgusyny kakasy Azada, köpçülik halka okap berýän suratlaryny, şahyryň basybalyjlara ýesir düşen suratyny, onuň biziň döwrümüzde neşir edilen kitaplaryny, Türkmenistanyň geografik kartasyny ulanmak mümkin.

Ýazyjynyň terjimehaly öwrenilende görkezme esbapdan, ilki bilen onuň portretini görkezmek amatlydyr. Portret uly çekilen bolsa, ony synpda şol durşuna, eger kiçi bolsa, onda multimedia tagtasynda ulaldyp görkezmek gerek. Ýazyjynyň portretine syn edilýän wagtda mugallym: “Suratda kimi görýärsiňiz? Ol näme iş edýär? Onuň ýüz keşbi, eşiği nähili? Şahyryň töwerek-daşynda nämeler görýärsiňiz?” diýen ýaly soraglary orta atyp, okuwçylara özbaşdak oýlanmagy, surat boýunça aýdyp bermegi-de öwretmelidir.

Magtymgulynyň, Mollanepesiň portretine syn edilende, bu beýik söz ussatlarynyň şeklini dörediji – Türkmenistanyň halk hudožnigi, professor Aýhan Hajyýew barada hem söz açmak gerek. Onuň 1947-nji ýylda Magtymgulynyň suratyny çekişi, 1963-nji ýylda Mollanepesiň

portretini döredişi barada aýdan sözlerini ýatlamak has-da ähmiýetli. Şonda okuwçylar öňden suraty bolmadyk, onda-da Magtymguly, Mollanepes ýaly ajaýyp, parasatly adamlaryň keşbini, portretini döreden, olary täzeden dünýä inderen ussat, ezber hudožnige tüýs ýürekden minnetdar bolýarlar.

Ýazyjynyň suratyna syn edilýän wagtda alymlaryň, ýazyjylaryň, sungat işgärleriniň oňa beren bahalaryny-da ýatlamak gerek.

Ses ýazgylaryny ulanmak ýazyjynyň terjimehalyny has şowhunly hem täsirli öwretmegiň bir täridir. Mugallym bu täri ýerlikli ulanmaly. Ýazyjynyň hut öz sesini ýa-da ol barada ýatlamany sapakda magnitofon üsti bilen okuwçylara diňletmek bolar. Munuň özi sapagyň diňe 2-3 minutyny alar, ýöne olar okuwçyda ýatdan çykmaýak täsir galdyrar. V synpda Magtymgulynyň terjimehaly barada maglumat berlende, professor M. Kösäýewiň “Magtymguly” diýen rowaýatyndan bölekler awtoryň özüniň okan ses ýazgysy boýunça magnitofon arkaly sapakda diňlense, ol okuwçylarda ýaş Magtymgula guwanmak, onuň asylyly hereketlerinden görde almak täsirini döredýär.

Edebiýat mugallymy her bir ýazyjynyň terjimehalyny öwrendende, onuň okuwçylary söýgüli Watana wepaly bolmaga ündeýän joşgunly watançylyk, doganlyk-dostluk we adamsarkarçilik häsiýetlerine aýratyn üns bermelidir. Her bir terjimehal maglumatyň öwrediji, bilim we terbiýe beriji bolmagyny gazanmalydyr.

Ýazyjynyň döredijiligini öwrenmek

IV–X synplarda XVIII asyr türkmen şahyrlaryndan Magtymgulynyň, Şabendäniň, XIX asyr şahyrlaryndan Keminäniň, Seýdiniň, Zeliliniň, Mollanepesiň, Mätäjiniň, XX asyr türkmen edebiýatynyň görnükli wekilleriniň döredijiligi, aýratyn eserleri öwrenilýär.

Türkmen klassyk şahyrlary öwrenilende, olar özlerinden öňki geçenleri bilen deňeşdirilende näme täze zat beren bolsalar, şoňa garalyp baha berilse ýerlikli bolar. Diňe şeýle edilen wagtda, mugallym şahyrlaryň türkmen edebiýatynyň altyn hazynasyna goşan ajaýyp eserlerini talabalaýyk öwrenip biler.

Ýazyjynyň döredijiligi öwrenilende, mugallym öz ýerli ýagdaýyny, okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryny we bilim derejesini na-

zara alyp, dürli usul hem tärleri ulanyp biler. Ýöne mugallym haýsy usuly hem täri ulansa-da (okuw, mugallymyň sözi, gürrüň, okuwçynyň özbaşdak işi...), onuň esasy maksady okuwçylarda eseri okamagy, derňemegi, çeper eserden estetiki lezzet almagy, okuwçynyň öz pikirini dilden we ýazuw üsti bilen dogry hem çeper aňlatmagyny... öwretmek bolmalydyr.

Ýazyjy-şahyryň döredijiligi IV-VI synplarda ideýa-tematik, VII–VIII synplarda ideýa-tematik hem hronologik, IX–X synplarda bolsa edebiýat taryhynyň gysgaça sistematik kursy ýörelgesinde öwrenilýär. Diýmek, ýazyjy-şahyryň döredijiligi dürli synplarda dürlüçe öwrenilýär:

IV–V synplarda bir ýazyjy-şahyrdan birnäçe eser yzly-yzyna öwrenilmän, belli bir tema degişli birnäçe şahyryň eseri saýlanyp alynýar. Diýmek, bu edebiýatyň başlangyç kursy geçilýän synplarda ýazyjynyň döredijiligi doly öwrenilmän, onuň diňe şol tema degişli bir eseri öwrenilýär hem olary, köplenç, bir ýa-da iki, möçber taýdan ulurak eser bolsa üç-dört okuw sagady berilýär. Mugallym her bir ýazyjynyň döredijiligini öwrenmäge girişende, oňa öňünden ykjam taýýarlyk görmelidir. Şonda ol ýazyjy barada bilýänlerini täze maglumatlar bilen baýlaşdyrmagy; eseriň teksti bilen gaýtadan tanyşmagy, ony öwrenmegi; teksti labyzly okamaga taýýarlanmagy; ses ýazgylaryny, görkezme esbaplaryny taýýarlamagy; örän oýlanyşykly tematik meýilnama, sapagyň meýilnamasyny düzmegi üns merkezinde saklamalydyr.

IV–V synplarda ýazyjynyň terjimehaly ýörite okuw sagady berlip öwrenilmeýär. Ýöne eser öwrenilmäge başlananda, şonuň bilen baglap, ony ýazan adam-ýazyjy barada gysgaça terjimehal maglumaty berlip, okuwçylar tanyşdyrylýar. Şonda ýazyjy-şahyryň haçan ýaşandygy ýa ýaşaýandygy, ylmy-bilim derejesi, terbiýelenişi, ýazan kitaplary barada maglumat bermek bolar. Şular ýaly terjimehal maglumaty 3-4 minutda hem-de okuwçylaryň bilim derejelerine laýyk bolmalydyr.

Ýazyjynyň döredijiligi – eseri IV–V synplarda okamak, ideýa-tematik mazmunyny aýdyňlaşdyrmak, labyzly okamak bilen eseri okuwça emosional aňlatmak hem estetiki duýgy döretmek nukdaýnazardan öwrenilýär. Bir mysal: IV synpda Magtymgulynyň “Jan için-

de” diýen goşgusyny öwrenmek. Mugallym öňi bilen sapagyň maksadyny: “Jan içinde” diýen goşgyny labyzly okamagy, şahyryň tebigat gözelligini, haýwanat dünýäsini çeper suratlandyryşyny okuwçylara emosional aňlatmagy öwretmek diýip kesgitleýär.

Gerekli esbap: Goşgynyň teksti, Magtymgulynyň portreti, magnitofon, tehniki serişde, Türkmenistanyň tebigatynyň, guşlaryň (bilbil, durna, baýguş, musyja – gumry, ördek, tawus, toty), haýwanlaryň (keýik, möjek, at, ýaby, eşek, düýe) suratlaryny taýýarlaýar.

Sapagy okuw we gürrüň usullary hem dürli tärleri ulanmak bilen geçmegi belleýär.

Mugallym sapak wagtynda önünden kesgitlän maksadyny şol usullaryň, görkezme esbaplaryň, tehniki serişdeleriň üsti bilen amala aşyrmaga çalyşýar. Ol Magtymguludan:

Jeýhun bilen Bahry-Hazar arasy,
Çöl üstünden öser ýeli türkmeniň.
Gül gunçasý, gara gözüm garasy,
Gara dagdan iner sili türkmeniň –

diýen bendi ýatdan aýdýar hem :

– Öz ýurduny, ilini jany-teni bilen söýen, oňa ýürek guwanjyny şeýle beýan eden adam, ine, şu beýik söz ussady Magtymguly – diýip, tehniki serişde arkaly Magtymgulynyň suratyny ulaldyp görkezýär. Şonda mugallym: “1. Suratda kimi görýärsiňiz? 2. Bu parasatly adam haçan, haýsy döwürde ýaşapdyr? 3. Onuň haýsy goşgularyny okadyňyz?” diýen ýaly soraglary orta atyp, pikir alyşýar, okuwçylary täze temany öwrenmeklige taýýarlaýar. Bu gysgaça giriş gürrüňiniň soňunda mugallym Magtymgulynyň durmuşy, adamlaryň ýaşayşy, şonuň ýaly-da öz daş-töweregini gurşap alan tebigaty, guşlary, haýwanlary biçak gowy bilen, giň dünýägaraýyşly adam bolandygyny aýdýar. Mugallym öz sözünü okuwçylaryň okadyk diýen goşgularyndan mysallary ýatdan aýdyp delillendirýär hem ony täze öwreniljek tema gönükdirýär.

– Magtymguly türkmen topragyny, tebigatyny söýen, onda ýaşayan guşlara, haýwanlara-da nazar salan örän ýiti synçy, pähimli şahyrdyr. Biz muny onuň goşgularynda, aýratyn hem “Jan içinde” goşgusyny okanymyzda aýdyň görýäris. Şu sapagymyzda

Magtymgulynyň “Jan içinde” diýen goşgusyny öwreneris – diýip, mugallym synp tagtasyna “Magtymguly. “Jan içinde ” goşgusy” diýen sözleri ýazýar. Soňra goşgyny labyzly okap berýär. Bu goşguda dürli pikirler, dürli guşlaryň, haýwanlaryň bolşy, häsiýetleri beýan edilýändigini üçin mugallym labyzly okanda, her bendiň manysyna görä okalyş äheňini – intonasiýany (asuda, şat, guwançly, gaýgyly, kineli), säginmäni – pazany (gysga, orta, uzyn-dowamly), okaýyş ýagdaýy – tempi (çalt, orta, haýal) berjaý etmäge çalyşýar.

Teksti labyzly okamagyň nusgasyny görkezmekde magnitofon lentasyna ýazylan labyzly okalyşy sapakda diňlemek örän netijeli bolýar. Şonuň üçin mugallym “Jan içinde” goşgusynyň labyzly okalyşyny magnitofon arkaly okuwçylara diňledýär. Okuwçylarda bu goşgyny labyzly okamak başarnygy barada az-kem düşünje döreýär. Indi şony kämilleşdirmek, özleşdirmek gerek. Şonuň üçin mugallym okuwçylara bu goşgyny bir gezek sessiz okap çykmagy tabşyrýar. Soňra goşgyny labyzly okamagy öwretmäge girişýär.

Teksti labyzly okamak üçin onuň mazmunyna, manysyna düşünmeli. Şeýle edilmese, nähili tekst, goşgy bolsa-da, ony labyzly okamagy öwredip bolmaz. Şonuň üçin goşgyny bentler boýunça düşündirişli okap, manysyna düşünmek, okalyş äheňini, intonasiýasyny, pazasyny anyklamak gerek.

Ilki goşgynyň birinji, soňra ikinji bendi okalýar:

Bu goşgy dörtleme görnüşinde düzülipdir. Onuň her bendi dört setirden ybarat. Bu okalan bentlerde şahyryň dünýä barada oýlanyşy, ýer ýüzünde ýaşaýan ähli zatlar hakdaky oý-pikiri beýan edilýär. Şoňa görä bu bentleri gamgynrak, parasatly äheňde, gaýgyly, asuda intonasiýada okamak amatly bolar. Üçünji bent okalýar:

Bilbil aýdar: köşgüm bar,
Bahar gözleşigim bar.
Gülzar üçin yşgym bar,
Bagy-bossan içinde.

Tekst okalan wagtda tehnikä serişde arkaly bilbiliň bahar gülleriniň arasynda saýrap oturan suraty görkezilýär.

Bu goşgy bendiniň manysy düşnükli. Bilbil – adamyň söýgüli guşy. Ol optimist, onuň arzuwy – bahar, gülzar. Bu bent şatlykly äheň, guwançly belent intonasiýada okalýar.

Goşgy labyzly okalyp, emosional aňlananda, okuwçylarda gözel tebigata, onda ýaşayan guşlara, haýwanlara guwanmak duýgusy oýanýar.

Sapakda “Jan içinde” goşgusynyň beýleki bentleri-de ýokardaky tertipde okalýar, ideýa-manysy öwrenilýär. Goşgy mazmuny boýunça okalyp, sorag-jogap geçirilip, labyzly okamak üçin synag edilip görülýär. Kā bentler, setirler gaýta-gaýta okalyp görülýär, türgenleşilýär.

Labyzly okuwa taýýarlyk, türgenleşik işlerinden soň, mugallym okuwçylaryň yzarlamaclarynda goşgyny ýene bir gezek tutuşlygyna labyzly okap berýär. Soňra 3-4 okuwça 1-2 bendi labyzly okadyp görýär. Olaryň okaýşlaryna degişli baha berip, kemçiliklerini düzetmek ýollaryny (okamak, sözleri dogry aýtmak...) görkezýär.

– Magtymgulynyň “Jan içinde ” goşgusynda guşlar, haýwanlar barada aýdylanlary häzir hem ulanyp bolarmy? Bu näme üçin şeýle? – diýip, mugallym okuwçylaryň ünsüni ýene bir gezek goşgynyň manysyna çekýär, olary özbaşdak pikirlenmäge, durmuşa akyl ýetirmäge iterýär.

Mugallym sapagy jemleýär. Ol labyzly okuwyň tehnikasy; tebigat, adam, guşlar, haýwanlar – bularyň özara gatnaşygy; çeper sözün ähmiýeti; tebigata gözegçilik, syn etmek... barada bu goşgynyň mysalynda jemleýji söz aýdýar. Goşgyny labyzly okamaga türgenleşmegi öýde-de dowam etdirmegi, goşgynyň guşlar baradaky bentlerinden ikisini, haýwanlar dogrusyndaky bentlerinden hem ikisini (ýa-da goşgyny tutuşlygyna) ýatdan öwrenmegi tabşyrýar.

Okuwçylar mugallymyň ýolbaşçylygynda çeper eseri labyzly okamak, ony emosional aňlamak bilen söz manysyna düşünmegi, durmuşa, tebigata göz ýetirmegi başarmalydyrlar.

Çeper eseri derňemek

Edebi eseri analiz etmek çeper tekstiň üstünde işlemegiň esasy formasydyr. Ýazyjynyň terjimehaly, döredijiligi barada maglumat berlenden, döredijilik ýoly öwrenilenden soň, okuw maksatnamasy-na laýyklykda, onuň aýry-aýry eseri tekstual derňelmäge başlanýar. Çeper eseri derňemäge birden geçilmeýär. Ilki bilen, eseriň herta-

raplaýyn derňelmegi üçin, onuň tekstiniň okuwçylara nähili derejede tanyşdygyny, okuwçylaryň eseri doly okandyklaryny ýa-da okamadyklaryny anyklamaly. Eseri derňemäge başlamazdan öňürti, bir ýa-da ýarym okuw sapagy derňewe taýýarlyk sapaklaryna berilýär.

Eseri derňemäge taýýarlyk. Edebi eseri derňemäge taýýarlyk – ugur görkezýän sapaklar dürlüçe guralýar. Olary, takmynan, şeýle tärde guramak bolýar:

1. Eserden bölekleri okamak we okalan bölek boýunça gysgaça gürrüň geçirmek.

2. Eseriň gahrymanlaryny özara topara bölmek.

3. Sýžet ýordumlary ýa-da epizodlar – wakalar boýunça eseri bölüşdirmek.

4. Eserde çözülýän meseläni takmyny kesgitlemek.

Mugallym derňelýän eseriň aýratynlygyny, okuwçylaryň şol eser boýunça taýýarlygyny nazara alyp, ýokarda görkezilen tärleriň her biri boýunça ugur görkezýän sapaklary gurap biler.

Birinji tär – eserden bölekler okamak we okalan bölekler boýunça gysgaça gürrüň geçirmek, köplenç, okuwçylar üçin derňemek kyn bolar diýlip hasaplanýan eserler öwrenilmäge girişilende ulanylýar. Şeýle eserler okuw maksatnamasynda bar.

Teksti derňemäge taýýarlyk görülyän wagty mugallym eseri nähili derňemelidigini hem kesgitleýär. Aýratyn hem, birnäçe okuw sagady berilýän uly eserleri derňemäge taýýarlanylanda, bu meselä üns bermek gerek. Uly eseri tutuşlygyna ýa-da bapma-bap derňemek bolar.

Eseri derňemäge taýýarlyk işini mugallym her bir synpyň we okuwçylaryň taýýarlyk ýadaýlaryny nazara almak bilen guraýar.

Eger mugallym eseri tutuşlygyna derňemegi meýilnamalaşdyrsa, okuwçylara berilýän ýumuşlar, soraglar eserdäki esasy wakalary, keşpleri häsiýetlendirmekde eseriň hemme baplaryndan degişli maglumat alnar ýaly häsiýetde düzülýär. Şol ýumuşlar, soraglar boýunça okuwçylar eseri derňew edilmäge başlamazdan öň, öýde okap taýýarlanylýarlar.

Mugallym eseri bapma-bap derňemegi meýilnamalaşdyranda bolsa, okuwçylaryň teksti pikirlenip, jikme-jik okamaklaryny gazanmagy maksat edinýär. Okuwçylaryň eseri okan wagtларында üns ber-

meli meseleleri barada soraglar, ýumuşlar bapma-bap aýratynlykda hem-de umumlaşdyrylan häsiýetde berilýär. Bu bolsa eseri özbaşdak derňemäge okuwçylary türgenleşdirmek üçin amatlydyr.

Teksti derňemäge okuwçylary taýýarlamak işini mugallym synpma-synp ýuwaş-ýuwaşdan çylşyrymlaşdyrmalydyr. Ol IV-V synplarda eserden bölekler okamak, gahrymanlary topara bölmek bilen okuwçylary ýazgyny derňemäge taýýarlasa, ýokary synplarda bularyň daşyndan, sýužet ýordumlaryny yzarlamak, eserde çözülýän meseläni takmyny kesgitlemek ýaly çylşyrymly tärleri-de ulanýar. Bu täre N. Saryhanowyň “Şükür bagşy”, A. Kekilowyň “Söýgi” we ş.m. eserlerini derňemäge başlamazdan önürti ulanmak amatlydyr. Sebäbi bu eserlerde meseleleriň köpüsi okuwçylara tanyş we olar üçin düşnüklidir.

Okuwçylary eseri derňemäge taýýarlamak üçin dürli tärleri ulanmakda, ugur görkezýän sapaklary talabalaýyk guramakda mugallym döredijilikli işlemelidir.

Eseri derňemek we onuň ýörelgeleri

Edebi eseri derňemekde beýik akyldarlaryň taglymatyna esaslanmaly. Şonuň ýaly-da eseriň häsiýetini, özboluşly aýratynlygyny nazara almak gerek. Eseri derňew etmek bilen, mugallym öz okuwçylarynyň aňyna – düşünjesine täsir edip, olarda täze duýgy we pikirleri oýarmaly, eseriň ideýa-mazmunynyň durmuş bilen baglylygyna düşünmeklerini üpjün etmeli. Çeper eseri derňemegiň üsti bilen okuwçylarda Watana, ähli eşretiň, ähli baýlygyň çesmesi bolan döredijilikli zähmete söýgi duýgusyny terbiýelemeli. Okuwçylaryň durmuş wakalaryna real düşünmeklerini, dil we ýazuw sözleýşini ösdürmegi gazanmaly. Eser derňew edilende, esasan, şu ýörelgelerden ugur almak gerek:

1. Taryhylyk ýörelgesi. Çeper eserde durmuş wakalary, hadysalary, ýazyjynyň durmuşyndan alnan duýgy-täsirler çeper berilýär. Eserdäki waka belli bir döwri, anyk taryhy döwürň durmuşyny beýan edýär. Käbir ýazyjy bolsa öz eserinde ony ýazan wagtyndaky wakalary beýan etmän, öz döwüründen öňki bir taryhy wakalary suratlandyrýar. Meselem, talantly türkmen ýazyjylary A. Kekilow “Geçen

günlerim” poemasynda taryhy döwrüň wakasyny beýan edýär. Taryhy temada ýazylan eserler derňelende, mugallym ýazyjynyň ýaşan döwri bilen onuň çeper eserinde beýan edýän döwrüniň arasynda nähili tapawudyň bardygyny anyklamagy öwretmelidir.

2. Mazmun bilen forma birligi ýörelgesi. Çeper eserde mazmun bilen forma bir-birine berk bagly bolýar. Şonuň üçin mazmun bilen formany baglanyşykly öwrenmek gerek. Mazmun – bu ýazyjynyň durmuşdan saýlap alan temasy, beýan edýän ideýasy, keşpleri bolup, forma eseriň kompozisiýasy, çeper dili, stili we žanrydyr. Ýazyjy durmuşdan ilki mazmun saýlap alýar, soňra ony ýüze çykarmak üçin degişli forma tapýar. Çeper eseriň özüne mahsus mazmuny – adam duýgusy, häsiýeti, ideýasy, keşpleri dürli-dürli bolýar. Ol jemgyýet, ykdysadyýet bilen baglanyşykly üýtgäp, özgerip durýar. Eseriň mazmuny näçe baý bolsa, formasy hem oňa bap gelse, şol eser jemgyýet üçin ähmiýetlidir. Çeper eseriň mazmuny we formasy taryhy hem-de milli häsiýetde bolýar we ol millilik koloritini hemişe saklaýar. Şonuň üçin edebi eser derňelende, mugallym mazmun bilen forma birligi baradaky taglymata esaslanmalydyr.

3. Pedagogik ýörelge. Çeper eser derňelende okuwçylaryň bilim derejelerini, ýaş aýratynlyklaryny, synpyny, okuw maksatnamasynda eseriň tutýan ornuny, näçe sagat berilýändigini nazara almagy talap edýär. Mugallym şol talaplardan ugur alyp, ilki bilen eseri nähili usulda, tärde derňew etmelidigini kesgitlemeli.

IV–V synplarda çeper eseri derňemek üçin anyk bir ülni berip bolmaz, sebäbi her bir eseri derňemäge dürlüçe çemeleşmek bolýar. Meselem, liriki goşgularda eseri derňemegiň ähli elementlerini ulanmak mümkin däl. Hatda bir žanrda bolan eserleri hem dürli usuldyr tärlerde derňemek mümkin.

Çeper edebiýat durmuşyň dürli tatraplaryny öz içine alýar. Onda adamzat durmuşynda ýüze çykýan wakalar, ýurtda bolýan taryhy özgerişler, adamlaryň bir-birleri bilen aragatnaşyklary... beýan edilýär, peýzaž suratlandyrylýar. Edebi eser okyjynyň köp zatlary bilmegine, dünýägaraýsynyň ösmegine ýardam edýär. Çeper edebiýatyň terbiýeçilik ähmiýeti örän uludyr, çünki ol adamyň aňyna-da, duýgusyna-da bir wagtda we bir deň güýçli täsir edýär.

Edebi eser derňelende, okuwçy onuň ideýa-tematikasyna, ýazyjynyň eserde durmuşyň haýsy tarapyny beýan etmekçi bolýandygyna, eseriň çeperçiligine ymykly düşünmäge gönükdirilmelidir.

IV–V synplarda çeper eserler derňelende, ýazyjynyň oňa öz ýaşan we ýaşayan döwri bilen baglanyşykly öňe sürýän meselesi, öz döwrüniň jemgyýetçilik durmuşynda tutýan orny hem nazara alynmalydyr.

Eseriň derňewi onuň temasy, mazmuny we žanr aýratynlygy bilen kesgitlenilýär. Eseri derňemek bilen mugallym ýazyjynyň edebiýat taryhynda tutýan ornuny, eseriň ideýasyny, temasyny, keşpleriniň tipikligini, dilini, kompozisiýasyny, çeperçilik serişdelerini görkezýär we onuň şu ugurdan girizen täzeligini aýdyňlaşdyrýar. Şonuň bilen bir hatarda okuwçylara edebi-nazary maglumatlary bermekligi, olaryň edebiýat teoriýasy boýunça bilimlerini ulgamlaşdyrmagy we çuňlaşdyrmagy amala aşyrýar.

Eseri derňemegiň esasy meseleleri

Edebi eserler derňelende, esasan, şu meseleleri göz önünde tutmaly:

1. Eseriň döredilen döwrüniň taryhy ýagdaýy.
2. Eseriň temasy we ideýa-mazmuny.
3. Eseriň gahrymanlary.
4. Eseriň kompozisiýasy, sýužeti.
5. Eseriň dili.
6. Eseriň žanr aýratynlygy.
7. Eseriň ähmiýeti...

Mugallym eseri derňemek bilen, okuwçylaryň eser barada çuňňur düşünje almaklaryny gazanmalydyr. Ol her bir eseri tala-balaýyk derňemek, şunda dürli usullardyr tärleri ulanmak ugrunda çalyşmalydyr.

1. Eseriň döredilen döwrüniň taryhy ýagdaýy. Mugallym her bir eseri derňemäge girişende, ilki bilen onuň ýazyjy tarapyndan haçan döredilendigini (mümkin bolsa anyk ýylyny) aýdyňlaşdyrýar. Soňra eseriň döredilen döwürndäki jemgyýetçilik durmuşyň esasy

meselelerini, şol taryhy döwürde durmuşyň nähili meseleleriniň öňe sürlendigini, onuň ýazyja nähili derejede täsir edýändigini anyklaýar.

Eseriň döredilen döwriň taryhy ýagdaýy öwrenilende, eseri döretmekde ýazyjynyň ünsüni çekýän taryhy waka, durmuş, jemgyýetçilik tarapyndan öňe sürülýän mesele, oňa ýazyjynyň garaýşy, ýazyjynyň döredijilik stili (tema, keşp, žanr saýlamakdaky oýlanmasy) we ş.m. meseleleriň üstünde aýratyn durmak gerek.

2. Eseriň temasy we ideýa-mazmuny. Çeper eseri derňemekde esasy mesele onuň temasyňy we ideýasyňy aýdyňlaşdyrmakdyr. Mugallym eseri derňemäge girişende, ilki bilen, ýazyjynyň nähili meseleleri çözmegi maksat edendigini, onuň nähili pikiri öňe sürýändigini ýüze çykarýar.

Eseriň temasyňy we ideýa-mazmunyny ýüze çykarmaga oýlanyşykly çemeleşmek gerek. Eseriň temasyňy aýdyňlaşdyrmak onuň ideýasyndan üznälikde çözülmeli däldir. Mugallym öz pedagogik işiniň dowamynda danalaryň tema hem ideýa baradaky kesgitlemelerinden ugur alýar, eseriň temasyňy onuň ideýasy bilen baglanyşykda çözüýär. Meselem, Şaly Kekilowyň “Kareliýa jeňnelinde” şygry derňelende, käbir mugallym onuň ideýasyňy Orsýetiň demirgazygynyň peýzažyny suratlandyrmak diýip kesgitleýär. Dogry, göräýmäge bu şygryň temasy peýzažy suratlandyrmak ýaly duýulýar. Emma durmuşyň belli bir anyk taryhy şertindäki beýan edilýan many-ideýa bilen bilelikde anyklananda, şygryň temasy başgaçadyr. Ideýa bilen tema baglanyşykda alnanda, bu şygryň temasy: watançylykdyr – Watan söýgüsini wasp etmektir, ony duşmandan gorap saklamakdyr. Derňelýän eseriň temasy barada okuwçylarda dogry düşünje döretmäge her bir mugallym borçludyr.

Temanyň ideýa bilen baglanyşykda ýüze çykarylmany derňelýän eserde ýazyjynyň durmuşda öwrenen anyk taryhy hakykatyna dogry düşünmeklige-de esas döredýär. Şunlukda, mugallym eseriň halkylyk meselesine hem aralaşýar. Okuwçylar edebi eseriň iň ýokary hiliniň halkylyk boýunça tapawutlandyrylýandygyna göz ýetirip bilmelidir.

Eseriň halkylygyna baha berlende, diňe “halky” diýen epiteti ulanmak – “Bu eser halky”, “Bu eserde halkylyk meselesi gowy çözülipdir” diýmek bilen çäklenmek bolmaz. Ýazyjynyň halkylygy onuň

dünýägaraýşy, halk köpçüligine garaýşy, köpçülik bähbidini goramak, azat, parahat, bagtly-şatlykly durmuş gurmak ugrundaky göreşe işjeň gatnaşmak duýgusy bilen, ýaşan döwri bilen baglanyşykly bolýar. Aman Kekilowyň, Gara Seýitliýewiň, Kerim Gurbannepesowyň, Berdinazar Hudaýnazarowyň poeziýasynda halkylyk türkmen adamsynyň ýokary ahlak keşbiniň görkezilmeginiň üsti bilen aňladylýar. Her bir ýazyjynyň döredijiliginde halkylyk meselesi dürlüçe aňladylýar. Şoňa görä-de mugallym okuwçylara ýazyjynyň döredijiliginde – onuň aýry-aýry eserlerinde halkylygyň nähili görnüşde aňladylýandygyny anyk mysallar arkaly ýüze çykarmagy öwretmeli.

Eseriň ideýa-tematikasy derňelende, onuň sosial-taryhy döwürdäki tutýan ornuna okuwçylaryň çuň düşünmeklerini-de gazanmak gerek. Mugallym esere baha berende, eseriň döredilen taryhy şertlerini nazara alýar. Mugallym her bir eseri ýazyjynyň ony döreden döwürndäki jemgyýetçilik durmuşynyň we häzirki zamanyň nukdaýnazaryndan derňeýärler. Meselem, Mämmetweli Keminäniň tankydy temadaky satiriki şygryrlaryny derňände, mugallym onuň “Kazym”, “Bir tüýsli”, “Beýle” we şuna meňzeş şygryrlarynyň ideýa-mazmunyny şahyryň öz döwri bilen baglanyşdyrýar. Mugallym türkmen edebiýatynyň görnükli ýazyjy-şahyrlarynyň eserlerini derňände, olaryň döredijiligi üçin nähili sosial-syýasy esaslaryň bolandygy barada gysgaça maglumat berýär.

Eser derňew edilende, onuň mazmunyny we ideýa-manysyny ýüze çykarmak berk baglanyşykda alnyp barylmalı. Eseriň mazmuny onuň ideýasy bilen baglanyşykly öwrenilende, ondaky wakalaryň, keşpleriň üsti bilen öňe sürülýän pikirler barada okuwçylaryň oýlanmaklaryny döredýär, görelde almaga ruhlandyrýar.

Eser derňelende, onuň esasy ideýasy, “ýazyjynyň aýtjak bolýan zady”, “onuň esasy pikiri şeýle” diýmek bilen çäklenmek bolmaz. Esasy ideýany eserde suratlandyrylýan wakalaryň, adam häsiýetleriniň anyk mysallarynyň üsti bilen aňladylýan duýgy-düşünjeler arkaly ýüze çykarmaly.

Berdi Kerbabaýew “Gurban Durdy” powestinde halkyň Watan bolan gyzgyn söýgüsiniň ýurdy faşistlerden azat etmek ugrundaky söweşlerde olara ýeňilmez güýç berendigini suratlandyrýar.

Powestiň ideýasyny okuwçy şunuň ýaly gysgaça aýdyp bilse, bu gowy zat, ýöne şeýle pikir okuwçynyň hut öz ýüreginden aýdylyp, onuň aň-düşünjesi bilen baglanyşykly bolmalydyr. Okuwçy powestiň ideýasyny dogry ýüze çykardy diýip, onuň bilen kanagatlanmaly däl. Ilki bilen Berdi Kerbabaýewiň bu powestinde joşgunly watançylygyň güýjüni, adamlaryň ahlak taýdan durnuklydygyny Gurban Durdynyň we onuň ýoldaşlarynyň keşplerinde görkezişini okuwçylaryň anyk mysallar arkaly aýdyp bermeklerini öwretmeli. Ikinjiden, ýazyjynyň esasy ideýany aýdyňlaşdyrmak üçin powestde çeperçilik serişdelerini, gahrymanlaryň umumylaşdyrylan keşplerini döretmek, olaryň dilini aýratynlandyrmak, peýzažy suratlandyrmak we şuna meňzeşleri nähili peýdalanandygyny aýan etmeli. Bu ýerde mugallym diňe bir dilden aýtmak ýa-da okuwça dilden aýtdyrmak bilen çäklenmän, eseriň degişli ýerlerinden bölekler okap bermegi ýa-da okuwçylara labyzly okatmaklygy-da guramalydyr. Şeýlelikde, eseriň esasy ideýasyny ýüze çykarmak onuň gahrymanlarynyň keşbini häsiýetlendirmek we ideýa-tematik mazmunyny aýdyňlaşdyrmak bilen aýrylmaz baglanyşdyrýar.

Käbir eserde ýazyjy özüniň beýan etmek isleýän pikirini özi aýdyp berýär. Şeýle ýagdaý, köplenç, liriki goşgularda we basnýalarda gabat gelýändir. Şunuň ýaly ýagdaýda okuwçy ýazyjynyň eseriniň ideýasyny ýüze çykarýan, jemleýän setirlerine esaslanýar. Bu tebigydyr. Şeýle bolanda, mugallym okuwça ýazyjynyň esasy ideýany umumylaşdyrylan keşpleriň, şahyrana diliň üsti bilen nädip aňladyp bilendigini-de öwretmeli.

Uly epik ýa-da drama eserleriň ideýa-teamtikasyny derňemek çylşyrymly häsiýete eýedir. Uly eserlerde, meselem, N. Saryhanowyň “Şükür bagşy” powestinde bir topar meseleler, dürli ideýalar öňe sürülýär. Iri eserlerde durmuşyň dürli taraplary, aýry-aýry adamlaryň häsiýetleri ýazyjynyň özi tarapyndan gös-göni aýdylman, umumylaşdyrylan durmuş wakalarynyň, keşpleriniň üsti bilen berilýär. Şonuň üçin hem uly epik ýa-da drama eserleriň ideýa-tematikasyny gysgaça bir ýa-da iki sözlemde aýtmak kyn.

Roman, powest, drama, poema ýaly eserleriň ideýa-tematik mazmunyny aýdyňlaşdyrmak üçin, olaryň tekstini, keşplerini, dilini we

kompozisiýasyny düýpli öwrenmek gerek. Bu işe her bir mugallym dürlüçe çemeleşýär. Bir mugallym eseriň ideýa-tematik mazmunyny ýüze çykarmaklygy ilki eseriň tekstini düýpli öwretmek, ony okatmak we derňemek üsti bilen ýerine ýetirýär. Ikinji bir mugallym ilki eseriň esasy mazmunyny düşündirýär we şondan soň şol ideýanyň nähili berilýändigini aýdýar. Şu ýerde bir zady ýatdan çykarmak bolmaz. Tema, ideýa-mazmuny ýüze çykarmaklygy öwretmek üçin usuly we täri saýlap alanda, derňelýän eseriň aýratynlygyna (žanr, möçber) okuwçylaryň bilim derejelerine esaslanmaly.

Çeper eseriň ideýasy onuň iň ähmiýetli we düýp özenidir, ýazyjynyň durmuş maglumatlaryndan saýlap alyp, okyja öwredýän duýgy-düşünjesiniň netijesidir. Şoňa görä okuwça eseriň ideýasyny dogry kesgitläp bilmegi öwrenmegi gazanmak mugallymyň esasy borjudy.

3. Eseriň keşpleri. Çeper eserde öňe sürülýän ideýalar, esasan, umumylaşdyrylan keşpleriň üsti bilen aýdyňlaşdyrylýar. Keşp edebi eserde çeper suratlandyrmanyň aýratyn tärleriniň biridir. Umumylaşdyrylan keşp döretmek meselesi eserde esasy meseledir. Bu meseläni göwnējaý çözmek her bir ýazyjynyň durmuş hakykatlaryny düýpli bilmegini, ony özboluşly we çeper suratlandyrmagy başarmagyny talap edýär.

Edebi eserlerde döredilýän keşpler özara: personaž keşbi (adam we onuň häsiýetleri), peýzaž keşbi (tebigat görnüşleri), zat keşbi (adamyň hereket edýän ýerindäki, onuň bilen baglanyşykly zatlar), emosional keşp (liriki äheňdäki duýgular), simwolik keşp diýen ýaly toparlara bölünýär.

Personaž keşbi. Edebi eserde adamyň gylyk-häsiýetiniň, boluş-ýagdaýynyň çeper suratlandyrmasynda personaž keşp diýilýär. Çeper eseriň esasy predmeti adamdyr. Keşpleriň arasynda personaž esasy orna eýe bolup, beýleki keşpler oňa kömekçi hökmünde getirilýär. Personaž keşbinde ýazyjy durmuşdan öwrenen, synlap gören adam häsiýetlerini, adamyň jemgyýet, tebigat, adamlar bilen gatnaşygyna, onuň maşgalada, önümçilikde, durmuşda özüni alyp barşyny, hut özüniň oňa bolan garaýşyny beýan edýär. Biz keşpleriň üsti bilen anyk-taryhy şertlerde ýüze çykan her hili häsiýetli adamlar bilen tanyş

bolýarys, dürli jemgyýetde, dürli adamlar arasynda bolan gatnaşyklar (Keýmir kör-Nedir şa we başgalar) barada anyk düşünje alýarys. Ýazyjy dürli adam häsiýetlerini suratlandylanda, ony diňe görkezmek bilen çäklenmeýär, umumy ýagdaýda umumy häsiýet, keşp döredýär. Personažyň üsti bilen bir adam häsiýetini esaslandyrýar we ony gysga hem-de çeper görnüşde görkezýär.

Personaž keşbi položitel we otrisatel diýen iki topara bölünýär. Položitel keşpde öňdebaryjy, görelde adam häsiýetleri umumylaşdyrylýar. Türkmen edebiyatynda döredilen položitel keşpler okuwça oňaly täsir edýär. Otrisatel keşpde jemgyýet üçin peýdasyz, ýaramaz adamlaryň häsiýetleri umumylaşdyrylýar. Wagyz-nesihat işinde položitel we otrisatel keşpleriň ikisi-de ähmiýetlidir.

Eser derňelende, personaž keşbe aýratyn üns bermeli. Personažyň eserde esasy orny eýeleýşi ýaly, ol ýaş nesli terbiýelemekde-de uly ähmiýete eýedir.

Orta mekdebiň ýokary synplarynda okaýan okuwçylary eýýäm ahlak meselesi – ýaş ýigidiň ýa-da gyzyň durmuşda özüni alyp barşy gyzyklandyrýar. Şonuň üçin her bir okuwçy personaž keşbi, onuň položitel we otrisatel taraplary barada özüçe pikir ýöretmäge synanyşýar. Bu ýerde mugallymyň öz işine ökde bolmagy gerek. Sebäbi personaž keşpleri hertaraply derňemek oňat netije berýär. Öwrenilen položitel keşp okuwçynyň geljekki durmuşy üçin janly mysal bolýar. Mugallymyň gaýra goýulmasyz wezipesi – personaž keşpler derňelende, ýazyjynyň umumylaşdyrylan, adamyň köptaraply häsiýetlerini özünde jemläň keşbinde okuwçynyň janly adamyny duýmagyny, oňa berk ynanjyny döretmekden ybaratdyr.

Personaž keşpleri derňemäge başlananda, ilki bilen eserdäki keşpleriň toparlaryny düzmek gerek. Personaž keşpler toparlara bölünende, olaryň sosial-psihologik alamatlary, gahrymanyň gylyk-häsiýeti, onuň beýleki adamlar bilen aragatnaşygy... nazara alynmalydyr.

Personaž keşpleri toparlara bölmek bilen, ýazyjynyň öz eserlerinde çözmek islän meselesini derňemäge umumy gönükdirme berilýär. Esasy mesele edebiyat mugallymynyň personažlara hertaraply, dogry baha-derňew bermegidir.

Personažlar derňemäge girişilende, mugallymyň önünde bu keşpleriniň haýsy toparlaryndan başlamaly diýen mesele durýar. Bu ýerde mugallym öwrenilýän eseriň ideýa-mazmun merkezinde durýan, onda işjeň orun oýnaýan, esasy meseläniň çözülmegine gatnaşýan personažlary nazara tutýar.

Personaž keşpler toparlar boýunça derňelende, şol topara girýän ähli gahrymanyň keşbiniň üstünde birin-birin durmak mümkin däl. Bellibir synpa degişli personaž keşpleriniň arasyndaky şol toparyň bähbitleriniň özünde hertaraply jemleýän bir ýa-da iki keşbi saýlamak we ony çuňňur derňemek ýeterlikdir. Munuň özi esere gatnaşýan personaž keşpler özara baş gahrymanlar we ikinji derejeli gahrymanlar diýen ýaly iki topara bölünýär, ikinji derejeli gahrymanlaryň keşpleri baş gahrymanyň keşbine kömekçi, onuň ideýalaryny ösdürji-ýaýradyjy hökmünde hyzmat edýär. Şonuň üçin diňe baş gahrymanyň keşbini hertaraplaýyn derňemek ýeterlik bolar diýiligidir.

Personaž keşpleri derňelende, esasy, şu meseleleri göz önünde tutmak gerek:

1. Keşbe doly häsiýetnama bermek. Keşbe doly häsiýetnama berlende, şular nazara alynýar: gahrymanyň daşky görnüşi – portreti, onuň terjimehaly, tertip-düzgüni, dünýägaraýşy, duýgy-düşünjesi we şulara meňzeşler.

2. Keşbiň gurluşy. Munda ýazyjynyň personaž keşbini nähili aýdyňlaşdyrýandygy, eseriň niresinde, haýsy bölümünde gahrymana degişli maglumat berýändigini, onuň ideýa-çeperçilik ähmiýeti, täsirli-ligi barada pikir ýöredilýär.

3. Keşpleriniň özara gatnaşygy. Bir personažyň beýleki personaž bilen gatnaşygyny doly ýüze çykarmak üçin olary baglanyşdyrýan meseläni, belli bir zat baradaky pikirlerini, tebigat hadysalarynyň we durmuş wakalaryna, zatlaryna garaýyşlaryny aýdyňlaşdyrmaga üns bermek gerek.

4. Keşbiň täsirli berlişi. Bu meselede ýazyjynyň döreden keşplerindäki jemläň häsiýetleriniň, hereketleriniň okyjyda janly adamyňky ýaly ynanç döredişine, şol keşbiň üsti bilen bellibir döwürň adamlary dogrusynda anyk düşünje aňlanyşyna, keşpyň emosional

aýratynlyklarynyň okyjyda täsir döredişine, şeýle täsirlilik ýazyjynyň nämäniň üsti bilen we nädip gazanyp bilendigine göz ýetirmeli.

5. Keşbiň ideýa-mazmunyny aýdyňlaşdyrmak. Munda keşbiň taryhylygyna, onda adam häsiýetleriniň nähili görnüşiniň beýan edilýändigine, haýsy synp, durmuş, döwür bilen baglanyşykda şol keşbiň umumylaşdyrylandygyna, jemgyýetçilik ähmiýetine üns bermeli.

Personaž keşbi derňemek dürli tärde amala aşyrylýar. Personaž keşbi hertaraply derňemek üçin ilki bilen, onuň maglumatlaryny düýpli öwrenmek gerek. Eger-de eseriň maglumaty düýpli öwrenilmese, ol derňelmäge başlanylmazyndan ozal okuwçy tarapyndan (sapakdan daşary wagtda) okalyp çykylmasa, onda keşbi derňemek meselesi özünden edilýän talaby ödäp bilmez. Okuwçylar tarapyndan okalan, olaryň tanyş eserleriniň personaž keşplerini derňemekçi bolanda, mugallym ilki bilen sapakda şol eseriň súžeti boýunça gysgaça gürrüň (pikir alyşma) geçirýär we olaryň ýatlarynda galan maglumatlary has berkidýär. Şonuň ýaly iş geçirilende, derňemegi göz önünde tutýan personaž keşpler barada köp maglumat berilýän bölümlere, epizodlara aýratyn üns bermeli, gerekli hasaplanýan bölekleri okamaly. Bu bolsa okuwçylaryň keşbe hertaraply düşünmeklerine, onuň üsti bilen anyk adam häsiýetlerini aňlamaklaryna ýardam edýär.

Çeper tekst okalanda, okuwçylaryň oňa düşünmeklerini, tekst barada özbaşdak pikirlenmeklerini, ony eser derňew edilende ulanmagy başarmaklaryny gazanmaly. Okuwçylar eserden derňelýän keşbe laýyk bolan bölekleri tapmagy we oňa özbaşdak düşündiriş bermegi başarmalydyrlar. Orta mekdebi gutarýan okuwçy personaž keşbi özbaşdak häsiýetlendirmegi, keşbiň umumylaşdyrylan häsiýetini, çeperçilik aýratynlygyny, ýazyjynyň keşbe garaýşyny, onuň ideýa ugruny aýdyňlaşdyryp bilmegi başarmalydyr.

Personaž keşpleri derňemek sapaklary okuwçylaryň taýýarlyklaryna, derňeljek keşpleriň maglumatyna laýyklykda dürliçe bolýar. Olary, esasan, gürrüň we okuw usullarynda guramak netijeli bolýar. Personaž keşpleri derňelýän sapaklarda şu möhüm meselelere üns bermeli:

1. Giriş gürrüň. Mugallymyň giriş sözi okuwçylary her bir keşbiň üstünde özbaşdak işlemäge gönükdiriji taýýarlykdyr. Giriş gürründe

mugallym derňeljek keşbiň esasy ideýa-manysyna okuwçynyň düşüniş derejesini, şol keşp bilen ilkinji tanşanda (şol eseri okan wagtynda) onda dörän täsiri, ýagny eseriň haýsy personaž keşbini okuwçylaryň halandygyny ýa-da halamandygyny, munuň näme üçin şeýle bolýandygyny ýüze çykarýar.

2. Derňeljek keşbiň maglumatyna syn etmek. Mugallym derňeljek keşbiň maglumatyna syn etmeklige dürlüçe çemeleşýär. Ol käbir ýagdaýda derňeljek keşbe degişli öwrenilýän eserden okuwçylara bölekleri saýladyp, şol bölekler boýunça düşündirişli okuw guras, käbir halatda iki ýa-da birnäçe keşbi özara ýa-da edebi keşbiň teatrlaryň sahnasynda, kinofilmlerde artistler tarapyndan ýerine ýetirilişini deňeşdirýär. Şunuň ýaly dürli görnüşli işleri guramak bilen, mugallym keşbiň maglumatyna okuwçylaryň düýpli syn etmeklerini gazanýar.

Personaž keşpleri derňemekde keşpler boýunça soraglar düzmek we şol soraglar boýunça okuwçylara keşbiň ideýa-manysyny ýüze çykarmagy öwretmek örän ähmiýetlidir. Personaž keşpleri häsiýetlendirmek boýunça düzülýän soraglar ilkişada çylşyrymly ýa-da çakdanaşa köp bolman, eýsem, keşbiň ideýa-terbiýeçilik manisyny yzygiderli ýüze çykarmaga okuwçyny gönükdiriji soraglar bolmalydyr. Personaž keşpleri häsiýetlendirmek boýunça mugallymyň berýän soraglary – meýilnamasy okuwça şol keşbe dogry düşünmäge ýardam bermelidir.

Gürründe eseriň temasyny, personaž keşbini häsiýetlendirmek boýunça ulanylýan soraglaryň – meýilnamalaryň mazmuny gitdigiçe çylşyrymlaşmalydyr.

Personaž keşpleri derňemek boýunça tekst üstünde işlenende, ähli ünsüň diňe sitatlar toplumyny ýygnamaklyga we olary okamaklyga berilmeginden saklanmak gerek. Okuwçylara tekst üstünde özbaşdak işlemegi öwretmeli. Okuwçylaryň okan teksti barada öz garaýşyny, pikirini dil ýa-da ýazuw üsti bilen aýdyp berme endigini ösdürmeli.

3. Netije. Gürrüňiň soňunda eseriň derňelýän keşbine degişli öwrenilenleri berkitmeli, netije çykarmaly, öwrenilenlerden netije çykarmaklyk gysga we umumlaşdyryjy häsiýetde bolmaly. Derňelen personaž keşbine onuň esasy häsiýetlerini ähli taraplary boýunça özüde jemleýän gysgaça häsiýetnama bermeli, onuň synpy keşbi

aýdyňlaşdyrylmaly, ideýa-manysy we çeperçilik täsirliçiligi ýüze çykarylýan jemleýji pikir beýan edilmeli. Orta mekdepde okuwçylara her bir eseriň personaž keşpleri derňelenden soň, ondan bellibir netije çykarmagy ykjam öwretmek olaryň geljekde her bir mesele barada ýöredýän pikirlerinden degişli netije çykaryp bilmek endiklerini kemala getirmegiň başlangyjydyr.

Personaž keşpler derňelende mugallymyň sözi usulyny, onuň dürli tärlerini ulanmak bolar. Möçber taýyndan uly eserleriň personaž keşplerini derňemek üçin mugallymyň sözi örän ähmiýetlidir. Leksiýa (mugallymyň sözi) okuw maksatnamasynyň talabyna laýyklykda eseriň her bir personaž keşbine degişli mysallar getirip derňemekligi öwretmeklige mümkinçilik berýär. Onda möçberi boýunça uly eserleriň bir-iki gahrymanynyň keşbini häsiýetlendirmek bilen çäklenilmeýär-de, onuň birnäçe gahrymanlaryna aýry-aýrylykda häsiýetnama bermek bolýar. Mugallym leksiýasynda okuwçylaryň ünsüni özüne çekmek maksady bilen, sözüniň arasynda keşbe degişli maglumatlar boýunça sorag görnüşli sözlemleri hem ulanmalydyr.

Personaž keşpler derňelende mugallym okuw-görkezme esbaplaryny, dürli suratdyr illýustrasiýalary, tehniki serişdeleri-de ulanmaly. Öwreniljek keşbe degişli esbaplar mugallym tarapyndan nobatdaky sapakdan ozal taýýarlanmalydyr. Mugallym ses ýazgylaryny, okuw-görkezme esbabyny, dürli illýustrasiýalary öz sözüniň gerekli ýerinde ulanýar, magnitofon diňledýär we öz sözüniň gyzykly hem täsirli bolmagyny gazanýar.

Eseriň personaž keşpleri derňelende okuwçylary özbaşdak işletmek, olara uly bolmadyk nutuk ýazmagy guramak hem maksadalaýykdyr. Okuwçylara nutuk ýazdyrmak meselesi oýlanyşykly çözülmelidir. Mugallym eseriň personaž keşbini derňemek boýunça okuwça nutuk ýazdyrmak üçin ilki bilen onuň personaž keşbi derňemegi – gahrymanyň portretini şekillendirmegi, terjimehalyny aýtmagy, tertip-düzgünini, gylyk-häsiýetini, dünýägaraýşyny aýdyňlaşdyrmagy, ideýa-manysyny, çeperçilik täsirliçiligini ýüze çykarmagy nähili derejede özleşdirendigini nazara almalydyr. Okuwçy personaž keşbi derňemegiň ähli talaplaryny gowy özleşdiren wagtynda, oňa nutuk ýazmagy tabşyrmak mümkin. Şonda mugallym okuwçynyň ýazýan

nutugynyň mazmunynyň nusgalyk bolmagyna aýratyn üns bermelidir. Okuwçynyň nutugy okuw kitabyndan göçürilmän, personaž keşpleri onuň hut öz düşünişi, öz garaýşy boýunça ýazylmalydyr. Personaž keşbi boýunça ýazylan nutuk mazmunly, talabalaýyk bolanda ähmiýetlidir. Nutugyň gowy ýazylmagynda mugallym tarapyndan hödürlenýän temanyň, keşbiň anyklygy we düşnükliigi uly ähmiýet berýär.

Personaž keşpleri derňemekde çekişme-jedel guramak hem bolar. Sapak dowamynda çekişme anyk hem gysga wagtlaýyn geçirilýär. Personaž keşbi boýunça çekişme guramak, köplenç, sapakdan daşary okuwda amatly bolýar. Şonuň üçin käbir çylşyrymly, çekişme guramaga laýyk keşpler hödürlenýär. Çekişme üçin hödürlenýän temany mugallym okuwçylara birnäçe gün öňünden duýdurýar. Okuwçylar oňa taýýarlanýarlar. Mugallymyň ýolbaşçylygy bilen her bir okuwçy şol keşp boýunça öz pikirini, oňa garaýşyny beýan edýär. Çekişmäniň netijesini mugallymyň özi jemleýär. Keşp barada okuwçylaryň dürli pikirlerinden netije çykarýar we şol keşbe gutarnykly baha bermegi öwredýär.

Köpçülik keşbini derňemek. Käbir eserde aýry-aýry personaž keşbinden başga-da köpçülik keşpleri hem berilýär. Ýazyjynyň bir topar adamyň bilelikdäki hereketini, bir waka garaýşyny şöhlendirmegine köpçülik keşbi diýilýär. Köpçülik keşbi N. Saryhanowyň “Şükür bagşy” powestinde we şuna meňzeş eserlerde köp ulanylýar.

Eser derňelende, köpçüligiň hereketi görkezilen köpçülik keşbi-de üns merkezinde tutulmalydyr.

N. Saryhanowyň “Şükür bagşy” powestinde Şüküriň han bagsysy Gulam bilen saz çalmakda ýaryşýan epizodyndaky köpçüligiň keşbi çeper hem çuňňur ideýa ýugrulypdyr:

“Saz eşitmäge gelenler gaty köpdi. Olaryň hemmesi tertip bilen oturdylypdy. Märeke hanyň baýragyny eşidip, ilki bilen onuň ýüzüne, onsoň Şüküriň, onsoň hem Gulamyň ýüzüne seredişdiler we “Bu nähili adyllyk? Doganyny berip goýberjek. Eger ol basylsa, onda nätjekkä? Ony yzyna nähili ugratjakka? Ine, şunsy...” diýip, oturan ýerlerinde biri-biriniň gulagyna çawuş çakyşdylar.

“Näme diýerkä, häлки aýdan sözüniň üstünde tapylarmyka, eline düşen etmişlini şeýle berer goýberermikä? Onuň tarapyndan beýle dözümsizlik görüp-eşidilen zatmydyr?”. Märeke şeýle çen bilen onuň yüzüne seredýär we sülleren çal murtuň aşagyndan çykjak sese sabysyzlyk bilen garaşýar. Şükür hemmesinden beter garaşýardy. Ýöne weli hanyň sözünde tapylaryndan tapylmaz gorkusy kändi. Hanyň yüzüni gýşardyp durmagyndan ýagşylyga garaşmak mümkin däl ahry.

Han bagşysyna ýene-de gözlerini alardyp seretdi. Şundan bar günäni bagşysynyň üstüne atjagy görünýärdi...”

Çeper eserdäki köpçüligiň keşbi derňelende, ýokardaky mysal ýaly bölekler, köpçüligiň häsiýeti, duýgy-düşünjesi, bellibir zada garaşy beýan edilýän epizodlary nazarda tutmaly. Mugallym şunuň ýaly epizodlary ilki labyzly okap bermeli, soňra onda aňladylýan ideýany aýdyňlaşdyrmaly. Köpçülik keşbi derňelende, okuwçylaryň özbaşdak işlemeklerine köpräk üns bermek gerek. Okuwçylara köpçülik keşbini ýazuw üsti bilen ýa-da dilden aýdyp berme üsti bilen derňetmek olaryň döredijilikli işlemek, özbaşdak oýlanmak endiklerini ösdürer.

Peýzaž keşbi. Edebi eserde tebigat görnüşleriniň we hadysalarynyň suratlandyrylmagyna peýzaž keşbi diýilýär. Ýazyjy öz eserinde personaž keşbiniň hereket edýän ýeriniň tebigatyny, onuň nähili ýagdaýdadygyny, wakalaryň niredede bolýandygyny ýa-da ýörite tebigat gözelligini şekillendirmek üçin peýzaž keşbini ulanýar. Peýzažyň kömegi bilen eserdäki adam hereketleriniň, ýaşayşynyň käbir aýratynlyklary, adamyň käbir häsiýetleri, eseriň täsir edijilik äheňi, ideýa-mazmuny okyja has çuňňur ýetirilýär. Ýazyjynyň döredýän peýzažy eseriň ideýa-çeperçilik ähmiýetini has ýokarlandyrýar.

Käbir eser mazmun taýdan diňe tebigaty suratlandyrylmaga bagyşlanylýar. Şeýle eserlere peýzažly lirika diýilýär. Muňa Seydiniň “Sen çölüň”, Misgingylyjyň “Daglar” goşgusy mysal bolup biler. Ş.Kekilowyň “Kareliýa jeňnelinde” goşgusy bolsa peýzaž üsti bilen adam duýgusynyň ajaýyp waspydyr.

Peýzaž keşbiniň ideýa-çeperçilik ähmiýeti ýokary bolýar. Şonuň üçin mugallym eseriň peýzaž keşbini-de derňemeklige ýeterlik orun

bermelidir. Mugallym eserdäki peýzažy derňemek bilen, okuwçylar-da Watanyň gözel tebigatyna söýgi, tebigat dünýäsini goramaklyga we ony ösdürmeklige işjeň gatnaşmak ýaly duýgulary terbiýeleýär, olaryň estetiki duýgularyny ösdürýär.

Epik, liro-epik eserlerde peýzaž keşpleri, esasan, aýry-aýry epizodlarda berilýär we gahrymanlaryň nähili tebigat içinde hereket edýändigini, eseriň wakasynyň nirede we nähili ýagdaýda başlanýandygyny, dowam edýändigini we gutarýandygyny özboluşly aňlatmaga okyjyny gyzyklandyrýar.

Görnükli türkmen ýazyjylarynyň, aýratyn hem, B. Kerbabaýewiň, Şaly Kekilowyň, Aman Kekilowyň we başgalaryň eserlerinde peýzaž keşbi örän ýerlikli ulanylypdyr.

Bu ýerde peýzažyň berilmegi wakanyň ýylyň haýsy paslynda başlanýandygyny aňlamaga hyzmat edýär. Şunuň ýaly tebigatyň keşbini suratlandyran bölekler ýazyjylarymyzyň eserlerinde köp.

Eserdäki peýzaž keşplerini derňemeklige mugallym dürlüçe çemeleşýär. Peýzaž keşbini derňemekde, okuw usuly örän netijeli bolýar. Mugallym öňünden eseriň haýsy ýerinde peýzažyň berilýändigini belleşdirýär. Kāwagt ol peýzaža degişli ýazgyny ilki labyzly okap berýär ýa-da okuwçylara labyzly okadýar. Peýzažyň üsti bilen ýazyjynyň nähili many, duýgy aňladýandygyny ýüze çykarýar. Peýzaž derňelende, ony okuwçylaryň öz durmuşlarynda gören, ýatlarynda galan tebigat görnüşleri bilen baglanyşdyrmaklaryny-da öwretmek gerek.

Mugallym derňelýän peýzažyň has täsirli bolmagy we köp wagtlar ýatda saklanmagy üçin peýzažly şygrylar derňelenden soň, olary ýat tutdurmalydyr. Magtymgulynyň “Ýeli Gürgeniň”, Seýdiniň “Sen çölüň” ýaly şygrylaryny okuwçylar derrew ýatdan öwrenýärler. Şygry ýat tutdurmak bilen birlikde, mugallym onuň ideýa-tematika mazmunyny ýüze çykarmagy, şahyryň peýzažyň üsti bilen türkmen topragynyň tebigy baýlyklaryna, dag-düzlüklerine, derýa-çölleri-ne, bag-bakjalaryna garaýşyny, öňe sürýän esasy ideýalaryny doly aýdyňlaşdyrmagy-da okuwçylaryna öwretmelidir.

Käbir halatlarda mugallym okuwçylara eseriň peýzaža degişli ýazgysyna laýyk gelýän suratlary çekdirmegi, çekip bilmedik okuwçylara bolsa dilden aýtdyrmagy gurnamagy gerek.

Mugallym eseriň peýzaž keşplerini derňemek boýunça “Türkmen şahyrlary tebigat hakynda”, “Türkmen edebiýatynda peýzažyň berlişi” we ş.m. temalarda okuwçylara düzme ýazdyrmak, “Edebiýatda peýzaž keşbi” diýen ýaly temada ýörite albom taýýarlatmak bolar.

Zat keşbi. Edebi eserde adamyň personaž keşbini hereket edýän, ýaşayan ýerindäki, töwerek-daşyndaky zatlaryň, öý goşlarynyň we dürli zatlaryň suratlandyrylmagyna zat keşbi diýilýär. Zat keşpleri, esasan, eseriň ideýa-manysy bilen baglanyşykda personaž keşbine kömekçi we olary has aýdyňlaşdyryjy hökmünde hyzmat edýär. Ýazyjy öz eserinde gahrymanyň ýaşayan öýüni, jaýyny, onuň gurluşyny, jaýyň içindäki goşlary birin-birin suratlandyrmak bilen, okyja onuň hal-ýagdaýyny, ýaşayş durmuşyny beýan edýär.

Zat keşpleri türkmen ýazyjy-şahyrlarynyň eserlerinde köp. Mugallym möçber taýyndan uly eserleriň aýry-aýry epizodlarynda berlen zat keşplerini, esasan, personaž keşplerini, eseriň çeperçilik täsirliligini güýçlendirmekdäki tärleri bilen baglanyşykda derňemelidir. Mugallym bu meselede hem, köplenç, eseriň peýzaž keşplerini derňemekde ulanan usullaryndan peýdalanýar. Zat keşpleri beýan edilýän bölekleri labyzly okamaklyga, onuň üsti bilen aňladylýan ideýa-manyny dogry ýüze çykarmaklyga aýratyn üns bermeli. Zat keşpleriniň adam häsiýetlerini aýdyňlaşdyryjy gural hökmünde hyzmat edýändigini okuwçylara ykjam düşündirmeli.

Türkmen ýazyjy-şahyrlarynyň käbir eserleri ýörite zady, adamyň ýaşayş-durmuşy bilen baglanyşykly zatlary şekillendirmeklige bagyşlanypdyr. Bu ýagdaýa, esasan, liriki sygyrlarda köp duşulýar. Keminäniň “Içmek”, Molladurdynyň “Tüýi buýraja”, Körmollanyň “Palaw”, Durdy Gylyjyň “Jykyryň” sygyrlarynyň we başgalaryň esasy ideýa-mazmuny zat keşpleriniň üsti bilen aňladylýar. Bular ýaly eserleri mugallym düşündirişli, labyzly okamak bilen derňemelidir. Şeýle edilende, okuwçy eserde zat keşpleriniň ähmiýetlidigine, onuň ideýany özboluşly aňlatmakda belli derejede peýdasynyň bardygyna düşüner.

Simwolik keşp. Çeper eserleriň keşpleri derňelende, emosional we simwolik keşplere hem ýeterlik üns bermek gerek. Emosional keşpler ýazyjynyň eserdäki liriki yza çekilmesinde we liriki žanrlarda uly ähmiýete eýe. Eserde suratlandyrylan hadysa, waka, gahrymanyň durmuşyna ýazyjynyň öz garaýşy emosional keşpde ündelýär. Roman, powest, poema we drama eserlerinde bu keşp, köplenç, personažlaryň keşpleri bilen bilelikde derňelýär. Liriki žanrda emosional keşp şahyryň hut öz sözi bilen berilýär. Şonuň üçin liriki eseri, esasan, düşündirişli we labyzly okamak bilen derňemek, ideýa-manyňy ýüze çykarmak gerek.

Simwolik keşpler (A. Salyhyň basnýasynda Tilkiniň, A. Kekilowyň erteki-poemasynda Kõr garganyň keşbi we başgalar) derňelende, şol keşbiň hereket eden anyk-taryhy döwri nazara alynmalydyr. Eseriň simwolik keşpleri derňelende, ýörite häsiýetnama berilmän, ýöne şol keşbiň üsti bilen nähili ideýanyň öňe sürülýändigini aýdyňlaşdyrylmalydyr.

Mugallym keşpleri derňemäge döredijilikli çemeleşmelidir. Şonda ol öz işinde ýokary netije gazanyp biler.

4. Eseriň kompozisiýasy, sýužeti. Edebi eseriň ideýa-çeperçilik taýdan gowy çykmagynda onuň kompozisiýasy uly rol oýnaýar. Eserdäki wakalaryň, hadysalaryň ýerli-ýerinde goýlup, zygiderli düzülmegine, guralmagyna kompozisiýa diýilýär. Ýazyjynyň durmuş wakalaryny, onuň bitewi bir suratyny has dolulygynda real görkezmegi, şoňa özüniň garaýşyny ynançly we emosional taýdan täsirli beýan etmegi, dürli wakalar içinde hereket edýän personažlaryň özara gatnaşyklary we biri-birleri bilen baglanyşyklary kompozisiýada aýdyňlaşdyrylýar. Her bir eseriň kompozisiýasy onda beýan edilýän wakanyň, hadysanyň nähili ýagdaýdadygyna laýyklykda dürlüçe bolýar, biri-birinden tapawutlanýar. Meselem, hekaýada (A. Gowşudowyň “Gandym awçynyň maşgalasy”, B. Kerbabaýewiň “Yhlasa – myrat”, N. Saryhanowyň “Kitap”...) durmuşyň bir tarapy, gysga wagat arasynda köp adamyň gatnaşmadyk bir wakasy, durmuşyň bir pursady suratlandyrylýar. Powest ýa-da poemada (H. Ysmaýyłow. “Iki atanyň bir ogly”, K. Gurbannepesow. “Taýmaz baba”, B. Kerbabaýew. “Gurban Durdy”, N. Saryhanow. “Şükür bagşy”...) durmuşyň

iki-üç tarapy, birnäçe adamlaryň häsiýetleri, özara gatnaşyklary has dolurak görkezilýär. Romanda (B. Kerbabaýew. “Aýgytly ädim”, A. Gowşudow. “Köpetdagyň eteginde”, A. Kekilow. “Söýgi”) bolsa durmuşyň çylşyrymly köp tarapy, bütin bir taryhy döwür, uzak ýyllar dowamynda bolan özgerişler, bir topar adamlaryň hereketleri has giňden şöhlelendirilýär. Şoňa görä-de Nurmyrat Saryhanowyň “Kitap” hekaýasy bilen “Şükür bagşy” powestiniň, Ata Gowşudowyň “Gandym awçynyň maşgalasy” hekaýasy bilen “Köpetdagyň eteginde” romanynyň kompozisiýasy başgaçadyr.

Kompozisiýa eserdäki ähli bölümleri ideýa-çeperçilik taýdan özara we esasy ideýa bilen baglanyşdyrmaga hyzmat edýär. Kompozisiýa diňe forma üçin gerekli zat hökmünde garamak bolmaz. Eseriň kompozisiýasy ýazyjynyň esaslanýan durmuş maglumatynyň temasy we ideýasy bilen berk baglanyşýar. Eseriň keşpleri we çeper dili bilen bir hatarda onuň ideýa-tematik mazmunyny ýüze çykarmaga, durmuş wakalaryny umumylaşdyryp şekillendirmäge ýardam edýär. Çeper eser derňelende, okuwçylaryň ondaky ähli bölümleriň özara baglanyşygyny aýdyňlaşdyrmaga, esasy ideýany çuňňur özleşdirmäge, çeperçilik täsirliiligi duýmaga - aňlamaga türgenleşmekleri üçin eseriň kompozisiýasyny derňemek hem uly rol oýnaýar.

Edebi eseriň kompozision gurluşy dürli görnüşlerde bolýar. Sýužetli ýa-da sýužetsiz eserleriň kompozisiýasy derňelende, esasan, bellibir ýörelge-esas saklanylýar. Şeýle-de bolsa, olaryň arasynda mazmun hem guramaçylyk taýdan käbir aýratynlyklar bolýar.

Sýužetli eserlerde, esasan, kompozisiýa sýužetde aýdyňlaşdyrylýar.

Eserde gahrymançylygyň başlanýan nokadyndan onuň çözülýän ýerine çenli bolan aralykdaky biri-birleri bilen berk baglanyşykly durmuş wakalarynyň, hadysalarynyň yzygiderli beýanyna sýužet diýilýär. Ýazyjy sýužetde dürli wakalarda hereket edýän adamlaryň arasyndaky gatnaşyklary döretmek, hereketleri ösdürmek, gahrymanlaryň özara gatnaşyklaryny kesgitlemek, anyk durmuş hakykatlary barada okyjyda belli düşünje oýandyrmak ýaly ähmiýetli hyzmatlary ýerine ýetirýär. Ýazyjy eseriň sýužetini keşpleriň özara gatnaşyklaryny, gapma-garşylyklary ýüze çykarmak esasynda düzýär. Eseriň kompozisiýasy

derňelende, ilki bilen onuň esasynda nähili kolliziýanyň ýatandygyny, ýazyjynyň nähili durmuş gapma-garşylygyny suratlandyrmagy maksat edinýändigini aýdyňlaşdyrmaly. Eserdäki gahrymanlaryň arasyndaky gapma-garşylyklary, ýaşaýyş üçin edilýän göreşleriň hususy bähbitler üçin däl-de, olaryň бүтін bir sosial toparyň, halkyň umumy bähbitlerini tutmagyna kolliziýa diýilýär.

Okuwçylara sýužetli eserleriň kompozisiýasyny öwretmeklik onuň kolliziýasyny anyklamakdan başlansa, netijeli bolýar. Okuwçy eseriň kollizisiýasyny anyklamakda, onda jemgyýetçilik durmuşynyň haýsy tarapyňyň nähili wakanyň, hadysanyň beýan edilýändigine göz ýetirip bilýär. Kompozisiýany derňemegi kolliziýadan başlamak, okuwçylaryň eseriň ideýa-tematikasy barada düşüňjeleriniň has artmagyna hem ýardam edýär. Kolliziýanyň ösüşini derňemek bilen, okuwçy eseriň ideýa-çeperçilik taýdan özboluşlylygyna çuňňur düşüňýär. Kompozisiýa anyklananda, käbir edebiýat mugallymyňyň: “Bu eserde gapma-garşylygyň başlanýan ýerine baglanyşyk, hereketiň güýçlenýän, ýokary derejä ýetýän ýerine kulminasion nokat, gapma-garşylygyň çözülýän ýerine bolsa, çözüliş diýilýär” diýşi ýaly etmek bolmaz, ony kolliziýanyň ösüşi bilen baglanyşykda düşündirmeli. Eserde kolliziýanyň ösüşini derňände, sýužetde, sýužetdäki baglanyşygy, hereketiň ösüşini, kulminasiýa ýa-da kulminasion nokady, çözülişi diňe bir agzamak bilen çäklenmän, olary eserdäki durmuş wakalary, hadysalarynyň ýüze çykarylyş we ösdüriliş, gapma-garşylygyň dörediliş hem ýaýbaňlanyş, gahrymanlaryň arasyndaky gatnaşyklaryň we gapma-garşylyklaryň beýan ediliş dowamlylygy bilen baglanyşykly çözmelidir.

Sýužetli eserlerde baglanyşyk, hereketiň ösüşi, kulminasion nokat we çözüliş onuň kompozision-çeperçilik ähmiýetini has-da güýçlendirýär. Sýužetiň ýokardaky ýaly esasy kökeni ýazyjynyň ideýany çeper görnüşde aňlatmagyna ýardam edýär. Ýazyjy öz eserinde durmuş wakalaryny, dürli hadysalary özara baglanyşdyrýar. Umumylaşdyrylan gahrymanyny ýaşaýyş şertlerindäki dürli zatlar, kyn hem-de çylşyrymly pursatlar we gapma-garşylyklar arasynda hereket etdirýär. Ahyrynda gahrymanlaryň göreşlerinden, gapma-garşylyklaryndan bellibir netije çykarýar, gapma-garşylygy çözüýär.

Çeper eseriň kompozisiýasy öwrenilende, personaž keşpleriň topara bölünişleri, hereketleriň ösüşi, gapma-garşylyklaryň görnüşleri, kompozisiýanyň aýratynlygy dürli žanrdaky eserlerde sýužetiň-de dürlüçe guralýandygy bilen okuwçylar tanyşdyrylmalydyr.

Edebi eseriň ählisinde sýužetiň gurluşy, ýagny ondaky baglanyşyk, hereketiň ösüşi, kulminasion nokat we çözüliş bir tertipde geçirilmeýär. Käbir eserde sýužet kökeniniň tertibi ýa saklanylmaýar, ýa-da ýerleri çalşyrylýar. Muňa Hajy Ysmaýylowyň “Mugallymyň gyzy” powesti mysal bolup biler. Bu powestiň sýužeti kulminasion nokatdan başlanýar. Şunuň ýaly ýagdaýda mugallym sýužet kökeniniň şol tertibine salgylanyp durmaýar-da, hut derňelýän eserde sýužetiň ähli ugurlaryndan ugur almalydyr.

Möçber taýyndan uly eserlerde: powest, poema, roman we drama eserlerinde birnäçe sýužet ýordumy-da bolup biler. Şeýle eserlerde her bir sýužet ýordumy, özbaşdak sýužet kökeni esasynda düzülýär. Birnäçe sýužet ýordumy bolan eserleriň kompozisiýasy derňelende, her bir sýužet ýordumyndaky baglanyşyk, hereketiň ösüşi, kulminasion nokat we çözüliş aýry-aýrylykda öwrenilýär we olar esasy sýužet ýordumy bilen özara baglanyşdyrylýar.

Eseriň kompozisiýasy derňelende, şular ýaly usuly tärlerden peýdalanmak bolar:

1. Labyzly okuw (eseriň sýužet kökeni: baglanyşyk, hereketiň ösüşi, kulminasion nokat we çözüliş bolýan bölekleri).

2. Eseriň sýužet ýordumlary ýa-da sýužetiň ähmiýetli epizody boýunça gürrüň.

3. Eserden sýužet kökenini, baglanyşygy, hereketiň ösüşini, kulminasion nokady we çözülişi tapmak we ony okuwçylara öz sözleri bilen dilden ýa-da ýazuw üsti bilen aýtdyrmak.

4. Sýužetiň esasy kökenlerine we aýry-aýry epizodyna degişli suratlary, ses ýazgylaryny taýýarlamak.

5. Eseriň sýužeti boýunça okuwçylaryň özbaşdak işleri (meýilnama düzmek, nutuk taýýarlamak, düzme ýazmak) guramak.

Eseriň kompozisiýasy derňelende, okuw, mugallymyň sözi, gürrüň, okuwçynyň özbaşdak işi ýaly usullar, olaryň dürli tärlerini ulanmak gerek.

Ýokary synp okuwçylaryna bolsa eseriň kompozisiýasyny, on-daky sýužetiň esasy derňemekligi özbaşdak ýerine ýetirmekligi hem öwretmeli. Şeýle işi, köplenç, edebiýatdan sapakdan daşary okuwda geçirmek hem bolar. Okuwça eseriň sýužet kökenini özbaşdak derňemegi öwretmegi mugallym kompozisiýasy ýeňil, bir sýužet ýordumly hekaýalardan başlasa, oňat netije gazanyp biler.

5. Eseriň dili. Çeper eseriň esasy serişdesi dil bolup, şonuň üsti bilen adamyň pikiri, duýgusy, dünýägaraýşy beýan edilýär. Ýazyjy eserde çeper keşp döretmegiň, ideýany aýdyňlaşdyrmagyň esasy serişdesi hökmünde öz halkyna düşnükli sözleri – umumyň halk dili hasaplanýan edebi diliň sözlerini ussatlyk bilen peýdalanýar. Magtymgulynyň, Keminäniň, Mollanepesiň, B. Kerbabaýewiň, A. Gowşudowyň, A. Durdyýewiň, N. Saryhanowyň, A. Kekilowyň we başgalaryň köp eserleri muňa mysal bolup biler.

Türkmen edebi diliniň kämilleşmeginde we baýlaşmagynda Magtymgulynyň hyzmaty uludyr. Ol özüniň şygrylaryny halka düşnükli dilde düzüpdir. Magtymguly akyl beriji pikirlerini beýan etmek üçin sözleri seçip-saýlap alypdyr.

“Sözlär bolsaň, söz aslyna ýet ýagşy”...

“Dile gelen sözler köňül nagşydyr” –

diýen sözler Magtymgulynyň her bir sözi bellibir düşüňjani aňlatmagyň serişdesi hökmünde peýdalanandygyny aňladýar.

Diliň sözlük düzümi jemgyýetiň ykdysadyýetiniň ösmegi bilen ýylsaýyn ösýär we baýlaşýar. Emma hemme ýazyjylar diliň söz baýlygyndan deň derejede peýdalanyp bilmeýär. Her bir ýazyjynyň dil baýlygyndan dürlüçe peýdalanyşy ýaly, olaryň döreden gahrymanlarynyň dilleri-de biri-birinden tapawutlanýar. Söze baý, ökde, halk diliniň baýlygyndan ökdelik bilen peýdalanýan ýazyjylaryň eserleriniň gahrymanlary öz gepleýişleri boýunça tapawutlandyrylýar. N. Saryhanowyň Şükür bagşy bilen Gulam bagşynyň dilini tapawutlandyryşy muňa mysal bolar. Ýazyjy personaž keşpleriniň her haýsy üçin olaryň gylyk-häsiýetine, kârine görä mahsus bolan sözleri saýlaýar we olary örän ýerlikli ulanýar. Ýazyjynyň öz dili eserindäki personažlaryň dilinden tapawutly bolýar. Ýazyjy gahrymanlaryny

olaryň durmuşyndaky gepleýişlerinden üýtgetmän sözledýär. Özi bolsa eseriň liriki yza çekilmesinde – gahrymanlaryň hal-ýagdaýlaryny, içki dünýälerini, peýzaň suratlandyrmalaryny we şuna meňzeşleri beýan edende, edebi diliň kada-kanunlaryny doly saklaýar.

Eseriň dilini derňemek ähmiýetli we jogapkärli meseledir. Eseriň dili belli danalaryň, klassyklaryň dil hakyndaky taglymatlarynyň esasynda öwrenilmelidir. Mugallym eseriň dilini derňemäge girişmezden öňürti haýsy synpdadygyna garamazdan, edebi dil barada maglumat bermeli ýa-da bu hakda okuwçylaryň öňki düşüňjelerini ýüze çykarmaly we berkitmeli. Bu bolsa okuwçylaryň eseriň dilini derňemeklige bellibir derejede taýýarlyklarynyň bolmagyny üpjün edýär.

Okuwçylar eseriň dilini derňemegiň dowamynda türkmen diliniň baý dildigini, söz üsti bilen adam psihologiýasynyň we tebigat gözellikleriniň täsirli berilýändigini, ýazyjynyň umumy halk dilinden özüne gerek serişdeleri saýlap alşy, diliň eseriň ideýa-mazmunyny ýüze çykarmakda nähili rol oýnaýandygy barada degişli maglumat almalydyr, olaryň estetiki duýgulary, dil we ýazuw sözleýişleri ösdürilmelidir.

Eseriň dilini derňemek bilen, okuwçy edebi diliň eseriň esasy formasydygyna, eserde ýazyjynyň öz diliniň nähili rol oýnaýandygyna düşüňmelidir. Mugallym her bir eseriň dilini derňände, mazmun we forma birligi baradaky taglymata esaslanmalydyr we ony eseriň umumy derňewi bilen baglanyşykda amala aşyrmalydyr. Mugallym eseriň dilini derňemäge başlamazdan öňürti okuwçylara şol eserdäki teswir edilýän wakanyň döwri barada hem gysgaça düşündiriş bermelidir.

Eseriň dilini derňemekde okuw, gürrüň, düşündirişli okuw usullaryny we dürli tärlerini, aýratyn-da, takykklamak tärini işjeň ulanmak bolar.

Eseriň dili takykklamak täri bilen derňelende, mugallym okuw maksatnamasynda eseri öwrenmeklige berilýän wagtdan has önjeýli peýdalanmak maksady bilen şol eserde dil jähtden derňew etmeklige gerek bolan häsiýetli pursatlary öňünden belleşdirýär. Tekstden bellenen bölekleri okuwçylaryň öýde özbaşdak okap gelmeklerini

tabşyryr. Okuwçylar mugallymyň tabşyryşy ýaly, eseriň şol böleklerini öýde okap gelenlerinden soň, anyk mysallaryň üsti bilen onuň dili derňelýär. Eseriň dili derňelende, peýzaž, gahrymanlaryň portreti we gepleşigi, ýazyjynyň öz dili we şulara meňzeş möhüm meselelere üns bermelidir.

Dil üsti bilen peýzažyň şekillendirilişi derňelende, mugallym ýazyjynyň eserdäki wakanyň başlanýan, dowam edýän we gutarýan ýerindäki tebigat hadysalaryny teswirleýşiniň, tebigat hadysalaryna gahrymanlaryň gatnaşygynyň, tebigata ýazyjynyň hut özüniň garaýşynyň nähili berilýändigini nazarda tutmaly.

Mugallym eserdäki peýzaž şekillendirmelerini labyzly okamak bilen onda ýazyjynyň halka düşnükli dili ökdelik bilen ulanandygyny takyklaýar.

Eseriň personažlarynyň portretiniň şekillendirilişi derňelende, ýazyjynyň her bir gahrymanyň keşbini özbołuşly suratlandyrmak, onuň içki duýgusyny, psihologik aýratynlygyny hertaraply aňlatmak üçin diliň sözlük düzüminden nähili peýdalanandygyny aýdyňlaşdyrmaly.

Personaž keşbiniň – gahrymanyň gepleşigini – dilini derňände, mugallym esasan:

a) gahrymanyň gepleyiş aýratynlygyna: onuň sözleri aýlawly, degişme, öwünjeň, gaharly, gülküli äheňde ulanylyşyna;

b) onuň möhüm zatlar barada gepleýşine;

ç) gahrymanyň aforizmleri, anekdotlary, nakyllary we şuna meňzeşleri ulanyşyna;

d) onuň diliniň medeniýetliligine ýa-da gödekligine;

e) gahrymanyň dilini umumylaşdyrmakda, onuň häsiýetine, düşünjesine, kärene laýyklykda ýazyjynyň sözleri, meňzetmeleri, deňeşdirmeleri, ulatmalary we şuna meňzeşleri ulanyşyna aýratyn üns bermeli.

Eserde aýratyn çeperçilik hyzmatlary ýerine ýetirmekde ýazyjynyň öz dili uly rol oýnaýar. Ýazyjynyň öz dili – sözi bilen keşp döredilýär, hadysalaryň, dürli wakalaryň mazmuny aýdyňlaşdyrylýar we olara degişli baha berilýär. A. Durdyýewiň “Bagtly ýigit” powesti:

“Berdi aganyň ogluna Annaguly sölpä diýerdiler. Ol süňklek, garaýagyz, burunlak bir oglandy. Onuň tüýi ösgün, gara telpegi elmy-

dam başyndan aýrylmazdy, gözleri telpeginiň tüýüniň arasyndan çala ýaldyrap görünýärdi. Annagula “sölpi” at şundan galypdy: ol geýen eşigini, balagynyň uçgurlaryny, çarygynyň bagyny oňarman, süýräp, hopul-sopul gezerdi. Şol sebäpli-de obanyň oglanlary muňa “Annaguly sölpi” adyny goýupdylar” diýen sözleri bilen başlanýar. Bu ýerde ýazyjy öz dili bilen gahrymanyň portretini, Annagulynyň ýaşlykda nähili oglan bolandygyny okyja aňladýar.

Ýazyjy gahrymanlarynyň portretini, içki dünýäsini, hereketlerini we garaýyşlaryny suratlandyrmakda diliň leksikasyndan, onuň morfologik we sintaktik gurluşyndan ussatlyk bilen peýdalanan wagtynda, onuň sözlemleriniň emosional häsiýeti güýçli bolýar. Şonuň üçin eseriň dili derňelende, ýazyjynyň öz diline hem ýeterlik üns bermek gerek.

Eseriň dilini köpçülik bolup derňemekçi bolanda, mugallym ilki bilen eseriň ideýa-çeperçiligini ýüze çykarmakda, häsiýetli dil serişdelerini saýlamaly. Şol epizodlary öýde okap gelmekligi okuwçylara tabşyrmaly we esasan, nähili meselelere üns bermelidigi barada gysgaça düşünje bermeli. Munuň daşyndan hem edebiýatdan öwrediji iş depderlerinde okalan epizodlar boýunça düşnüksiz hasaplanylýan ýa-da okuwçyny gyzyklandyran sözleri ýa-da söz düzümlerini ýazyp gelmeklerini tabşyrmaly. Şunuň ýaly taýýarlyk işlerini geçirenden soň, mugallym eseriň dilini köpçülik bolup derňemäge girişýär. Eseriň dili köpçülik bolup derňelende, şu meselelere aýratyn üns bermek gerek:

- a) ýazyjynyň peýzažy teswirlemekde sözleri seçip-saýlap alşy;
- b) personažyň portretini teswirlemekde ýazyjynyň diliň sözlük düzüminden peýdalanyşy;
- c) personažyň diliniň leksik we frazeologik taýdan tapawutlandyrylyşy;

d) gahrymanyň içki duýgy-düşünjesini, aragatnaşyklaryny aňlatmakda, liriki yza çekilmede ýazyjynyň öz dili. Onuň edebi diliniň söz baýlygyny, çeperçilik serişdelerini ulanyşy we şulara meňzeşler.

Köpçülik bolup eseriň dilini derňemekligiň yzygiderli we gyzykly geçirilmegi üçin mugallym ykjam taýýarlanmaly we okuwçylary bu işe işjeň gatnaşdyrmaly. Okuwçylaryň okap, iş depderlerine düşnüksiz sözleri belleşdirip gelen epizodlary boýunça mugallym ýörite sorag-

lar taýýarlaýar. Soraglar ýokarda bellenen meseleleri öz içine alsa, okalan epizodlardaky ideýa-çeperçilik mazmuny ýüze çykarýan pursatlary göz önünde tutulyp düzülmelidir. Mugallym önünden taýýarlan soraglary boýunça okuwçylaryň jogaplaryny diňleýär. Okuwçylar soraga talabalaýyk jogap berip bilmeseler, ony mugallymyň özi düşündirmeli. Eger-de eseriň dilini derňemek boýunça ýokarda bellenen esasy meseleleriň ählisine okuwçylaryň deň derejede taýýarlyklary bolmasa, onda mugallym şol esasy meseleleriň her birine aýry-aýrylykda köpçülik bolup derňew etmekligi meýilnamalaşdyrmaly. Şonuň ýaly edilen wagtda, okuwçylaryň eseriň dilini derňemek boýunça hertaraply düşünje almaklaryny gazanmak bolýar.

Ýokary synplarda mugallym eseriň dilini okuwçylary özbaşdak işletmek, her bir eser barada öz pikirini aýtdyrmak bilen hem derňedip biler. Okuwçylary özbaşdak işletmek bilen eseriň dilini derňemeklik, esasan, iki hili ýerine ýetirilýär:

1. Tutuş bir eseriň dili barada pikir ýöretmek. Munda mugallym esasy serişde hökmünde okuwçylara eseriň tekstini okamaklygy hödürleýär. Okuwçylar tekst bilen içgin tanşanlaryndan soň, mugallym onuň dilini özbaşdak derňew etmegi tabşyrýar. Her bir okuwçy şol eseriň dili we oňa düşünişi boýunça öz pikirini beýan edýär, personažlaryň özara gepleşiklerini, ýazyjynyň umumylaşdyrylan keşpleri döretmek, dürli wakalary we hadysalary beýan etmek maksady bilen ulanan çeper sözlerini derňeýär.

2. Personažlaryň dilini deňeşdirmek. Deňeşdirme üsti bilen eseriň dili okuwçylara özbaşdak derňelende, esasan:

a) ýazyjynyň gahrymanlaryň portretini çekişine, olary biri-birinden tapawutlandyryşyna;

b) iki gahrymanyň gepleşiği we olaryň biri-birinden tapawutlylygyna;

ç) gahrymanyň häsiýetlerine görä dil taýdan biri-birinden tapawutlanyşyna;

d) položitel we otrisatel gahrymalaryň portretini, gepleşigini, häsiýetini, dünýägaraýşyny beýan etmede ýazyjynyň sözleri ulanyş aýratynlygyna we şuna meňzeş meselelere üns bermek gerek.

Eseriň dilini derňemek boýunça ýokarky işleri edip gutarandan soň, mugallym ähli öwrenilenleri jemlemeli we olary bellibir ulgama salmaly.

Eseriň dili derňelip gutarylandan soň, okuwçylaryň eseriň dilini öwrenmek boýunça alan düşüňjelerini barlamak maksady bilen synp we öý düzmesini ýagdyrmak bolar. Tutuş bir eseriň dilini derňemek üçin birnäçe tema hödürlemek bolar.

Ýazuw üsti bilen okuwçylaryň öz pikirlerini dogry we yzygiderli beýan etmekleri üçin mugallym ilkinji düzmelerde onuň meýilnamasyny ýazmaklyga ýolbaşçylyk etmelidir.

6. Eseriň žanr aýratynlygy. Edebi eseriň žanr aýratynlygyny derňemek eseri öwrenmegiň esasy meseleleriniň biridir. IV–VIII synp okuwçylaryna edebi žanr boýunça deslapky maglumatlar berilýär. IX–X synplarda bolsa eseriň žanr aýratynlygy edebi-taryhy meýilnamada derňew edilýär.

Žanr çeper eseriň umumy görnüşidir. Žanr eseriň mazmunyny aňlatmaga hyzmat edýän çeper görnüş hökmünde ähmiýetlidir.

Mugallym sapakda eseriň ideýa-tematikasyny, keşplerini, kompozisiýasyny we dilini öwredenden soň, onuň žanr aýratynlygyny derňeýär. Şonda mugallym eseriň bellibir topara (lirika, liro-epik, epik, drama), durmuş wakalarynyň, hadysalarynyň beýan edilişiniň görümine (iri, orta, kiçi žanr), ýazyjy tarapyndan durmuşa özboluşly baha berlişine (satiriki ýa-da ýumoristik eser) garap, onuň degişli žanrlaryny kesgitlemelidir.

Edebiýatdan okuw maksatnamasynda dürli žanrdaky eserleri öwretmeklik bellenilýär. Lirika, epik, liro-epik hem-de drama žanrdaky eserleriň her haýsy özboluşly derňew usulyňy talap edýär. Şoňa görä mugallym eseriň žanr aýratynlygyny kesgitlemegi öwredende, her bir eseriň žanry boýunça dürlüçe bolýandygyna her dürli usul talap edýändigine esaslanmalydyr. Meselem, Magtymgulynyň eserleriniň aglabasy goşgy-lirika žanrynda bolsa, Şabendäniň eserleri görümi boýunça uly, liro-epik – fantastik dessan žanryndadyr. Seýdiniň, Zeliliniň eserleri liriki žanrdaky kiçi hem harby-gahrymançylyk häsiýetinde bolsa, Keminäniň goşgulary satiriki, türkmen şahyrlary Mollamurtuň, Durdy Gylyjyň, Ata Salyhyň, Şaly Kekilowyň, Gara

Seýitliýewiň ... goşgulary dostluk, watançylyk häsiýetinde bolan liri-ki žanrdadyr.

Drama eseriniň žanr aýratynlygyny, esasan, eser öwrenilmäge, derňelmäge başlananda kesgitlemek amatlydyr. Sebäbi okuwçylar drama eserlerini okamaga başlanlarynda, ilki bilen onuň žanr aýratynlygyny duýýarlar. Şonuň üçin A. Gowşudowyň “Juma”, G. Muh-tarowyň “Allan aganyň maşgalasy” ýaly drama eserleriniň ilki bilen žanr aýratynlygyny kesgitlep, soňra beýleki taraplaryny – ideýa-te-matikasyny, keşplerini, kompozision gurluşyny, dilini derňemek ne-tijeli bolar.

Eseriň žanr aýratynlygy derňelende, žanry boýunça aralyk eser-leriň (hekaýamy ýa powest we ş.m.) žanr aýratynlygyny kesgitlemek pedagogik taýdan örän ähmiýetlidir.

Çeper eseriň žanr aýratynlygy derňelende, esasan, okuw, gürrüň usullaryny we dürli tärleri ulanmak bolýar.

7. Eseriň ähmiýeti. Her bir edebi eseri derňemek, köplenç ýag-daýlarda, onuň jemgyýetçilik ähmiýetini kesgitlemek bilen tamam-lanýar. Beýle diýlende, bu meselä eseri derňemegiň soňky basgan-çagy diýip düşünmeli däl. Eseriň jemgyýetçilik ähmiýetini onuň ideýa-tematika mazmunyny we ş.m. öwrenmek bilen baglanyşykly hem aýdyňlaşdyrmak bolar.

Eseriň ähmiýetini öwrenmegi synpma-synp çylşyrymlaş-dyrmaly.

Mugallym eseriň ähmiýetini öwretmeklige eseri derňew etmegiň esasy şertleriniň biri hökmünde garamalydyr. Her bir eser derňelende, şol eseriň ähmiýeti barada okuwçylarda anyk, aýdyň düşünje bolma-gyny gazanmalydyr.

Eseri ýat tutmagy öwretmek

Okuwça eseri ýat tutmagy öwretmek edebiýaty okatmagyň, öwretmegiň aýrylmaz bir bölegidir. Çeper eseri ýat tutmak okuwçynyň ýatkeşligini, dil we ýazuw sözleýşini ösdürýär, aň-düşünjesini giňeldýär. Labyzly we çeper okaýyş endigini kämilleşdirmekde uly rol oýnaýar.

Edebiýatdan okuw maksatnamasy IV–X synp okuwçylaryna haýsy eseri ýat tutdurmaladygyny synpma-synp anyk hödürleýär. Ýöne okuw maksatnamasy çeper eserleri ýat tutmak üçin ýörite sagat bermeýär. Şonuň üçin mugallym eseri ýat tutmak işini çeper eseri okamagyň, öwrenmegiň dowamynda ýerine ýetirmelidir.

Ýat tutmak üçin hödürlenen eserleriň sanawynda liriki goşgular, basnýalar, halk döredijigi eserleri, hekaýalardan, poemalardan, po-westdir romanlardan we drama eserlerinden bölekler bar. Meselem, V synpda ýat tutmaga hödürlenýän eserler:

Matallardan, tapmaçalardan, ýaremezanlardan, sanawaçlardan, ýaňyltmaçlardan, lälelerden, hüwdülerden, nakyllardan nusgalar.

Magtymguly. «Baş üstüne», «Ýeli Gürgeniň», «Görüm görülme-gen ýerde».

Kemine. «Garyplyk», «Içmek».

Seyitnazar Seydi. «Dönmenem, begler», «Geliň, ýigitler!».

Gurbandurdy Zelili. «Watanyň seni», «Ýagşydyr».

Mollanepes. «Aňsa».

H. Kulyýew . «1946».

I. Nuryýew. «Täji kertikler».

K. Ylýasow. «Daýhan häsiýeti».

Mugallym okuw maksatnamasynda ýat tutmak üçin hödürlenýän eserleri tabşyranda pugta oýlanmaly. Ol okuwçylaryň isleglerini, ýat tutmak ukyplaryny nazara almaly. Okuwçylaryň bilim derjelerini, isleglerini nazara alyp, mugallym okuw maksatnamasynda hödürlenýän eserleriň daşyndan hem käbir çeper eseri, ondan bölegi, ýazyjynyň terjimehalyna, çeper edebiýata degişli maglumatlary, ýazyja, esere berlen bahalary... ýat tutduryp biler. Magtymgulynyň terjimehaly öwrenilende, akademik A. N. Samoýlowiçiň “Magtymguly şahyr ähli türkmeniň halypasydyr” diýen sözlerini, Magtymgulynyň lirikasy öwrenilende, professor Ý. E. Bertelsiň “Magtymguly türkmeniň poeziýasy gymmat baha daşlaryň biri bolup, ol biziň zamanamyzda täze ýüzügiň gaşynda gözüni gamaşdyryjy şöhesi bilen lowurdaýar” diýip berýän ýokary bahasyny ýa-da şahyryň:

Magtymguly, sözle herne bileniň,
Özüňe kemlik bil aýtman öleniň.

Taraşlap şaglatgyn köňle geleniň,
Senden soňkulara ýadygär bolar –

diýen sözlerini ýat tutdurmak okuwçylaryň Magtymgula guwanç duýgularyny ösdürmekde, şahyryň lirikasy barada öz garaýyşlaryny ýüze çykarmakda, onuň goşgularyny yhlas bilen okamakda, öwrenmekde uly rol oýnaýar.

Eseri ýa-da ondan bölegi – sitatany ýat tutmagy mugallym IV synpdan başlap öwretmelidir. Goşgy, çeper tekst derňelenden soň, labyzly okamak öwredilenden soň ony ýat tutmaga tabşyrmak bolar. Goşgyny, çeper teksti ýat tutmak üçin ilki ony birnäçe bölege, söz düzümlerine, sözlemlere bölmeli. Şol bölek gutaran bir many aňlatmalydyr. Ine, şol goşgy bendi ýa-da bölek birnäçe gezek gaýtalanyp okalýar we ýatdan gaýtalanýar. Ýat tutulan bent, bölek ýene-de okalyp gaýtalanýar.

Magtymgulynyň “Baş üstüne” diýen goşgusyny ýat tutmak üçin, ony şeýle böleklere bölmek mümkin.

1. Namart kim? 2. Şahyryň nesihaty näme? 3. Mert ýigit nähili bolmaly?

Teksti şunuň ýaly manysy boýunça böleklere bölüp ýat tutmak netijeli bolar hem-de uzak wagtlap ýatda galar.

Eser, ondan bölek ýat tutdurylandan soň, ony durmuşda ulanmagy hem öwretmek gerek. Şu maksat bilen ýat tutdurylan eser, çeper tekstden bölek hemişe, ähli synplarda yzygiderli gaýtalanyp, ýatlanyp durulmalydyr. Ýat tutulan eseriň, sitatadyr bölekleriň durmuşda ulanylmagy, ýatda berkidilmegi üçin okuwçylaryň olary: a) dilden jogap bermekde; b) düzme ýa-da nutuk ýazanda; ç) çeper edebiýat boýunça sapakdan daşary okuwda... peýdalanyp, ýerlikli ulanyp bilmeklerini gazanmaly.

Eseri ýat tutmak bellibir derejede okuwçyny döredijilik äleminde aralaşdyrýar. Okuwçy edebi eseri, ondan bölegi ýat tutmak, ony gerek ýerinde ulanmak bilen çeper sözden estetiki lezzet alýar. Çeper teksti ýat tutmak okuwçynyň şahyranalyk, medeniýetlilik derejesini-de ösdürýär. Şonuň üçin mugallym bu meselä aýratyn üns berip, okuwçylara edebi eseri onuň manysyna düşüniپ ýat tutdurmaga, çeper sözün güýjünden peýdalanmagy öwretmäge çalyşmalydyr.

Mugallym her bir synp boýunça okuwçylaryň goşgy, eserlerden bölekler ýat tutuşlarynyň ýörite hasabatyny ýöretmelidir. Hasabaty şunuň ýaly shema boýunça ýöretmek amatly bolar:

V synpda okuwçylaryň ýat tutan eserleriniň hasabaty:

Okuwçylaryň familiýasy, ady	Türkmenistanyň döwlet Senasy	Matallar, tapmacalar, ýare-mezanlar	Magtymguly. “Baş üstüne”	Kemine. “Garyplyk”	Seyitnazar Seydi. “Dönmenem, begler”	Zelili. “Watanyň seni”	H. Kulýew. “1946”	Özbaşdak ýat tutan eseri
1. Bähimow Ş.	+	+		+	+	+	+	“Türkmeniň”
2. Geldiýew G.	+	+	+		+	+		
3. Myradow O.	+	+			+		+	
4. Orazow B.	+		+		+			“Aňsa”
5. Çaryýew N.				+	+			

Şeýle tablisa boýunça hasabaty ýörite depderde (okadýan ähli synplary üçin bir depder tutup, onuň daşynda bolsa “Okuwçylaryň ýat tutýan eserleri” diýip ýazmak bolar) ýöredýär. Her sapakda okuwça eseri ýatdan aýtdyran wagty ony şol tablisada belleýär. Bu bolsa synp boýunça haýsy okuwçynyň haýsy eseri ýatdan aýdýandygyny ýa-da aýtmaýandygyny anyk görkezýär. Okuwçylaryň çeper eseri öz wagtynda ýat tutmaklaryny ündeýär, olarda edebi eseri ýat tutmaga gyzyklanma, “Kim çalt we köp eser ýat tutmaly?” diýen duýgyny döredýär.

Öwrenilenleri berkitmek, jemlemek we hasabat

Bilimleri berkitmek. Edebiýaty okatmakda, öwretmekde okuwçylaryň edebiýatdan öwrenen bilimlerini olaryň aňynda berkitmek uly rol oýnaýar. Edebiýatdan öwrenilen maglumatlary berkitmek temanyň aýratynlygyna, möçberine, onuň maksadyna bagly bolýar.

Bilimleri berkitmek, esasan, gürrüň, okuw, okuwçynyň özbaşdak işi ýaly usullaryň we dürli tärleriň üsti bilen amala aşyrylýar.

Täze tema boýunça, meselem, V synpda ýazyjynyň terjimehaly barada maglumat berlenden soň, ony berkitmek üçin okuw kitabyňyň degişli bölümini okuwçylara özbaşdak okatmak ýa-da meýilnama düzdürmek netijeli bolar.

Çeper eseriň mazmunyny aňly-düşünjeli özleşdirmegi gazanmak üçin okuwçylara teksti okatmak, nutuk ýazdyrmak, eseriň mazmuny boýunça meýilnama düzdürmek, şol meýilnama boýunça dilden gürrüň geçirmek gerek.

Edebi eser derňelenden soň, öwrenilenleri berkitmek üçin dilden sorag-jogap geçirmek, okuw kitabynda berlen gysgaça derňew boýunça okuw ýa-da gürrüň geçirmek netijeli bolar.

Edebiýatdan öwrenilenleri berkitmek okuwçylar tarapyndan öýde dowam etdirilýär. Sonuň üçin mugallym edebiýatdan öýe iş tabşyrmaklyga aýratyn üns, wagt bermelidir. Öwrenilen tema boýunça okuwçy näme iş etmelidigine dogry düşüňip, ony belläp almalydyr we sapakda alan bilim we endiklerini yzygiderli berkidip durmalydyr.

Öwrenilenleri jemlemek. Öwrenilenleri jemlemek öwrenilen edebi bilimleri jemlemek, umumylaşdyrmak hem bilimleri berkitmek bilen baglanyşykly ýerine ýetirilýär. Öwrenilenleri jemlemek, umumylaşdyrmak, köplenç, mugallymyň sözi usulynda amala aşyrylýar. Mugallym jemleýji, umumylaşdyryjy sözünde (edebi-taryhy döwür, çeper eser, ýazyjy-şahyr...barada) öňki aýdanlaryny başdan-aýak gaýtalamany, tema boýunça esasy hasaplan meselelerini nygtaýar, esasy bilmeli delilleri, maglumatlary jemleýär hem umumylaşdyrýar.

Jemleýji sapaklar, esasan, edebiýat taryhynyň bellibir döwri, ýazyjynyň terjimehaly we döredijiligi, bellibir eser, tema geçilip gutarylandan soň guralýar. Sebäbi edebiýatdan okuw maksatnamasynda edebi-taryhy döwri, käbir ýazyjy-şahyry, iri eseri öwrenmek üçin birnäçe okuw sagady berilýär. Meselem, “Çopan we patyşa”, “Iki atanyň bir ogly”, “Gurban Durdy”, “Şükür bagşy” we ş.m. möçberi taýdan uly eserler derňelenden soň, öwrenilenleri berkitmek, jemlemek we umumylaşdyrmak işini mugallym, esasan, soňky okuw sagadynda geçirýär.

Öwrenilen bilimleri jemlemegi, esasan, şu maksatlar boýunça geçirmek bolar:

1. Bellibir edebi döwür, ýazyjy, tema geçilen wagtda öwrenilenleri umumylaşdyrmak.

2. Edebiýatyň taryhy döwri, ýazyjy geçilende, jedelli bolan meseleleri anyklamak.

3. Öwrenilen nazary maglumatlary umumylaşdyrmak hem bir ulgama salmak.

4. Edebiýatyň bellibir taryhy döwri ýa-da ýazyjy boýunça öwrenilenleri durmuş bilen baglanyşdyrmak, tejribede ulanyp bilmek.

5. Edebi-taryhy döwür ýa-da ýazyjy barada metbugatda täze çap edilen makalalar, ylmy işler hakynda pikir ýöretmek.

6. Geçilen bellibir edebi-taryhy döwür ýa-da ýazyjy barada okuwçylaryň geljekde-de pikirlenmeklerini, şol tema degişli täze maglumatlary okap öwrenmeklerini dowam etdirmeklige gönükdirmek.

Bilimleri jemlemegi, umumylaşdyrmagy talabalaýyk guramak bilen, mugallym öz okuwçylaryna edebiýatdan düýpli bilim we ynsanperwer terbiýe bermegi üpjün etmelidir.

Geçilenleri gaýtalamak

Geçilenleri gaýtalamak okuwçylara edebiýatdan yzygiderli bilim bermegiň we alnan bilimleri berkitmegiň esasy görnüşleriniň biridir.

Edebiýatdan okuw maksatnamasy geçilenleri gaýtalamak üçin IV–V synplarda ýörite okuw sagadyny bermeyär. Şonuň üçin mugallym bu meselä örän oýlanyşykly çemeleşmelidir. Ol diňe bütin okuw ýylynyň dowamynda öwrenilenleri yzygiderli gaýtalamak netijesinde maksatnama maglumatlaryny okuwçylaryň aňly-düşünjeli özleşdirmeklerini gazanyp biler.

Edebiýatdan geçilenleri, esasan, şeýle basgançaklarda gaýtalamak bolar:

1. Her sapakda täze temalaryň öňki temalar bilen baglanyşyny guramak we temalary yzygiderli ýatlarynda saklamak endiklerini döretmek. Şeýle gaýtalamak her edebiýat sapagynda ulanylýar. Mun-

da mugallym edebiýatyň bellibir döwri ýa-da ýazyjynyň ömri we döredijiligi, bellibir eser barada berýän maglumatlaryny öňki geçilen temalaryň degişli ýerleri bilen baglanyşykly düşündirip, olaryň aňyna täze materiallary çuň ornaşdyrmagy gazanmalydyr.

Mugallym her bir täze tema öwrenilende, öňki geçilen temalarda nämäni gaýtalamalydygyny meýilnamalaşdyrmaly. Täze tema bilen öňki öwrenilen temanyň arasynda pikir yzygiderlilikligi saklanmaly. Temasy meňzeş eser, çeper keşp, nazary adalga öwrenilende, öňki synpda öwrenilenler bilen deňeşdirip gaýtalamaly (Meselem, IV synpda “Türkmeniň”, V synpda “Ýeli Gürgeniň”, “Welmyrat aga – Çarwa mergen” we ş.m; erteki-basnýa, powest-hekaýa;). Şonda mugallym çeper eser, gahrymanyň keşbi, edebiýat teoriýasy boýunça okuwçylaryň täze temany aňly-düşünjeli kabul etmegini gazanýar.

2. Edebiýatyň bellibir döwri ýa-da ýazyjy - şahyryň döredijiligi doly geçilip bolnandan soň gaýtalamak. Mysal üçin, IV synpda türkmen klassyky edebiýatyna – 6 sagat, V synpda Garaşsyzlyk eýýamynyň türkmen edebiýatyna – 12 sagat wagt berilýär. Bu temalary öwrenmek üçin 2-4 hepde wagt sarp edilýär. Şonuň üçin mugallym uzak wagtlap öwrenilenleri berkitmek maksady bilen yzygider geçilenleri gaýtalamagy guramaly. Munda hemme geçilenler ýekeme-ýeke gaýtalanylman, ýazyjy-şahyrlaryň döredijiliginiň ýa-da edebiýatyň bellibir döwründäki ýagdaýyň esasy meselelerini gaýtalamalydyr. Meselem, IV synpda “Halk döredijiligi” boýunça geçilenler gaýtalananda, esasan, şu meselelere üns berilmelidir: halk döredijiliginiň döreýşi, onuň dörän döwründäki syýasy -jemgyýetçilik ýagdaýlar, onda halk köpçüliginiň durmuşynyň çeper beýany, halkyň isleg-arzuwynyň, agzybir ýaşamak hakyndaky pikirleriniň, ulanylan çeperçilik serişdeleriniň, goşgy düzüliş tärleriniň häzirki döwürdäki ähmiýeti.

3. Edebiýatyň taryhy we teoriýasy bilen baglanyşykly ýörite gaýtalamak sapaklary. Beýle sapagy Magtymgulynyň döredijiligi boýunça şeýle guramak bolar:

V synpda Magtymgulynyň “Ýeli Gürgeniň”, “Görüm-görülme-gen ýerde”, “Baş üstüne”, “Bolar” goşgulary öwredilýär.

Türkmen nusgawy edebiýatynda özbaşdaklyk, erkinlik, garaşsyzlyk ugrunda göreşmek pikirleri. Türkmen edebiýatynda Magtymgulynyň tutýan orny.

Magtymguly we halk döredijiligi.

Türkmen nusgawy edebiýatynda il-ýurdy söýmek, ony goramak, tire-taýpalary birleşdirmek pikirleri.

Zeliliniň, Seýdiniň döredijiliginde öwüt-nesihat, ahlak temasy.

Türkmen edebiýatynda goşgy düzüliş tärleri.

IV synpda XX asyr türkmen edebiýaty, bu döwür şahyrlarynyň (B. Hudaýnazarowyň, R. Seýidowyň, G. Seýitliýewiň, G. Gurban-sähedowyň, K. Gurbanpewowyň, G. Ezizowyň we ş.m.) döredijiliginde watançylyk, durmuş, türkmen tebigatyna söýgi, enelere hormat we ş.m.

4. Okuw ýylynyň ýa-da çärýegiň ahyrynda gaýtalamak. Mugallym öz okuwçylaryna çärýek dowamynda ýa-da бүтін okuw ýylynyň dowamynda edebiýat boýunça öwreden bilimlerini jemlemek, bir ulgama salmak maksady bilen hem gaýtalamak sapagyny guraýar.

Her çärýegiň we okuw ýylynyň ahyryndaky gaýtalamagy mugallym tematik esasda guraýar. Tematik gaýtalamakda mugallym öz okuwçylarynyň bilim derejesine esaslanýar, aýry-aýry ýazyjylaryň döredijiligindäki aýratynlyklara, meňzeş taraplaryna: tema, ideýa, keşbe... üns berýär. Şonuň netijesinde okuwçylar belli meseleler boýunça hertaraplaýyn düşünje alýarlar we maglumaty aňly özleşdirýärler. Her synpyň ýagdaýyna garap, mugallym gaýtalanjak maglumatlary öňünden saýlap alýar we olary nähili gaýtalajakdygyny meýilnamalaşdyrýar.

Edebiýatdan geçilenler gaýtalananda, okuwçylary özbaşdak işletmäge aýratyn üns bermek gerek. Okuwçylar özbaşdak işlänlärinde, diňe okuw kitabyňyň maglumatlary bilen kanagatlanman, eýsem, şonuň bilen birlikde, ýazyjylaryň çap edilen eserlerinden we gündelik metbugatda çap edilýän makalalardan hem peýdalanmalydyr.

Geçilenleri gaýtalamakda okuwçylara nutuklar taýýarlatmak hem uly ähmiýete eýedir. Nutuklaryň temasy düşnükli, okuwçylar üçin güýçýeterlik we бүтін synpa peýda edip bilerlik bolmalydyr.

Mugallym maksatnama maglumatlaryny soraglar üsti bilen gaýtalamaga-da ähmiýet bermelidir. Ol beriljek soraglary öňünden okuwçylara görkezýär, okuwçylar bolsa şol soraglara jogap taýýarlaýarlar.

Edebiýatdan geçilenler gaýtalananda, ýazuw işlerine hem üns bermek gerek. Düzme üçin hödürlenýän temalar, köplenç, jemleýji häsiýetde bolmalydyr.

Geçilenleri gaýtalamagy dogry guramak bilen, mugallym edebiýatdan okuwçylaryň bilimlerini berkitmelidir we çuňlaşdyrmalydyr.

Okuw kitaplary we olar bilen işlemek

IV–X synplarda edebiýaty okatmakda, öwretmekde okuw kitaplary uly rol oýnaýar. Edebiýatdan okuw kitaplary her synp üçin aýratynlykda hem-de üç hili görnüşde düzülýär:

1. IV–VIII synplar üçin türkmen edebiýatyndan okuw kitaby – hrestomatiýa.

2. IX–X synplar üçin türkmen edebiýatyndan okuw kitaby.

3. IX–X synplar üçin türkmen edebiýatyndan hrestomatiýa.

Türkmen edebiýatyndan okuw kitaplary we hrestomatiýalar Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan tassyklanany okuw maksatnamasyna laýyklykda düzülýär. Okuw kitaplary Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan bäsleşik ygylan etmek ýa-da hünärmenlere – ýazarmanlara tabşyryp ýazdyrmak bilen taýýarlanylýar.

1. IV–VIII synplar üçin edebiýatdan okuw kitaby – hrestomatiýalar. Bu okuw kitaplarynda çeper eserleriň teksti hem-de olara gysgaça derňew berilýär. Her synp üçin edebiýatdan okuw kitaby – hrestomatiýada maksatnamanyň talaplaryna laýyk sapakda okadylmaly, öwredilmeli we goşmaça okamaly çeper eserleriň ählisi (käbiri gysgaldylyp) ýerleşdirilýär. Tekstleri gysgaldylyp alnan eserleriň doly tekstini we goşmaça okamak üçin hödürlenýän eserleri okuwçylar öýde okamalydyr.

Okuw kitaby – hrestomatiýada çeper eseri öwrenilýän ýazyjy-şahyr barada terjimehal maglumaty, ýatlama, hekaýa görnüşli maglumat, ýazyjy ýa-da onuň eseri barada aýdylan sözler – berlen

baha, dürli epigraflar we nakyllar, okuw kitabynda atlary agzalýan adamlaryň kimdigini aňladýan “Gysgaça maglumat” hem berilýär. Bu maglumatlar üçin ýörite okuw sagatlary berilmän, ol çeper eser okalanda, öwrenilende, goşmaça maglumat hökmünde ulanylýar.

Okuw kitaby – hrestomatiýada her bir eseriň, onuň bölümleriniň soňunda dürli soragdyr ýumuşlar berilýär. Bu sorag we ýumuşlar toplumy çeper eseri derňew etmek, eseriň mazmunyny özleşdirmek, ony özbaşdak aýdyp bermek, eseriň gahrymanlaryny häsiýetlendirmek, olara baha bermek, okuwçylaryň dil we ýazuw sözleýişlerini ösdürmek üçin hödürlenýär. Soraglar we ýumuşlar öz maksatlary boýunça dürli-dürli berilýär. Çeper eseriň soňundan berilýän soraglary we ýumuşlary mugallym okuwçyny öýde özbaşdak işletmekde, oňa dilden we ýazuw üsti bilen jogap taýýarlatmakda, şonuň bilen okuwçylaryň özbaşdak oýlanmak endiklerini ösdürmekde hem peýdalanýar. Mugallym öz ýerli ýagdaýlaryna, okuwçylaryň taýýarlygyna esaslanyp, gerek hasaplasa, käbir soragy we ýumşy üýtgedip-de biler.

Okuw kitaby – hrestomatiýada çeper eserlerdäki okuwçylara düşnüksiz ýa-da düşünmesi kyn bolar diýlip hasaplanan sözlere we söz düzümlere şol sahypanyň aşagynda sözlük we düşündiriş berilýär. Çeper eseriň mazmuny özleşdirilende, sözlük üstünde işlenende, şol sözlüğe we düşündirişe esaslanmak gerek. Okuwçy teksti özbaşdak okanda-da, onda berlen sözlükden we düşündirişden özbaşdak peýdalanyp bilmelidir. Sözlük we düşündirişler okuwçylaryň tekstiň mazmunyny aňly-düşünjeli özleşdirmeklerine ýardam edýär. Okuw kitaby – hrestomatiýada berlen sözlük we düşündirişleri okuwçylaryň “Türkmen dilinden we edebiýatyndan öwrediji iş depderlerine” ýazdyrmagyň geregi ýok.

Okuw kitaby – hrestomatiýada çeper tekstleriň yzyndan okuw maksatnamasynyň talaplaryna laýyklykda esere gysgaça derňew, düşündiriş, nazary makala berilýär. Edebiýat maksatnamasyndan käbir deslapky maglumatlar hödürlenýär.

Kitapda berlen nazary maglumatlary, makalalary öwrenmek üçin ýörite okuw sagady berilmeýär. Bu nazary maglumatlar, makalalar çeper eser bilen baglanyşykda öwrenilýär. Sapakda olardan bölekler okalyp, tutuşlygyna bolsa öýde özbaşdak okamaga tabşyrylýar. Çe-

per tekste berilýän gysgaça derňew – düşündiriş, makala okuwçylara okan eserine baha bermegi, ony derňew edip bilmegi öwrenmäge nusga hökmünde getirilýär. Olary mugallym we okuwçylar döredijilikli peýdalanmalydyr.

Okuw kitaby – hrestomatiýada ýazyjy-şahyrlaryň, käbir çeper eseriň mazmunyna degişli illýustrasiýalar berilýär. Kitapdaky suratdyr illýustrasiýalar çeper eseri döreden ýazyjy bilen tanyşmaga, onuň keşbini göz önüne getirmäge, suratda şekillendirilen pursady tekstden tapyp, ony deňeşdirip okamaga, mazmuny berk ýatda saklamaga, suratkeşiň suratyna degişli baha bermäge ýardam edýär. Çeper eser okalýan, öwrenilýän wagtda mugallym kitapda berlen suratdyr illýustrasiýalardan ýerlikli peýdalanmak bilen okuwçylarda ýazyja, çeper esere, söz sungatyna söýgini ösdürmäge çalyşmalydyr.

2. IX–X synplar üçin edebiýatdan okuw kitaby. Bu synplaryň edebiýatdan okuw kitaplary her synp üçin aýratynlykda hem-de okuw maksatnamalaryna laýyklykda degişli bölümlere, temalara we kiçi temalara bölünip ýazylýar.

Edebiýatdan okuw kitaplarynda edebiýat taryhynyň gysgaça yzygider kursy boýunça okuw matariallary – edebi-taryhy döwre gysgaça syn, ýazyjy-şahyryň ömür we döredijiligine we aýry-aýry çeper eserine derňew berilýär. Edebiýatdan okuw kitaplarynda ýazyjy-şahyrlaryň portretleri, klassyk şahyrlaryň golýazmalarynyň suratlary, her bir bölümden, temadan soň okuwçylary özbaşdak işlemäge gönükdiriji soraglar-ýumuşlar hödürlenilýär.

Okuw kitaplarynyň maglumatlary okuwçylar üçin düşnükli-edebi dilde ýazylmalydyr. Olarda jedelli deliller, dürli garaýyşlar, ikuçly, gümürtik pikirler bolmaly däl

Türkmen edebiýatyndan okuw kitaplary ideýa taýdan durnukly, usulyýet taýdan dogry, durmuşa bap, okuwçylara edebiýatdan bilim, ynsanperwer terbiýe beriji bolmalydyr.

3. IX–X synplar üçin edebiýatdan hrestomatiýa. Türkmen edebiýatyndan hrestomatiýalar hem her bir synp üçin aýratynlykda düzülýär. Hrestomatiýada okuw maksatnamasynda okamak, öwrenmek üçin bellenen çeper eserleriň tekstleri (kiçi eserler tutuşlygyna,

uly eserlerden bölekler), çeper edebiýat barada danalaryň aýdanlary, ýazyjy-şahyrlar barada ýatlama – oçerkler... ýerleşdirilýär.

Hrestomatiýada alnan tekstlerde okuwçylar üçin düşnüksiz bolar diýlip hasaplanan sözlere, söz düzümlerine çykygyda sözlük, düşündiriş berilýär. Çeper tekstleriň yzyndan onuň mazmunyny, ideýasyny okuwçylar özbaşdak özleşdirer ýaly soraglar we ýumuşlar hem görkezilýär.

Edebiýatdan hrestomatiýalarda ýazyjy-şahyrlaryň suratlary, olar barada aýdylan dana sözler, çeper eserleriň mazmunyna laýyk suratdyr illýustrasiýalar hem berilýär.

Edebiýatdan hrestomatiýalar sapakda okalýan, öwrenilýän çeper eserleriň tekstini, nazary maglumatlary okuwçylaryň köp öwrenmegi üçin ähtibarly gollanma bolmalydyr.

Edebiýatdan okuw kitaplary bilen işlemek. Edebiýatdan çuňňur bilim almak, öwrenilen materiallary pugta özleşdirmek üçin okuwçylar okuw kitaplary we hrestomatiýalar bilen özbaşdak işläp bilmelidirler. Mugallym okuwçylara kitap bilen özbaşdak işlemegi şolar ýaly işleriň üsti bilen öwredip biler:

1. Edebiýatdan okuw kitaplarynyň we hrestomatiýalaryň gurluşy, düzülişi barada pikir alyşmagy guramak.

2. Kitapda çeper eser boýunça berlen soraglara dilden ýa-da ýazuw üsti bilen jogap bermek.

3. Eseriň mazmuny, gahrymanlary boýunça tablisa, shema düzmek.

4. Kitapdaky suratlar, illýustrasiýalar boýunça dilden aýdyp berme guramak.

5. Eseriň mazmuny boýunça meýilnama düzmek. Şol meýilnama esasynda dilden we ýazuw üsti bilen mazmuny beýan etme.

6. Çeper tekstden mugallymyň ýumşy boýunça gerekli maglumaty (nakyllary, gahrymanyň portretini, dil aýratynlygyny, düşnüksiz sözleri...) tapmak we olaryň üstünde özbaşdak işlemek.

Mugallym edebiýatdan okuw kitaplary bilen özbaşdak işlemegi talabalaýyk öwretmek bilen okuwçylary çeper eseriň mazmunyna, ideýasyna, keşplerine çuň düşünmäge, çeper eseri özbaşdak derňew etmegi öwrenmäge ruhlandyrýar.

IV bap

EDEBIÝAT TEORIÝASYNY ÖWRETMEK. EDEBIÝAT TEORIÝASYNY ÖWRENMEGIŇ MAKSATLARY

Mekdepde çeper edebiýat okalanda, öwrenilende okuwçylara edebiýat teoriýasyny – edebi-nazary maglumatlary, düşüňjeleri öwretmeklige aýratyn üns bermek gerek. Türkmen halkynyň medeni döredijiliginiň günsaýyn ösýändigini sebäpli, edebi eserleri okamak, öwrenmek – çeper söz üsti bilen okuwçylaryň aň-düşüňjelerini, ideýa-estetiki duýgularyny ösdürmek esasy meseleleriň biridir. Edebiýat teoriýasy okuwçylaryň çeper eseriň, ýazyjy-şahyryň döredijiliginiň, edebi prosesini, söz sungatynyň nämedigine, onuň özboluşly aýratynlygyna düşünmäge ýardam edýär.

Edebiýat teoriýasyny bilmezden, çeper eseri derňemek, onuň ideýa-manysyna düşüňmek, eseriň ahlak, estetiki täsirçililigini doly duýmak, aňlamak mümkin däl. Şonuň üçin edebiýatdan okuw maksatnamasy her synpda haýsy nazary maglumatlary, düşüňjeleri bermelidigini, olary nähili möçberde okuwça ýetirmelidigini mysaly kesgitlep görkezýär.

Edebiýaty okatmagyň esasy maksatlarynyň biri-de okuwçylara edebiýat teoriýasy boýunça yzygider bilim bermekden, edebi-nazary düşüňjeleriň esaslaryny olaryň aňyna siňdirmekden ybaratdyr. Bu meselä mugallym örän oýlanyşykly çemeleşmelidir. Edebiýat sapaklarynda okuwçylara edebiýat teoriýasyndan berilýän maglumatlar gumanistik terbiýäniň esasy bilen aýrylmaz baglanyşykly bolmalydyr.

Okuwçylara edebiýat teoriýasyny öwretmeklik örän möhüm we ähmiýetlidir.

1. Edebiýat teoriýasy okuwçylaryň aňynda dünýewi dünýä-garaýşyň terbiýelenmegi üçin zerur bolan ylmy düşüňjeleri döretmäge ýardam berýär.

2. Edebiýat teoriýasy okuwçylary çeper edebiýaty ylmy nukdaý-nazardan öwretmeklige gönükdirýär. Edebi eseri özbaşdak okamak we derňew etmek endiklerini öwredýär.

3. Edebiýat teoriýasy okuwçylaryň edebi dilde dogry geplemek, medeniýetli sözlemek, dil we ýazuw sözleýşini ösdürmek meselesinde-de uly rol oýnaýar. Ol okuwçylara, dogry, çeper sözlemek, gahrymanyň duýgy-düşünjesini hertaraplaýyn aňlamak boýunça düşünje berýär.

4. Edebiýat teoriýasy edebi eser bilen baglanyşykda öwrenilende, ol okuwçylarda estetiki duýgyny, çeper edebiýatdan lezzet almak endiklerini ösdürýär, olara edebi eseri çeperçiligi, okyja täsirliligi boýunça tapawutlandyrmagy öwredýär.

Edebiýat teoriýasyny öwrenmekligiň ýokarda bellenen ähmiýetli aýratynlyklaryna esaslanmak bilen, orta mekdepde okuwçylara edebiýat teoriýasyndan aşakdaky maglumatlar berilýär: 1. Çeper edebiýat we onuň aýratynlygy. Şahyрана halk döredijiligi. Ýazyjy-şahyr. 2. Edebi eseriň düzüm bölekleri. 3. Edebi eseriň kompozisiýasy. 4. Eseriň dili. 5. Goşgy düzüliş formalary. 6. Edebi žanrlar...

IV–X synplarda edebiýat teoriýasy aýratyn ders hökmünde däl-de, edebiýat sapaklarynyň üsti bilen öwrenilýär. Şonuň ýaly-da edebiýat teoriýasy sapagyň özbaşdak bir bölümi ýa-da adalgalaryň ýat tutulmagy, olara gury kesgitleme berilmegi bolman, ol çeper eseri öwrenmek – derňemek, dil we ýazuw sözleýşini ösdürmek we şuna meňzeşler bilen berk baglanyşdyrylmalydyr.

IV–VIII synplarda edebiýat teoriýasyny öwrenmek

IV–VIII synp okuwçylaryna edebiýat teoriýasyndan maglumatlar yzygiderli hem-de olaryň bilim derejelerine laýyklykda berilmelidir. Bu synplarda edebiýat teoriýasyndan degişli maglumatlar bermek meselesinde edebiýatdan okuw maksatnamasyna esaslanmak gerek. Edebiýatdan okuw maksatnamasynda IV–VIII synp okuwçylaryna aýry-aýry çeper eserleri, eserlerden bölekleri öwretmeklik, ýazyjy-şahyrlaryň terjimehalyna degişli maglumat bermek belleniýär.

IV–VIII synplaryň her birinde eseriň üstünde işlenende, edebiyat teoriýasynyň – edebiyatyň özüne mahsus bolan aýratynlygyna-da, eseriň düzüm böleklerine-de, kompozisiýasyna-da, diline-de, žanr aýratynlygyna-da, eser derňelende, şol meseleler boýunça okuwçylarda yzygiderli düşünje döretmek zerur. Okuwçylarda edebi-nazary düşünje döretmek işinde mugallym ýuwaş-yuwaşdan çylşyrymlaşdyrmak ýörelgesine esaslanýar. Ol IV synpda edebiyat teoriýasyndan okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna, bilim derejelerine laýyklykda deslapky maglumatlary berse, V synpda şol maglumatlary giňeldýär. VI–VII synplarda olary ýene-de giňeldýär we çylşyrymlaşdyrýar. VIII synpda bolsa şol maglumatlaryň üstüni doldurýar, anyklaýar we bir ulgama salýar. IV–VIII synplaryň okuwçylaryna edebiyat teoriýasyny öwretmekligiň dürli usullary, ýörelgeleri, basgançaklary bolýar. Bu meselede tutuşdan bölekler ýa-da böleklerden tutuşa geçmek edebiyat bilimi hem-de pedagogika nukdaýnazardan has amatly usullardyr.

Edebiyat sapaklarynda nazary maglumatlar edebi eseri derňew etmek bilen berk baglanyşykda öwrenilýär. Sebäbi eseri derňew etmek üçin edebiyat teoriýasyny düýpli bilmek, edebi-nazary düşünjäni gowy özleşdirmek üçin bolsa eseri derňew etmek hökmandyr.

Edebiyat teoriýasy sapakda yzygiderli öwrenilmelidir. Şol sebäpli mugallym her bir sapagynda – eseri derňände, edebiyat teoriýasyny öwrenmäge üns bermelidir. Geçilenler gaýtalanylýan döwürde bolsa edebiyat teoriýasyny öwrenmeklige ýörite wagt bermek hem bolar.

IV–VIII synplarda edebiyat teoriýasy öwrenilende, esasy şeýle ýörelgelere esaslanmaly:

1. Öwrenilýän edebi-nazary düşünjäni edebi eser bilen baglanyşdyrmak. Bu ýörelgä esaslananda mugallym edebiyat teoriýasyndan maglumatlary her bir eseri derňew etmek bilen baglanyşykda öwredýär. Mugallym eseri derňew eden wagtynda edebi-nazary düşüňjeleri-de degişli ýerinde ýatladýar, ony her bir synpda okuwçylaryň edebiyat teoriýasyndan düşüňjelerini nazara alyp düşündirýär, şol eserdäki edebi deliller bilen ony delilleşdirýär. Şeýlelikde, şol edebi-nazary düşünjäni okuwçylaryň uzak wagtlap ýatlarynda saklamaklaryny gazanýar. Şonuň ýaly-da okuwçylaryň edebi eseriň wakalaryna has çuňňur derňew berip bilmek endiklerini ösdürýär.

2. Öwrenilen edebi-nazary düşüňjäni ýuwaş-ýuwaşdan giňeltmek. Edebi nazary düşüňjeler okuwçylara bir eser geçilende ýa-da belli bir synpda öwredilmek bilen çäklenilmeýär. Bu meselede dowamlylyk, şol edebi-nazary düşüňjäni degişli eser öwredilende gaýtalap giňeltmek, çuňlaşdyrmak, aýry-aýry synplarda täze-täze edebi deliller bilen onuň üstüni doldurmak, ahyrda hem bir ulgama salmak örän ähmiýetlidir.

Edebiýatdan okuw maksatnamasynda IV–VIII synplarda öwredilmeli maglumatlar synplar boýunça şular ýaly bölünip berilýär:

IV–VIII synplarda: halk döredijiligi: erteki, matal, nakyl, aýdym, läle, monjugatdy, hüwdi, rowaýat, epos, şorta söz, dessan, drama, basnýa, goşgy, poema, hekaýa, oçerk..., eseriň temasy, ideýasy, fantaziýa, keşp, edebi keşp, edebi tip, döp...

Okuw maksatnamasynda edebiýat teoriýasyndan öwrenilmeli maglumatlaryň synplar boýunça ýokarky ýaly bölünmegi mugallymy maglumatlary bermekde çaklandirýär diýip düşünmeli däl. Edebiýat teoriýasynyň okuw maksatnamasynda her synp boýunça şeýle berilmegi haýsy eser geçilende, nähili edebi-nazary düşüňje berilmelidigini anyklamaga ýol görkezmedir. Mugallym okuw maksatnamasynda ol ýa beýleki edebi-nazary düşüňjäniň bir synpda görkezilip, beýleki-sinde görkezilmeýändigini nazara almak bilen, IV–V synplarda ýönekeýje – deslapky maglumat berip, VI–VIII synplarda bolsa olaryň üstüni täze edebi deliller bilen ýuwaş-ýuwaşdan doldurýar. Meselem, mugallym IV synpda şygryrlary derňew edende, goşgy formalary barada gysgaça maglumat berýär. Bu synpda mugallym goşgy formalarynyň diňe bir dörtleme (murapbag) we başleme (muhammes) ýaly görnüşleri bilen okuwçylary tanyşdyrýar. V–VIII synplarda bolsa goşgy formalarynyň beýleki, has çylşyrymly görnüşleri barada degişli eserler derňelende, doly hem yzygiderli maglumat bermelidir.

IV–VIII synp okuwçylaryna goşgy formalaryny synplar arasynda şeýleräk bölüp öwretmek mümkin:

IV synpda goşgulardan başlap, onuň prozadan, ýönekeý sözleşiden aratapawudy, goşgynyň diňe daşky görnüşi boýunça däl-de, sazlaşyklylygy, ritmiligi boýunça-da prozadan tapawutlanýandygyny

saýgarmak, bent hem-de goşgy-şygyr diýip nämä aýdylýandygyny kesgitlemek öwrenilýär.

V synpda okuwçylaryň bent, goşgy, goşgynyň ritmiligi baradaky düşüňjeleri gaýtalanýar – giňeldilýär. Bu synpda olar goşgudaky bo-gun ölçegi barada hem maglumat alýarlar.

VI–VII synpda goşgy düzüliş formalary boýunça okuwçylaryň öňki düşüňjeleriniň üsti täze maglumatlar bilen doldurylýar. Goşgy düzmekde kapyýanyň roly, onuň görnüşleri barada giň düşüňje berilýär.

VIII synpda okuwçylaryň türkmen edebiýatynda goşgy düzüliş formalary boýunça öwrenilenleri gaýtalanýar, täze maglumatlar bilen giňeldilýär we bir ulgama salynýar.

Bir synpda öwrenilen edebi-nazary düşüňjani beýleki synplarda ýuwaş-ýuwaşdan giňeltmek ýörelgesi edebiýat teoriýasyny öwrenmekde edebiýat ylmyň we pedagogikanyň talaplaryny doly ödeýän ýörelge hasaplanýanlygy üçin ähmiýetlidir.

3. Edebi-nazary düşüňjani dil we ýazuw sözleýşi ösdürmek bilen baglanyşykda öwrenmek. Edebiýat sapaklarynda öwrenilýän nazary maglumatlar okuwçylaryň dil we ýazuw sözleýşini ösdürmekde-de uly rol oýnaýar. Şonuň üçin mugallym bu meselä aýratyn üns bermelidir. Edebiýat teoriýasyny düýpli öwrenmek okuwçynyň edebi döredijilik işiniň esasy özeni bolýar. Şonuň ýaly-da okuwçynyň edebi döredijilik işi bilen meşgullanmagy onuň edebi-nazary düşüňjelere hertaraply düşünmegine, olary düýpli özleşdirmegine ýardam berýär. Okuwçylaryň dil we ýazuw sözleýşini ösdürmek işi bilen baglanyşykda edebiýat teoriýasyny öwrenmek üçin mugallym okuwçylaryň edebiýat teoriýasy boýunça bilim derejelerini we ýazuw aýratynlyklaryny nazara almalydyr. Meselem, IV synpda ertekiler, matallar, tapmaçalar we şuna meňzeşler öwrenilende, mugallym okuwçylar özlerinden birnäçe matal, tapmaça we ş.m. düzüp gelmeklerini tabşyrýar. Şeýle ýumuşlar, birinjiden, okuwçylary edebi döredijilik işine ugrukdyrsa, ikinjiden, şol öwrenilen edebi-nazary düşüňjeleriniň nämedigine anyk göz ýetirmelidigini üpjün edýär.

Edebiýat teoriýasyny öwrenmegiň esasy basgançaklary. Mugallym edebiýat sapaklarynda IV–VIII synp okuwçylaryna edebiýat teoriýasyny şu aşakdaky basgançaklarda öwredip biler:

1. Eser derňelende okuwçylarda edebi-nazary düşünje döretmek. Okuwçylarda edebi-nazary düşünjeleri döretmek işi dowamly hem-de yzygiderli bolmalydyr. Bu mesele, esasan, çeper eseri derňemek üsti bilen amala aşyrylýar. Her bir eser derňelende, okuwçyda edebiýat teoriýasy boýunça belli bir derejede düşünje döredilmelidir.

Mugallym tekst üstünde derňew işini alyp baranda meýilnama düzmek, eseriň ideýa-mazmunyny ýüze çykarmak, gahrymanlary häsiýetlendirmek, eseriň kompozisiýasyny derňemek we şulara meňzeş işleri ýerine ýetirýär. Eser derňelende aýdyp berme, beýanetme, häsiýetnama, gepleşik we ş.m. eseri düzýän esasy bölekleriň manysynyň aýdyňlaşdyrylmagy örän ähmiýetlidir. Şonuň üçin ilki bilen IV synpda aýdyp bermeden – eseriň wakalaryny aýdyp bermegi öwretmekden başlamak gerek. IV synp okuwçylary eseriň gahrymanlaryny we wakalary aýyl-saýyl etmegi başarmalydyr. Eseriň gahrymanlaryny belgilendirmek üçin keşp, personaž–hereket edýän adam, häsiýet diýen ýaly manydaş adalgalar ulanylýar. IV synpda “gahryman” diýen adalgany ulanmak amatlydyr. Ýöne okuwçylara ilki bilen bu sözüň göçme manyda ulanylýandygyny hem düşündirmek gerek.

IV synp edebiýatdan okuw maksatnamasynda ertekiler we başga-da şular ýaly bir topar hekaýa etme häsiýetli eserler bar. Bular geçilende gahrymanlar hem wakalar ýörite adalgalar bilen däl-de, şol eseriň derňewi bilen baglanyşykly amaly häsiýetde öwredilýär. A. Gowşudowyň “Dordepel” powestinden başlap bolsa ýörite adalgalar ulanyp başlanýar.

Meselem, A. Gowşudowyň “Dordepel” hekaýasy derňelende, şunuň ýaly ýörite adalgalary talap edýän soraglary ulanmak bolar:

1. Poweste gatnaşýan gahrymanlar kimler, olary özara nähili topara bölmek mümkin? 2. Nyýazmyrat aganyň başyndan geçen wakalary aýdyp beriň we ş.m. Mundan soňky eserler derňelende bolsa okuwçylaryň her bir gahrymanyň eserde tutýan ornuna görä tapawutlandyryp bilmek, olaryň baş gahryman diýlip bellenen adamyň näme

üçin baş gahryman bolandygyny anyklamak, onuň durmuşyndaky esasy wakalary aýdyp hem düşündirip bilmek endikleri yzygiderli ösdürilmelidir.

V synpda öwrenilýän – derňelýän ilkinji eserlerden başlap, beýanetmäniň görnüşleri barada ýönekeý düşündirişler berlip ugralýar we VI synpda bu mesele boýunça okuwçylara doly düşünje berilýär. IV synpda ilkinji sýžetli eserler (hekaýa etme häsiýetli ertekiler we başgalar) derňew edilen wagtynda, okuwçylar aýdyp berme (hekaýa etme) barada düşünje alýarlar. Aýdyp berme bilen birlikde beýanetmäni (gahrymany, tebigaty, predmeti...) hem IV synpda öwredip başlamaly. Eser derňew edilen wagty, ýazyjynyň we gahrymanyň portretini, onuň ýaşayan, hereket edýän ýeriniň tebigatyny, gahrymana degişli ýa gahryman bilen baglanyşykly zatlary – beýanetmäni okuwçylar göz önüne getirmäge çalyşmaly. H. Ysmaýylowyň “Iki atanyň bir ogly” diýen eseri beýanetme boýunça mugallyma köp material berýär. Bu eserler derňelen wagtynda, gahrymanyň portretini, peýzažy we dürli predmetleri ýazyjynyň hertaraplaýyn suratlandyryp görkezmekliginiň näme ähmiýetiniň bardygy okuwçylaryň aňyna ýetirilýär. Şonuň ýaly-da şeýle beýanetmeleriniň manysyny okuwçylaryň düşündirip bilmeklerini gazanmak ugrunda yzygiderli iş alyp bar-maly.

Çeper eser derňelende edebi-nazary maglumatlar ýuwaş-ýu-waşdan çylşyrymlaşdyrylýar. Eseriň esasy elementleri aýdyp berme we beýanetme hakynda maglumat berlenden soň, monolog, dialog hem häsiýetnama barada düşünje bermäge geçilýär.

Eserde gahrymanyň duýgy-düşünjesi, onuň nähili adamdygy wakalarda aňladylyşy bilen monolog (içki gepletme), dialog (gepleşik) we häsiýetnama barada düşünje berilýär. VI synpdan başlap monolog, dialog – gahrymanlaryň gepleşigi-de yzygiderli öwrenilmelidir. T. Taganowyň “Kökenli ýüzük” eseri derňelende bolsa, bu meseläniň üstünde ýörite durulýar. Bu eserde dialogyň üsti bilen gahrymanlaryň aragatnaşyklarynyň üsti açylýar.

Ýazyjy häsiýetnamada gahryman barada maglumat berýär. Şol maglumata laýyklykda biz gahrymanyň keşbini göz önüne getirip bilýäris. VI synpda N. Saryhanowyň “Kitap” we ş.m. eserleri

derňelende, häsiýetnama barada okuwçylara ýönekeýje düşünje berilse, VII synpda “Sona”, “Allan aganyň maşgalasy”, VIII synpda “Keýmir kör”, “Şirin”, “Şükür bagşy” we ş.m. iri eserler derňelende bolsa, häsiýetnama – häsiýet, tip – keşp boýunça dolurak düşünje bermek bolar. Çeper eseri derňew edilende gahrymanlaryň häsiýetnamasyny yzygiderli düşündirmek, häsiýet, tip – keşp, waka, portret, peýzaž ýaly düşüňjeleriň özara tapawutlaryny açyk kesgitlemek, eseriň bu elementleriniň arabaglanyşyklaryny aýdyňlaşdyrmak ýoly bilen üstünlik gazanmak bolar.

VI–VIII synplarda eseri düzýän esasy elementler baradaky düşüňjeler has giňeldilýär. Eseriň gahrymanlary, tip, gahrymanyň tipikligi ýaly düşüňjeler girizilýär. Eseri düzýän ähli elementler tipiklik nukdaýnazardan garalýar. VII–VIII synplarda edebi eserler derňelende, eseri düzýän esasy elementleriň üsti süžet, kompozisiýa, häsiýetnamanyň iki görnüşi, awtoryň häsiýetnamasy we gahryman barada eseriň beýleki personažlarynyň pikirleri, gahrymanyň indiwidual dili we ş.m. täze düşüňjeler bilen doldurylýar.

2. Edebi-nazary düşüňjä kesgitleme bermek. IV–VIII synp okuwçylaryna edebi eseriň özüne mahsus bolan aýratynlygyny, onuň esasy elementlerini tapmagy öwretmek bilen bir hatarda, şol edebi-nazary düşüňjelere kesgitleme bermegi-de öwretmek gerek. Bu meseläni mugallym öwrenilýän edebi-nazary düşüňjäniň häsiýetine, sapagyň ýagdaýyna baglanyşykly çözmelidir.

Edebi-nazary düşüňjelere kesgitleme bermegi şunuň ýaly öwretmek bolar: a) edebi-nazary düşüňje agzalan wagty kesgitleme bermek, b) täze çeperçilik elementi okuwçylar eserdäki beýleki elementlerden gowy saýgaran wagty kesgitleme bermek.

Mugallym bularyň haýsysyny amatly hasaplasa, şonuň ýaly-da öwredip biler.

“Edebi-nazary düşüňjelere kesgitlemäni kim bermeli?” diýen soragyň döremegi tebigydyr. Bu meselede hem mugallymyň saýlamagynda iki sany tär hödürlenýär:

1. Kesgitlemäni mugallymyň özi berýär we ony ýatda saklamagy tabşyrýar. Şonda ol okuw maksatnamasynda ýa-da okuw kitabynda edebi-nazary düşüňjä kesgitlemäniň temanyň soňunda berlişi ýaly

etmän, edebi adalgany ilkinji aýdan wagty oňa kesgitlemäni hem öwretmeli. Meselem, IV synpda Ata Salyhyň belli türkmen basnýa-çysy bolandygyny aýdan wagty, mugallym basnýanyň nämedigine kesgitlemäni berse, örän netijeli bolar.

2. Okuwçylaryň özlerine kesgitleme berdirmek. Eger mugallym bu täri ulansa, ýagny okuwçylaryň özlerine kesgitleme berdirmekçi bolsa, onda ol ilki şol mesele boýunça öňünden soraglar taýýarlaýar. Soňra şol soraglar boýunça gürrüň üsti bilen okuwça edebi-nazary düşüňjä kesgitleme bermegi öwredýär.

Edebiýat teoriýasyny tejribede ulanmak.

Mugallym sapakda okuwçylaryň edebiýat teoriýasyndan dürli maglumatlary almaklary, poetik dil serişdelerini saýgarmaklary bilen çäklenmän, olary tejribede ulanyp bilmeklerine hem aýratyn üns bermelidir. Ol edebi-nazary düşüňjeleri okuwçylaryň dilden berýän jogaplarynda we ýazuw işlerinde ýerlikli peýdalanmaklaryny gazanmaga çalyşmalydyr. Edebiýat teoriýasyndan öwrenilenleri tejribede ulanmagyň, esasan, şeýle görnüşleri bar: a) eser derňew edilen wagty ulanmak; b) okuwçylaryň dil we ýazuw sözleýşini ösdürmekde ulanmak.

Okuwçylar öwrenilen edebi-nazary düşüňjeleri yzygiderli ýatlamak bilen olary eser derňew edilende, gerekli ýerinde anyk edebi maglumatda aýtmaga, dilden ýa-da ýazuw üsti bilen edýän çykyşlarynda ulanmaga türgenleşmelidirler. Okuwçylaryň dil we ýazuw sözleýşini ösdürmek maksady bilen dürli temalarda ýazylan beýannamalarda, düzmelerde we şuna meňzeş özbaşdak ýazuw işlerinde olaryň eseri düzýän esasy elementleri (beýanetme, aýdyp berme, häsiýetnama, monolog, dialog we dürli çeperçilik serişdeleri) ýeterlik ulanmaklary ugrunda yzygiderli aladalanmak gerek. Her bir edebi žanr, adalga öwrenilenden soň, okuwçylara şol edebi-nazary düşüňjäni ulanmak bilen birnäçe sözlem ýa-da gysgaça düzme, nutuk ýaly ýumuşlary ýerine ýetirmegi hem tabşyrmak bolar.

3. Öwrenilen edebi-nazary düşüňjeleri täze maglumatlar bilen giňeltmek we çuňlaşdyrmak. Her bir edebi-nazary düşüňje öwrenilenden soň, ony bütin okuw ýylynyň dowamynda, şonuň ýaly-da, soňky synplarda gaýtalaý, giňeldip, her bir eser derňew edilen-

de, degişli ýerinde, üstüni täze maglumatlar bilen dolduryp durmak hökmanydyr. Şeýle edilmedik wagtda edebiýat teoriýasyndan öwrenilen maglumatlaryň tiz ýatdan çykmagy mümkin. Bu meselede mugallym yzygiderli iş alyp barmalydyr. Ol her bir eseri derňew etmekçi bolanda, edebiýat teoriýasyndan berjek täze maglumatlaryny we okuwçylaryň öňden bilýänlerini anyklamaly. Şonda ol öň öwrenilen nazary düşüňjäniň üstüni nähili täze edebi maglumatlar bilen doldurjakdygyny-da pikirlenmelidir. Meselem, V synpda H.Ysmaýylowyň “Iki atanyň bir ogly” eserini geçende keşp (personaž keşbi) barada deslapky düşüňje berýär. Şu synpda ol B. Kerbabaýewiň “Japbaklar” ýaly eserini geçende bu düşüňjäni gaýtalaýar we biraz giňeldýär. VII–VIII synplara položitel we otrisatel keşpler boýunça maglumat berýär we öňki öwrenilenleri täze edebi maglumatlar bilen çuňlaşdyrýar.

IV–VIII synplarda edebiýat teoriýasyndan maglumatlar бүтин okuw ýylynyň dowamynda her bir geçilýän eseriň materialyny derňemek bilen baglanyşykda öwrenilmelidir. Şol edebi-nazary düşüňje täze edebi maglumatlar bilen giňeldilmelidir, okuw ýylynyň ahyrynda bolsa gaýtalanmalydyr we umumylaşdyrylmalydyr. Şonda okuwçylaryň: 1. Çeper edebiýat we ylmy edebiýat; 2. Edebiýatyň esasy žanrlary (epos, lirika, liro-epik, drama); 3. Çeper dil; 4. Eseriň gurluşy (kompozisiýa, sýužet); 5. Eseriň ideýasy, temasy, ähmiýeti we ş.m. barada alan edebi-nazary düşüňjeleri anyklanyp umumylaşdyrylmalydyr.

V bap

OKUWÇYLARYŇ SÖZLEÝIŞ DILINI ÖSDÜRMEK, SÖZLEÝŞI ÖSDÜRMEGIŇ MAKSADY WE ÝOLLARY

Edebiýaty okatmakda okuwçylaryň dogry sözlemek hem ýazmak endiklerini ösdürmek esasy meseleleriň biridir. Şonuň üçin mugallym okuwçylaryň dil we ýazuw sözleýşini ösdürmeklige aýratyn üns bermelidir. Sözleýiş dilini ösdürmek – her bir okuwçynyň öz duýgy-düşünjesini, dünýägaraýşyny, ýazyjy, çeper eser, dostluk... barada öz garaýşyny edebi dilde dogry, düşnükli aýdyp bilmegini, oý-pikirini ýazuwda özbaşdak beýan etmegi başarmagyny gazanmak diýmekdir.

Edebiýat dersi hem beýleki okuw dersleri ýaly okuwçyny durmuşa taýýarlamaýdyr. IV–X synp okuwçylarynyň döredijilik işleri olaryň gözegçilik eden, gören-eşiden zatlary barada özbaşdak oýlanmak, erkin temada düzme ýazmak, goşgy, basnýa düzmek, hekaýajyklar ýazmak, nutuk taýýarlamak, halk arasyndan dürli rowaýatlary, şorta sözleri, nakyllary, aýdymdyr läleleri ýazyp almak we şuna meňzeş işlerdir. Okuwçylaryň döredijilik işleri edebi hem erkin temalarda dil düzmeleri ýa-da düzme ýazmaklary olaryň sözleýşini ösdürmäge uly kömek berýär, olarda çeper edebiýata, ene diline söýgi döredýär. Şonuň üçin edebi hem erkin temalar okuwçylary özüne çekiji, döredijilik ylhamy oýandyryjy hem özbaşdak pikir ýöretmäge ugrukdyryjy bolmalydyr. Harby-watançylyk, zähmet temasynda dil ýa-da ýazuw düzmesi okuwçylary durmuşa has ýakynlaşdymalydyr.

Türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamasynda okuwçylaryň sözleýiş dilini ösdürmeklige uly orun berilýär. Bu möhüm hem ähmiýetli iş üçin her synp boýunça ýörite okuw sagatlary-da bellenilýär. Edebiýatdan okuwçylaryň sözleýiş dilini ösdürmekde we kämilleşdirmekde, esasan, şu iş görnüşlerini ulanmak bolar:

1. Çeper teksti dogry, sesli, çalt, çeper we labyzly okamak.
2. Sözlük üstünde işlemek.

3. Edebi eseriň mazmunyny dilden aýtmak we ýazuw üsti bilen beýan etmek, meýilnama düzmek, beýannama ýazmak.

4. Edebi hem erkin temada düzme taýýarlamak.

5. Çeper eseriň gahrymanlaryna dilden we ýazuw üsti bilen baha bermek, olary özara deňeşdirip bilmek, şonda gahrymanlara öz garaýşyňy beýan etmek.

6. Edebiýatdan konspekt, tezis, nutuk ýazmak, okalan esere – kitaba annotasiýa, diwar gazete habar, makala ýazmak.

7. Özbaşdak okalan esere, tomaşa edilen kinofilme, spektakla dilden baha bermek, syn ýazmak.

Bulardan başga-da ýokary synplarda okuwçylaryň dil we ýazuw sözleýişini ösdürmek üçin kömekçi iş görnüşlerini:

1. Edebi we publisistik eserleri konspektirlemek.

2. Edebi makalalaryň, olardan käbir bölekleriň, okuw kitabyňyň ýa-da okuw gollanmasynyň aýry-aýry bölümleriniň tezislerini düzmek.

3. Okalan kitaplara we makalalara annotasiýa ýazmak.

4. Çeper eserleriň dilini we stilini öwrenmek bilen baglanyşykly dürli stilistiki we leksiko-frazeologik gönükmeler işlemek we ş.m. ulanmak gerek.

Edebiýat sapaklarynda okuwçylar teksti sesli ýa sessiz, düşündirişli ýa labyzly okaýarlar, çeper eseriň mazmunyny dilden aýdyp berýärler, meýilnama düzýärler, keşpleri häsiýetlendirýärler, sözlük üstünde işleýärler, beýannama we düzme ýazmak üçin dilden maglumat berýärler. Bu işler okuwçylaryň dil sözleýişini birkemsiz ösdürýär, olaryň ýazuw dilini ösdürmäge ýardam edýär.

Okuwçylaryň dil we ýazuw sözleýişini ösdürmek işleri sapakdan daşary okalan eserler, okuwçylaryň şahsy durmuşy, gözegçilikleri, syn eden zatlary: surat, kino, teatr, muzeý, sergi, zawod-fabrik, daýhan birleşigiň fermasy... bilen baglanyşykly hem geçirilýär. Bu işler okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna, taýýarlyk derejelerine bagly bolmalydyr. Okuwçylaryň sözleýiş dilini ösdürmek üçin geçirilýän ähli işler olaryň işjeňligini we özbaşdaklygyny ösdürmeklige hyzmat etmelidir.

Okuwçylaryň sözleýiş dilini ösdürmegiň esasy görnüşleriniň biri ýazuw dilini ösdürmekdir. IV–X synplarda edebiyaty okamak,

öwrenmek bilen baglylykda geçirilýän ýazuw işleriniň şunuň ýaly görnüşleri bar: 1. Ýatdan ýazmak; 2. Soraglara ýazuw üsti bilen jogap bermek; 3. Beýanname; 4. Düzme.

Ýatdan ýazmak

Bu eseri ýa-da ondan bölegi ýat tutmak bilen baglanyşykly bolýar. Ýatdan ýazmak okuwçynyň ýatkeşligini ösdürýär, sözleýşini baýlaşdyrýar, çeper edýär.

Ýatdan ýazmagy öwretmegi poetik eserlerden (goşgy, aýdym, läle, hüwdi...) başlap, soňra proza, drama geçmek gerek. Sebäbi poetik eserleri okuwçylar örän tiz ýat tutýarlar. Ine, şol ýat tutulan eserler boýunça okuwçylary ýatdan ýazmaga türgenleşdirmeli. Okuwçylaryň ýatdan bilýän ýazgylaryny olar dürli ýumuşlary özbaşdak ýerine ýetirenlerinde, düzme ýazanlarynda peýdalanmagy öwretmeli.

Ýatdan ýazmakda her synpyň edebiýatdan okuw maksatnamasynda ýat tutmak üçin hödürlenýän eserleri ulanmak gowy netije berer.

Okuwçy edebi hem erkin temada düzme ýazanda, öz pikirini ýatdan bilýän çeper ýazgylaryndan degişli sitatalary jaýdar ulanmak bilen öz döredijilik işini ösdürmelidir.

Soraglara ýazuw üsti bilen jogap bermek

Edebiýat boýunça bu hili ýazuw işleri okuwçylarda söze aýawly garamagy, öz pikirini ýönekeý, sada dilde aňlatmak üçin degişli sözleri we söz düzümlerini saýlap bilmegi, sözleri dogry düzmegi öwretmelidir. Soraglara ýazuw üsti bilen jogap bermegi öwretmegi ilki dilden türgenleşdiriji gönükmeleri geçirmekden başlamak gerek. Şonda möçber taýdan kiçi eserleri, okuwçynyň durmuşda gören-eşiden zatlaryny, dürli suratlary, illýustrasiýalary ulanmak bolar.

Soraglara ýazuw üsti bilen jogap ýazdyrmagy mugallym sapak wagtynda, sapagyň dürli bölüminde, sapakdan daşary işlerde gurap biler. Mugallym öwrenilen eser, onuň ideýa-mazmuny, gahrymanlary barada okuwçylara sorag berýär, ýazdyrýar. Şol soraga okuwçy jogap

ýazýar. Bu işi indiwiđual ýa-da köpçülikleýin geçirmek bolar. Meselem, V synpda Magtymgulynyň “Baş üstüne” diýen gogusy boýunça şu soraglary ulanmak mümkin:

1. Magtymguly nähili adamlary paş edýär?
2. Şahyr nähili adamlary namart hasaplaýar?
3. Mert ýigit nähili bolmaly?

“Biziň mekdebimiz” diýen erkin tema boýunça soraglar:

1. Biziň mekdebimiz obanyň (şäheriň) niresinde ýerleşýär?
2. Mekdebimizde näçe synp otagy bar?
3. Biziň mekdebimizde haýsy gurnaklar işleýär?
4. Sen näme üçin mekdebi gowy görýärsiň?

Okuwçylara edebiýatdan berilýän soraglara ýazuw üsti bilen jogap ýazmagy ykjam öwretmek, bu işi yzygiderli geçirmek olaryň beýannama we düzme ýazmak endiklerini kämilleşdirer, döredijilikli ýazuw işleriniň mazmunly, sowatly bolmagyna ýardam eder.

Beýannama

Beýannama edebiýatdan IV–V synplarda köp geçirilýän ýazuw işleriniň biridir. Okuwçylaryň dil we ýazuw sözleşşini ösdürmekde türkmen dili we edebiýaty mugallymlaryna kömek bermek maksady bilen ýörite okuw maksatnamasy esasynda IV–V synplar üçin beýannamalar ýygyndysy taýýarlanyldy. Ýygynnda türkmen halk döredijiliginden, dürli çeper eserlerden bölekler alyndy. Bu tekstler arkaly okuwçylara bilim we terbiýe bermek, olarda Watana, ene-ata, zähmete söýgi döretmek, dost-doganlyk duýgularyny ösdürmek göz önünde tutulýar.

Beýannama ýazmaklyk işi başlangyç synplarda öwredilip başlanýar. IV–V synplarda beýannama ýazmak işi çylşyrymlaşdyrylan görnüşde dowam etdirilýär.

Birinjiden, beýannamalaryň tekstleri stil taýdan talabalaýyk bolmalydyr. Ikinjiden, onuň teksti sada we okuwçylara düşnükli bolmak bilen birlikde, okuwçylaryň ünsüni özüne çeker ýaly derejede täsirli bolmalydyr. Beýannama ýazdyrmak üçin saýlanylýan tekstler çagalaryň durmuşyna ýakyn bolup, mazmun hem möçber

taýyndan usulyýet talaplaryna laýyk gelmelidir. Okuwçylar beýan-nama ýazanlarynda baglanyşykly sözleýşi öwrenýärler. Ýazdyrylýan beýannamalaryň üsti bilen okuwçylaryň sözleýiş we ýazuw dili ös-dürilýär. Sözleýiş we ýazuw dilini ösdürmek işi türkmen dili we ede-biýat sapaklarynda baglanyşykly amala aşyrylýar.

IV–V synplardan başlap, okuwçylar beýannamany özbaşdak ýa-zyp başlamalydyrlar. Tekst saýlamak beýanname ýazdyrmakda esasy rol oýnaýar. Mysal üçin, V synpda heniz sintaksis boýunça maglu-matlaryň doly öwrenilmeýändigine görä, beýannamalaryň tekstinde başganyň sözi, gepleşik, eýerjeňli goşma sözlemler, çylşyrymly goş-ma sözlemler bolmaly däldir. Beýannamalar barlag we öwredijilik häsiýetde bolup bilýär. Okuw ýylynyň dowamynda IV–V synplar-da ýazdyrylmaly öwredijilik häsiýetdäki beýannamalaryň sanyny mugallymyň özi kesgitleýär. Her synpda бүтін okuw ýylynyň do-wamynda IV–V synplarda azyndan 4-5 gezek öwrediji häsiýetdäki beýanname ýazdyrmak göz önünde tutulmalydyr.

Beýannamanyň görnüşleri. Beýannamalar maksadyna we ýeri-ne ýetirilişine görä, esasan, aşakdaky ýaly görnüşlerde bolýar:

Teksti doly beýan etme.

Teksti gysgaça beýan etme.

Saýlama beýanname.

Grammatik ýumuşly beýanname.

Döredijilikli beýanname.

Dil beýannamasy.

Barlag beýannamasy.

Barlag beýannamasyndan beýleki beýannamalar öwredijilik hem-de barlag häsiýetlerine eýe bolup bilýär.

Teksti doly beýan etme. Şeýle beýannamalar üçin wakany ýa-da tebigy hadysany yzygiderli beýan edýän mazmundaky tekstler saý-lanyp alynýar. Beýannamany ýazmaga girişmezden ön, saýlanyp al-nan teksti labyzly okamaly we sözlük üstünde işlemeli, dürs ýazuwy kynrak hasaplanýan sözleriň ýazylyşy synp tagtasynda ýazylyp gör-kezilmeli. Soňra tekstiň mazmunyny öwrenmek maksady bilen sorag-jogap alşylyar, gysgajyk gürrüň edilýär we beýannamanyň meýilna-masy düzdürilýär.

Beýannamanyň meýilnamasy gysga düzülip, tekstiň mazmunynyň esasy ýerlerini doly ýüze çykarar ýaly derejede bolmalydyr. Şeýle işler ýerine ýetirilenden soň, okuwçylar düzen meýilnamalaryna laýyk beýanname ýazmaga girişýärler.

Beýannamanyň bu görnüşinde diňe tekstiň mazmunyny ýüze çykarmaga üns berilmän, eýsem, türkmen diliniň dürs ýazuw kadalaryny we dürs ýazuwy boýunça şol döwürde öwrenilýän materiallardan okuwçylaryň nähili usulda peýdalanandyklaryna hem seretmelidir. Sebäbi okuwçylaryň baglanyşykly dil we sözleşşini ösdürmek işi dürs ýazuw kadalarynyň üsti bilen öwredilýär.

Teksti gysgaça beýan etme. Bu beýanname okuwçylaryň okan, eşiden, gören we synlan zadyny gysga beýan etmegi maksat edinýär. Bu beýanname öwrediji häsiýetdäki beýannamadyr. Okuwçylar bu beýannamany ýazmakda beýan etjek bolýan pikirini ýaýbaňlandyryp beýan etmekde, söz saýlamakda kynçylyk çekýärler. Sözleriň birnäçe gezek gaýtalanmagyna, köp sözlülige ýol berip, ikinji derejeli zatlary aýtmakçy bolýarlar. Şonuň üçin mugallym çeper eserden gyzykly hem täsirli uly bolmadyk teksti saýlap almalydyr. Okuwçylar şeýle tekstleriň mazmunyny ýeňil özleşdirýärler we pikirlerini özbaşdak beýan edip bilýärler.

Mugallym beýannamanyň bu görnüşini ýazdyrmaga başlamazdan öň, saýlap alan tekstiniň mazmunyny özleşdirmek üçin aşakdaky işleri ýerine ýetirmelidir:

tekstiň mazmuny esasynda sorag-jogap alyşmak;

tekstdä öňe sürülýän esasy pikiri belläp, gysgajyk gürrüň etdirmek;

beýanname meýilnama düzdürmek;

meýilnama esasynda tekstiň mazmunyny dilden aýtdyrmak;

beýannamanyň bu görnüşini bir okuw sapagynyň dowamynda ýazdyrylyp, öz wagtynda barlanylýar we goýberilen ýalňyşlar düzedilýär hem-de bellige alynýar.

Saýlama beýanname. Bu beýannamada hödürlenýän tekstde beýan edilýän wakanyň bellibir tarapyň, ýagny, ondaky gürrüňi edilýän gahryman barada aýdylanlary ýa ol gahrymanyň edýän hereketinden özüne ýaran ýerlerini saýlap ýazmak işi ýerine ýetiril-

ýär. Şeýle beýannamany ýazdyrmak okuwçylaryň tekstiň manysyna düşünmegine hem-de onuň mazmunyny özleşdirmegine kömek edýär.

Grammatik ýumuşly beýanname. Bu beýanname tekstiň mazmunyny ýüze çykarmaklyga, grammatik kadalaryň we dürs ýazuw düzgünleriniň çuňňur özleşdirilmegine ýardam edýär. Şu hili beýannamalaryň tekstlerinde öwrenilen dürs ýazuw düzgünlerine degişli sözleriň, dyngy belgileriň bolmagy hem-de şol döwürde öwrenilýän grammatik kadalar boýunça käbir tabşyryklaryň girizilmegi göz önünde tutulýar. Şeýle goşmaça tabşyryklar aşakdakylardan ybaratdyr:

gepleşikde, basnýada beýan edilen pikiri öz sözün bilen ýazmak;
hekaýany gepleşik arkaly ýüze çykarmak;

beýan edilýän pikiri birinji, ikinji ýa üçünji şahsyň adyndan ýazmak;

beýan edişde belli sintaktik düzülişi (ýönekeý ýa goşma sözlemleri, sözlemlerde deňdeş agzalary, sözlem agzasy hasaplanmaýan sözleri) ýeterlik mukdarda ulanmak we ş.m.

Döredijilikli beýanname. Bu beýanname ýerine ýetirilende, okuwçy bellibir wakany, hadysany oýlanyşykly we döredijilikli beýan etmegi maksat edinýär. Beýannamanyň bu görnüşinde okuwçylar tekstdäki wakany, aýry-aýry zatlary özleriniň durmuşda gören-çşidenleri bilen baglanyşykly, öz düşünişleri esasynda beýan etmegi, hekaýa etmegi öwrenýärler. Şol sebäpli-de bu beýanname geçirilende, mugallym okuwçylara goşmaça tabşyryklar berýär, tekstiň mazmuny aňsat ýüze çykarylýar ýaly soraglar hödürleýär.

Dil beýannamasy. Bu beýanname tekstiň mazmunyna düşünmäge, ony aýdyp bermäge, umuman, okalan tekstiň, diňlenen wakanyň, synlan çeper filminiň, okuw filminiň, multfilminiň ... esasy manysyny öwretmäge ugrukdyrmagy göz önünde tutýar. Dil beýannamasy okuwçylaryň söz baýlygyny artdyrmaga, sözleýiş dilini ösdürmäge, düşünenlerini dogry we yzygiderli beýan etmegi, esasy mazmuny ýüze çykarmagy we oňa degişli meýilnama düzmegi öwrenmäge ähmiýetlidir. Dil beýannamasynda ýörite meýilnama düzülip, şol meýilnama esasynda-da onuň mazmuny ýüze çykarylýar.

Barlag beýannamasy. Bu beýannama okuwçylaryň türkmen dilinden we edebiýatdan alan bilim we başarnyklaryny barlamak maksady bilen geçirilýär. Onda okuwçynyň meýilnama düzüşine, hödürlenen tekstiň mazmunyny yzygiderli, dogry, doly beýan edişine, sowatly ýazyşyna aýratyn üns berilýär. Barlag beýannamasy üçin baglanyşykly tekst peýdalanylýar.

Barlag beýannamalary ýazdyrylanda, aşakdaky ýaly işler göz önünde tutulýar:

Teksti mugallymyň saýhally we labyzly okap bermegi.

Okalan tekstiň mazmunyny gürrüň etmek.

Meýilnama düzmek.

Tekstdäki ýazuw kadasy we öwrenilmedik kada degişli sözleri synp tagtasynda ýazmak.

Teksti mugallymyň gaýtadan tutuşlygyna okap bermegi.

Epigraf saýlamak.

Okuwçylaryň beýannamany özbaşdak ýazmagy.

IV-V synplar üçin beýannamalaryň tekstleriniň söz sany okuw maksatnamasy boýunça:

IV synpda 100-120 söz;

V synpda 120-130 söz bolmaly.

Beýannamanyň tekstleriniň söz sany hemişe ýokardaky ýaly möçberde bolmazlygy mümkin, käbir tekstlerde azrak, käbirinde bolsa köpräk bolup biler. Beýannama üçin berlen tekstleri okuwçylar mugallymyň tabşyrygy bilen uly teksti gysgaldyp, gysga teksti bolsa ulaldyp beýan edip bilerler. IV-V synplaryň her birinde alynmaly barlag beýannamalaryň sany okuw maksatnamasynda kesgitlenilýär.

Okuw ýylynyň dowamynda ýazdyrylmaly barlag beýannamalarynyň sany:

Beýannama	IV	V
a) ýazmak	4	4
b) derňemek	4	4

Beýannama, esasan, şu meýilnamada ýerine ýetirilýär.

1. Ýazgyny labyzly okamak.

2. Düşnüksiz sözleri, söz düzümlerini düşündürmek.
3. Ýazgynyň mazmuny boýunça gürrüň geçirmek.
4. Meýilnama düzmek.
5. Epigraf saýlamak.
6. Ýazgyny gaýtadan okamak.
7. Okuwçylaryň özbaşdak işleri.

Beýannama ýazdyrmak üçin ilki taýýarlyk işleri geçirilýär. Mugallym “Beýannamany nähili ýazmaly?” diýen giriş sözünde işiň ýerine ýetirilişi barada doly düşünje berýär. Synp tagtasyna senäni, ýazgynyň sözbaşysyny ýazýar. Soňra beýannama üçin saýlan ýazgysyny bir gezek labyzly okap berýär. Ýazgynyň mazmuny boýunça düşündiriş geçirýär, düşnüksiz hasaplanylýan sözleriň üstünde işleýär. Bir-iki okuwça ýazgyny dilden aýtdyrýar. Şundan soň ýazgyny ýene bir gezek okap bermek bolar.

Soňra okuwçylaryň hemmesiniň gatnaşmagynda köpçülik bolup beýannamanyň meýilnamasyny düzmek öwredilýär. Okuwçylar habar, sorag, ýüzlenme sözlemleri görnüşinde meýilnamanyň bölümlerini aýdýarlar. Mugallym okuwçylaryň teklipe eden sözlerinden gowusyny – ähli okuwçylaryň hem makullan sözlemini synp tagtasyna ýazýar ýa-da ýatda saklamagy tabşyrýar. Şunuň ýaly edip beýannamanyň mysaly meýilnamasy 3-4 bölümde taýýar edilýär. Meselem, “Ýüzdenem geçip bilmeýärin” diýen şorta söz boýunça beýannama ýazmak üçin ýönekeý meýilnamany şeýle düzmek bolýar:

Meýilnama:

1. Iki adamyň dawasy.
2. Olaryň kaza ýüz tutuşlary.
3. Kazynyň dawany çözüşi.

Rowaýat

Gadym zamanda bir jepakeş adam bar eken. Ol örän döwletli bolan. Onuň ogullary, agtyjaklary hem kân bolan. Olar öz garry atalaryndan görelde alyp, işden ýadamagy bilmändirler. Özlerem biçak zähmetkeş we agzybir bolupdyrlar.

Günleriň birinde başga bir şäherden gelen bir dana adam olary synamak isläpdir. Ol üç gün myhman bolansoň, öz habaryny beripdir.

– Meni siziň üstüňize ýurduň patyşasy iberdi. Siz maňa ähli döwletiňizi ýa-da agzybirligiňizi bermeli.

Ýaşulynyň ogullary allaniçigsi bolupdyrlar, agtyjaklary hem ýüzlerini sallaşyp, uly gaýga batypdyrlar. Şunça ýyllap gije-gündiz jepa çekilip gazanylan döwleti, baýlygy patyşa berip goýbermek olara ýakmandyr. Şonda uly ogly:

– Kaka, munça baýlygy berip bolmaz, goý, myhman agzybirligimizi äkitsin – diýip aýdan. Ogullarynyň we agtyklarynyň köpüsi ony goldapdyr. Ýaşulynyň körpe ogly has akylyly, paýhasly eken. Ol durup bilmän, iň soňunda şeýle diýipdir:

– Beýtsek, ýalňyş bolar. Myhmana agzybirligimizi bermän, döwletimizi bermeli. Şu agzybirligimiz bolsa, döwleti, baýlygy ýene taparys. Agzybirligi bersek, barja döwletimiz dargar gider.

– Berekella, oglum, gaty dürs aýdýaň! – diýip, ýaşuly körpe oglunyň pikirini makullapdyr.

Sözlük:

Döwletli – mally-mülkli, barly, gurply.

Jepakeş – zähmetsöýer.

Dana – akylyly, paýhasly.

Dürs – dogry.

Soraglar:

1. Goja nähili adam bolan?
2. Onuň ogullary, agtyklary nähili eken? Olar kimden görelde alypdyrlar?
3. Dana adam gojany, onuň ogullaryny we agtyklaryny synamak üçin näme diýýär?
4. Gojanyň uly ogly nämelerini bermegi teklipl edýär? Ony kimler goldaýar?
5. Goja näme üçin iň kiçi oglunyň pikirini goldaýar?
6. Siz gojanyň haýsy ogluny haladyňyz? Näme üçin?

Ýumuşlar:

1. Agzybirlige degişli bilýän nakyllaryňyzy ýazyň.
2. Ýazan nakyllaryňyzyň manysyna düşünişini aýdyň.

Meýilnama:

1. Jepakeş goja we onuň ogullary.
2. Maşgalanyň baý bolmagy.
3. Dana adamyň olary synamagy.
4. Uly oglunyň pikiri.
5. Gojanyň kiçi oglunyň pikirini goldamagy.

Beýannama ýazmak üçin köpçülik bolup meýilnama düzmek işi gutarandan soň, oňa epigraf saýlamagy öwretmek gerek. Epigraf beýannama ýzyljak meýilnamanyň mazmunyna laýyk bolmalydyr. Ine, ýokardaky temalaryň birinjisi üçin satirik şahyr Keminäniň:

“Ýalan sözleriň baryny
Satarsyňyz pula, kazym” –

diýen setirlerini epigraf hökmünde alsa bolar.

Beýannama ýazmaga ýokardaky ýaly taýýarlyk işlerinden soň, mugallym ýazgyny ýene bir gezek labyzly okap berýär. Şu işlerden soň okuwçylar beýannamany, onuň meýilnamasyny özbaşdak ýazmaga girişýärler. Beýannama her bir okuwçynyň özbaşdak işi bolup, ol mugallym tarapyndan barlanyp, oňa degişli baha goýulmalydyr. Beýannamalara iki baha goýulýar. Meselem, 5/4; birinji baha (“5-lik”) beýannamada ýazgynyň mazmunynyň yzygiderli we baglanyşykly beýan edilişini, ikinji baha (“4-lük”) beýannamanyň sowatly ýazylyşyna goýulýar.

Okuwçylaryň beýannamasy meýilnamaly, epigrafly, edebi dilde, sözlemleri yzygiderli we baglanyşykly, özbaşdak ýazylmalydyr.

Düzmeler

Okuwçylaryň dil we ýazuw sözleýşini, olaryň sözleýiş medeniýetini ösdürmekde düzmeler uly rol oýnaýar. Düzme okuwçylaryň döredijilik ukybyny, onuň özbaşdak oýlanmak, logiki pikirlenmek, öz oý-pikirini dilden we ýazuwdan beýan etmek başarnygyny ösdürýär.

Düzme okuwçylaryň baglanyşykly sözleýşini formirmek, başarnyk we endiklerini berkitmek, olary terbiýelemek, ösdürmek, öwrenmek we barlamak üçin ähmiýetli serişde, predmetdir. Şoňa

göra türkmen dilinden we edebiýatdan okuw maksatnamalarynda her synp boýunça okuwçylaryň sözleýiş dilini ösdürmek üçin ýörite orun, okuw sagatlary berilýär.

Düzme okuwçylaryň sözleýiş dilini (dil we ýazuw sözleýşini) ösdürmegiň esasy görnüşleriniň biridir.

Düzme (okuwçy düzmesi) näme? Okuwçynyň bellibir kompozision formada döredýän ýazgysyna (sözleýiş eserine) düzme diýilýär.

Düzme okuwçy bilen mugallymyň bilelikdäki döredijilik işidir. Düzme mugallymyň tabşyrmagy, ýolbaşçylyk etmegi bilen okuwçylar tarapyndan özbaşdak ýerine ýetirilýär.

Okuwça düzme öwretmek uzak wagtlaýyn irginsiz zähmet, usuly ussatlyk talap edýän işdir. Sebäbi düzme durmuşyň bellibir tarapyny barlap, bellibir tema boýunça maglumatlary öwrenip, ony beýan etme, aýdyp berme, ol barada özbaşdak pikir ýöretmedir.

Mekdepde okuwçy ähli dersler boýunça düzme taýýarlaýar. Okuwçy düzmesi özüniň tematikasy, mazmuny boýunça, esasan, iki topara bölünýär:

1. Öwrenilýän dersiň (türkmen dili, edebiýat, taryh, himiýa...) temasy boýunça düzme.

2. Durmuş temasy (erkin tema) boýunça düzme.

Okuwçy düzmeleriň şular ýaly iki topara bölünüşinden ugur almak bilen her bir mugallym okuwçylara ideýaly, döredijilikli düzme öwretmäge borçludyr.

Türkmen dilinden we edebiýatdan düzme – munuň özi mugallymyň ýolbaşçylygynda okuwçynyň durmuşa synçylygy, çeper eseri, ýazgyny, maglumaty okap, öwrenip, özünde taýýarlan pikirleriniň jemidir.

Türkmen dilinden we edebiýatdan okuwçy düzmesi, esasan, iki görnüşde bolýar:

1. Erkin düzme – erkin temada düzme. Okuwçynyň öz durmuş tejribesi, synçylygy, gözegçiligi netijesindeki döredijiligine erkin düzme diýilýär.

2. Edebi düzme – edebi temadaky düzme. Okuwçynyň öwrenilen edebi döwür, ýazyjy-şahyr, çeper eser bilen baglanyşykly döredijiligine edebi düzme diýilýär.

Okuwçy düzmesiniň bu esasy görnüşleri şertli bölünüşikdir. Erkin düzmede hem okuwçy edebi eserlerden peýdalanýar. Öz durmuş tejribesini, gözegçiligini edebi maglumatlar bilen baglanyşdyrýar.

Mekdepde türkmen dilinden we edebiyatdan düzme öwretme-giň maksady umumy didaktikanyň ýörelgelerine esaslanyp, türkmen mekdebiniň önünde duran meseleleri çözmäge ýardam etmekden ybaratdyr.

Sözleşiş, esasan, dil sözleşiş, ýazuw sözleşiş diýen ýaly iki topara bölünýär. Olar hem dili öwreniş işi hökmünde özara tapawutlanýarlar:

1. Dil sözleşiş – sözleme bilen diňlemedir.
2. Ýazuw sözleşiş – ýazma bilen okamadyr.

Okuwçynyň dili biliş prosesini, sözleşiş işjeňlik derejesini ösdürmek, esasan, iki görnüşde:

1. Reseptiw – passiw – diňleme we okama;
2. Reproduktiv we produktiv – işjeň – sözleme we ýazma... üsti bilen amala aşyrylýar.

Mugallym okuwçylaryň sözleşiş dilini ösdürmek işinde işjeň we passiw iş görnüşleriniň ikisini-de utgaşykly alyp barmalydyr.

Dil we ýazuw sözleşişini ösdürmek bilen mugallym okuwça durmuşda adamlar bilen gatnaşyk etmegi, dil we ýazuw üsti bilen pikir alyşmagy öwredýär.

Okuwçylaryň sözleşiş dilini ösdürmek işinde mugallym düzmäniň, esasan, iki görnüşini:

1. Dil düzmesi. 2. Ýazuw düzmesi – ulanýar. Dil düzmesi bilen ýazuw düzmesi özünüň temasy, oňa taýýarlyk görüşü, esasan, deň – birmeňzeş. Dil düzmesi üçin-de, ýazuw düzmesi üçin-de ýörite tema hödürlenýär, okuwçy ony ýerine ýetirmek üçin taýýarlanýar. Okuwçy hödürlenen tema boýunça edebi hem ylmy ýazgyny okaýar, öwrenýär, meýilnama düzýär, tema degişli nakyllardan, dana sözlerden, çeper eserlerden epigraf saýlaýar, düzmesini nämeden başlap, nämede gutarjakdygyny özbaşdak oýlanýar. Diýmek, düzme görnüşleriniň ikisiniň-de ýerine ýetiriliş ýagdaýynyň birinji basgançagy meňzeş. Tapawut diňe ikinji basgançakda, ýagny düzmäniň beýan ediliş görnüşinden

bolýar. Dil düzmesini okuwçy dilden aýdyp berýär, ýazuw düzmesini bolsa ýazmaça ýerine ýetirýär.

Düzme okuwçynyň özbaşdak döredijilik işidir. Ol okuwçylaryň umumy medeniýetini ösdürmekde, olarda gözellik duýgusyny, ahlak garaýyşlary, ahlak sypatlary kemala getirmekde iň möhüm serişdeleriň biridir.

Okuwçylara düzme öwretmek bellibir tertipde, yzygiderlilikde amala aşyrylýar.

Düzme öwretmegiň yzygiderliligi düzülende, esasan, şular nazara alynýar: 1. Hödürülenýän temanyň wajyplygy. 2. Okuwçylaryň dil we ýazuw sözleýşi boýunça başarnyklary we endikleri. 3. Dil we ýazuw düzmesi boýunça okuwçylaryň gepleme we ýazma derejeleri, pikirlenme we oýlanma ukyplyry we başgalar.

Düzme öwretmek ulgamyny okuwça düzmäniň dürli görnüşlerini yzygiderli öwretmek, olaryň baglanyşykly sözleýşini dogry ösdürmegi gazanmak netijesinde kesgitlemek bolýar.

Düzmäni dogry öwrenmek üçin okuwçy nämeleri başarmaly?

– Düzme üçin berlen tema düýpli düşünmegi, ýagny temanyň her bir sözünüň manysyny dogry aňlap, onuň näme talap edýändigini anyklamagy;

– Tema laýyk maglumat saýlamagy we toplamagy;

– Toplanan maglumatlary umumylaşdyrmagy, ýagny olary toparlara bölüp, yzygiderligini kesgitlemegi;

– Düzmäni nähili görnüşde gurnajakdygyny anyklamagy;

– Tema boýunça toplanan maglumat esasynda düzmäniň oňat, aýdyň, yzygiderli meýilnamasyny düzmegi;

– Temanyň esasy ideýasyny, mazmunyny aýdyňlaşdyrýan epigrafi (nakyl, dana söz, çeper eserlerden we dürli resminamalardan sitata) saýlap almagy;

– Düzmäni temanyň talap edýän esasy pikirine laýyk, ideýa taýdan ýiti, çeper ýazgylardan peýdalanmak bilen düzmegi – ýazmagy;

– Düzmede özbaşdak oý-pikiri edebi dilde dogry, çeper we sowatly beýan edip bilmegi;

– Taýýarlanylýan düzmäniň ýetmezçiligini düzedip, üýtgedip, redaktirläp, gaýtadan işläp bilmegi;

– Düzmäni talaba laýyk taýýarlamagy, ony bezemegi (temanyň, meýilnamanyň, epigrafyň, sitatanyň, abzasynyň ýazylyşyny, hatyň owardanlygyny) başarmagy.

Düzme öwretmekde okuwçylar üçin ýokarda görkezilen hökmany başarnyklary mugallym ilki başdan olaryň aňyna ornaşdyrmalydyr. Eger-de okuwçy bu başarnyklary doly berjaý edip bilmeýse, onda ol talaba laýyk düzme ýazyp bilmez. Şonuň üçin mugallym bu meselä aýratyn üns bermelidir.

Okuwçylaryň ýerine ýetirýän düzmeleri birnäçe topara bölünýär:

1. Ýerine ýetirilýän orny boýunça: synp düzmesi we öý düzmesi.
2. Beýan ediş görnüşi boýunça: dil düzmesi we ýazuw düzmesi.
3. Öz maksady boýunça: öwrediji düzme we barlag düzme.
4. Hili boýunça: esasy düzme we kömekçi (meýilnama, sitata, nutuk, ýazgy, tezis, annotasiýa, syn bibliografiýa...) düzme.

Düzmäniň bu toparlaryny mugallym okuw maksatnamasynyň talap edişi ýaly her synpda doly ýerine ýetirmäge borçludur.

Düzme toparlarynyň esasy bolan synp düzmesi synpda, türkmen dili we edebiýat otagynda mugallymyň ýolbaşçylygynda, onuň gös-göni gözegçilik etmeginde geçirilýär. Şonuň üçin hem oňa synp düzmesi diýilýär.

Synp düzmesi hem öz maksady boýunça öwrediji we barlag düzmesi, görnüşi boýunça dil we ýazuw düzmesi diýip özara tapawutlanýar.

Öwrediji synp düzmesini mugallym bellibir tema boýunça synpda, sapak wagtynda dilden ýa ýazuwdan köpçülikleýin öwretmek üçin guraýar. Mugallym synp okuwçylarynyň hemmesiniň işjeň gatnaşmagynda düzmäni nähili gurnamak, ony nämäden başlamak, maglumat toplamak, meýilnama düzmek, epigraf tapmak, esasy pikiri – ideýany aňlatmak, netije çykarmak, jemlemek... barada öwrediji işleri geçirýär.

Barlag synp düzmesi sapak dowamynda okuw maksatnamasyndaky we “Ýeke-täk talaplardaky” ölçeglere laýyklykda geçirilýär. Sapakda mugallymyň ýolbaşçylygynda okuwçynyň bellibir temada özbaşdak ýerine ýetirýän döredijilik işine barlag synp düzmesi diýilýär.

Öý düzmesi. Okuwçynyň öýde, sapakdan daşary wagtda edebi ýa erkin temada özbaşdak, individual döredijilik işine öý düzmesi diýilýär. Öý düzmesi-de öz maksady boýunça öwrediji we barlag häsiýetde bolýar.

Edebiýatdan düzmeler özleriniň esasy çeşmeleriniň, temalarynyň häsiýeti boýunça 4 hili bolýar:

1. Ýazyjy-şahyryň döredijilik ýoly, edebiýat meýdanyndaky orny boýunça düzme. 2. Öwrenilýän çeper eser boýunça düzme. 3. Sungatyň aýdym-saz, žiwopis, kino, teatr... ýaly görnüşleri boýunça düzme. 4. Daş-töweregi gurşap alan durmuş, hakykat, okuwçynyň öz şahsy durmuş tejribesi boýunça düzme...

Mugallym düzmäniň bu görnüşlerini öz iş prosesinde işjeň peýdalanmalydyr. Her bir edebi tema, çeper eser, obzor ýa monografik tema öwrenilip bolnandan soň, düzme geçirmek üçin mugallym şol düzme hillerinden iň ýerliklisini saýlap ulanmaga başarmalydyr.

Düzme temasy. Düzme öwretmekde hödürlenýän tema – düzme temasy, oňa düşünmek her bir tema boýunça maglumat toplamak uly rol oýnaýar. Temanyň beýan edilişi, onuň nähili meseleleri öz içine alýandygy, oňa okuwçynyň nähili düşünp, ondan nähili netije çykarjakdygy örän ähmiýetli.

Düzme temasy näme? Düzmede aňlatmaly, beýan etmeli, aýdyňlaşdyrmaly pikirini predmetine düzme temasy diýilýär.

Eseriň ady bilen temanyň – düzme temasynyň bir-birinden tapawutlydygyna mugallym dogry düşünmelidir. Ol eseriň adynyň temany bellemegiň diňe gysgaça görnüşidigini bilmelidir.

Edebiýatdan düzme temalary hödürlenende, mugallym şulardan ugur almaly:

Düzme temalary öz mazmuny, manysy boýunça özara: 1. Giň (dar) tema. 2. Umumy (anyk) tema bölünýär.

1. Giň tema. Göwrümi has ýaýraň, uly mazmuny talap edýän tema giň tema diýilýär. Meselem, “Tomus”. Giň tema okuwçydan köp wakany, giň düşünjäni aňlatmagy talap edýär. “Tomus” diýen temada okuwçy ýylyň tutuş bir pasly bilen baglanyşykly bir topar meseläni çözmeli, beýan etmeli.

Dar tema. Giň temanyň bölegi – dar görnüşidir. “Tomus” diýen temanyň bölekleri: “Biziň mekdebimiz tomusda”, “Biziň tomus dync

alşyna taýýarlygymyz”, “Dyňç alyş bagynda”, “Biziň daýhanlara kömegimiz”, “Meniň tomusda dynç alyş günlerini geçirişim”... Dar temalar giň temanyň bellibir bölegini beýan etmegi talap edýärler.

2. Umumy tema. Hemmelere degişli bolup, her kimi özbaşdak oýlanmaga gönükdirýän tema umumy tema diýilýär. Meselem, “Meniň üçin mähriban adam”, “Meniň gowy görýän haýwanym”. Umumy tema bütün synpa, ähli okuwçylara hödürlenýär. Hödürlenen umumy temany her bir okuwçy özüçe anyklaşdyrýar, ýagny özi üçin iň mähriban adam (eje, kaka, dogan, aga, mugallym...), özüniň gowy görýän haýwany (guzy, geçi, goýun, düýe, it, pişik...) barada garaýşyny dil ýa ýazuw üsti bilen beýan edýär.

Anyk tema. Umumy temanyň anyklanan görnüşidir. Düzme üçin hödürlenen umumy temanyň anyklanan görnüşine anyk tema diýilýär. Okuwçy hödürlenen umumy tema boýunça düzme ýazanda ýa-da dilden beýanetmede, ony özüçe, özüne has belet, gowy görýän, gowy bilýän zady, halaýan predmeti, gahrymany... bilen anyk aňladýar. Meselem, “Meniň üçin mähriban adam” diýen umumy tema boýunça okuwçylar düzme taýýarlanlarynda, olaryň her biri özi üçin iň mähriban adam (eje, kaka, dogan, aga, mugallym...) barada pikir ýöretse, “Meniň gowy görýän haýwanym” diýen umumy tema boýunça okuwçylaryň her biri öz gowy görýän bir haýwanyny (guzym, geçim, goýnum, düýäm, köşegim, itim, pişigim...) dil ýa ýazuw üsti bilen anyk beýan edýär.

Düzme temalarynyň giň hem umumy tema diýip özara tapawutlanmagyna, olaryň hem dar, hem anyk ýaly görnüşlerine mugallym hemişe üns bermelidir.

Düzme žanrlary. Okuwçy düzme üçin hödürlenen tema boýunça öz pikirini, garaýşyny mazmun, many, dil, stil, kompozisiýa taýdan dürli hilde, görnüşde aňladýar. Şoňa görä okuwçy düzmeleri özara dürli žanrlara bölünýär. Düzme žanry näme? Okuwçy düzmesiniň sýužet, stil, hil alamatlary boýunça özara tapawutlanmagyna düzme žanry diýilýär.

Mugallymyň tabşyrmagy boýunça okuwçylar sapakda we sapakdan daşary wagtlarda düzmäni dürli žanrlarda ýerine ýetirýärler. Okuwçy düzmelerini, esasan, “Beýanetme”, “Aýdyp berme”, “Pikir

ýöretme”, “Gazete maglumat” diýen žanra bölmek bolar. Bu žanrlar hem özara tapawutlanýarlar.

Düzme ýazdyrmak. Türkmen dilinden we edebiýatdan düzme temalaryny mugallym synp tagtasyna ýazýar. Soňra düzme temalaryny sesli okap, her bir tema boýunça okuwçylaryň soraglaryna jogap berip, olary tema saýlamaga taýýarlaýar.

Düzmäni yzygiderli, mazmunly, talaba laýyk ýazmak üçin okuwçy:

1. Hödürlenen üç temadan birini özi çalt hem özbaşdak saýlamaly.

2. Saýlanan temasynyň manysyna düşünmeli.

3. Saýlan temasy boýunça, isle ol edebi tema, isle-de erkin tema bolsun, tapawudy ýok, meýilnama düzmeli.

Düzmäniň meýilnamasy, esasan, üç bölümden (giriş, esasy, netije) ybarat düzülýär. Ýöne meýilnamanyň bölümleri söz bilen ýazylan, rim sifrler (I, II, III) bilen bellenilýär we her birine sözbaşy ýazylýar. Meýilnamanyň esasy (II) bölümi gerekli hasaplansa, ýene-de kiçi bölümlere (1, 2, 3) bölünýär. Düzme meýilnamasy okuwçynyň islegine görä, habar, sorag ýa-da ýüzlenme sözlemi görnüşinde düzülip bilner.

Düzme meýilnamasyndan soň epigraf berilýär. Epigraf halk döredijiliginden, nakyllardan, ýazyjy-şahyrlaryň, alymlaryň dana sözlerinden saýlanyp alynýar. Epigraf meýilnamanyň yzyndan, täze setirden hem abzasdan başlanyp, goşa dyrnak içinde ýazylýar.

Edebi we erkin temalar boýunça meýilnama iki hili (ýönekeý, çylşyrymly) düzülýär:

1. Ýönekeý meýilnama.

Men Watanymy näme üçin söýýärim?

Meýilnama:

1. Watan – ähli zatdan eziz.

2. Watanymyň tebigaty.

3. Biz – durmuşy üýtgedip gurujylar.

“Gülüstanyň ýaýlasy sensiň, meniň Watanyň”. N. Pomma.

2. Çylşyrymly meýilnama.

Çylşyrymly meýilnamalar, esasan, ýokary synplarda (VIII–X synplarda) düzdürilýär.

Ata Gowşudow – ökde romançy.

Meýilnama:

I. Ata Gowşudowyň ömür, döredijilik ýoly.

II. Ýazyjynyň döredijilik tematikasy.

1. Romanlar nähili döreýär?

2. “Köpetdagyň eteginde” romanynyň ideýasy.

3. Bahar bilen Hoşgeldiniň söýgüsine düşünişim.

III. Ýazyjynyň eserleriniň maňa eden täsiri.

*“Meşhur ýazyjy Ata Gowşudow biziň diňe bir
öz Türkmenistanymyzda däl, ol dünýäniň köp ýerle-
rinde tanalýar”.* B. Kerbabaýew.

Düzme meýilnamasy düzülip, epigraf saýlanyp ýazylandan soň, düzmäniň mazmuny täze setirden – abzasdan ýazylyp başlanýar. Düzmede mazmun tema laýyk bolup, esasy ideýa çuňňur hem aýdyň beýan edilmeli. Onda çeper eserlerden, dürli resminamalardan sitatalar alnyp, özbaşdak derňelmeli. Okuwçynyň öz pikiri, öz duýgy-düşünjesi, garaýşy çeper hem sowatly aňladylmaly.

Gutardyş synaglarda türkmen dilinden we edebiýatdan düzmäni ilki garalamada ýazmaly. Garalamany gaýta-gaýta okap, düzedip, arassa göçürüp, ony garalamasy bilen birlikde synag toparyna tabşyrmaly.

Öý düzmeleriniň ýerine ýetirilişi. Edebiýatdan öý düzmelerine okuwçylar örän jogapkärçilikli çemeleşip, oňat düzme ýazmaga türgenleşmelidirler.

Ýokary synplarda öý düzmelerini ýerine ýetirmek üçin her bir temanyň ýagdaýyna garap, 1-2 hepdä çenli wagt berilýär. Okuwçylar düzme temalaryny öwrenmek, tema saýlamak, tema degişli maglumatlary hertaraplaýyn öwrenmek üçin mümkinçilik tapýarlar. Öý düzmelerini ýerine ýetirmek üçin berilýän wagty üçe bölüp, her bir

döwürde ýerine ýetirilmeli işleri anyk bellemeli we oňa gözegçilik etmeli:

1. Tema saýlamak, maglumat toplamak we meýilnama düzmek (4-5 gün). Bu döwürde mugallym her bir okuwçynyň tema boýunça okan kitaplarynyň sanawyny, olardan belliklerini, düzen meýilnamasyny barlaýar we degişli görkezme, kömek berýär.

2. Tema boýunça düzme mazmunyny ýazyş prosesi (10 güne çenli). Öý düzmesiniň garalamasy ýazylan wagtynda mugallym okuwçylara individual konsultasiýa berýär.

3. Taýýarlanan düzmäni düzetmek, redaktirleme we arassa göçürme döwri (2-3 gün). Bu döwürde her bir okuwçynyň ýazan düzmesine özbaşdak redaktirleýişini, oňa düzediş girizişini mugallym görýär we degişli kömek berýär.

Edebiýatdan öý düzmeleri her bir synpda (“Ýeke-täk talaplardaky”) ölçeglere laýyk sanda ýazdyrylýar. IV-VII synplarda barlag öý düzmeleri, esasan, okuw ýylynyň ikinji ýarymynda, IX synpda bütin okuw ýylynyň dowamynda, VIII we X synplarda bolsa, okuw ýylynyň birinji ýarymynda ýazdyrmak maslahat berilýär.

Edebiýatdan barlag öý düzmesiniň möçberi, esasan, her bir okuwçynyň döredijilik ukyby bilen kesgitlenýär. Ýöne öý düzmesiniň möçberi hem “Baha normalarynda” bellenilişi ýaly, her synpda barlag synp düzmeleriniň ýokary ölçeglerine deň bolmalydyr.

Düzmeleri barlamak. Düzmeler “Ýeke-täk talaplara” laýyklykda (diňe gyzyň syýa bilen) barlanýar. Düzmeler barlananda, şulara üns bermeli:

1. Düzmede okuwçynyň goýberen ýalňyşynyň üstüni gyzyň bilen çyzyp, ýokarsynda dogrusy ýazylýar. Gowy ýetişýän okuwçylaryň hem-de synag düzmeleriniň ýalňyşynyň aşagy çyzylyp (-), depderiň gyraky meýdançasynda şertli belgiler (orfografiýa – I, punktuasiýa-V, grammatik-G, fakt-F, logiki-L, sözleýiş-S) bilen bellenýär.

2. Düzme barlanyp bolnandan soň, onuň soňunda ýalňyşlary görnüşleri boýunça jemläp (orf.-2, punk.-1...) ýazmaly.

Barlanyp, ýalňyşlary jemlenen düzmelere “Baha normalaryna” esaslanyp baha goýmaly.

Türkmen dilinde ýazylan düzmelere iki baha (5/4) goýulýar. Bu bahalaryň ikisi-de türkmen diliniň bahasy hasaplanýar.

Türkmen dilinden we edebiýatdan ýazylan düzmelere hem iki baha (türkmen edebiýatyndan 5, türkmen dilinden 4) goýulýar. Şol bahalaryň birinjisi düzmäniň mazmunyna we sözleşşine goýlup, edebiýatyň bahasy, ikinjisi düzmäniň sowatlylygyna goýlup, türkmen diliniň bahasy hasaplanýar.

Gutardyş synagynda türkmen dilinden we edebiýatdan ýazylan düzmeler barlanyp, baha goýlandan soň, şol bahalary delillendiriji gysgaça syn ýazmaly. Düzma syn ýazylanda, şulara üns bermeli:

1. Düzmäniň mazmunyna: temanyň dogry, çuňňur berlişi, esasy ideýanyň aýdyňlygy, ideýa taýdan ýitiligi, çeper eserlerden peýdalanylyşy.

2. Düzmäniň gurluşyna: meýilnamanyň düşnükli hem yzygiderliligi, düzmäniň esasy ideýasyna laýyklygy, meýilnama boýunça temanyň ýaýbaňlanyşy, bölümleriň özara baglanyşygy we möçberi.

3. Düzmede beýan etme: sözleriň dogry, çeper labyzlylygy, sözlügiň baýlygy, özbaşdak pikir hem garaýyşlar, sintaktik konstruksiýalaryň bollugy, sözleşşiň ýalňyşsyzlygy.

4. Düzmäniň sowatlylygyna we bezegine (temanyň, meýilnamanyň, epigrafiýa, abzasynyň ýazylyşy, stili).

Gutardyş synaglarynda türkmen dilinden we edebiýatdan ýazylan düzmelere (arassasyna, syndan soň) synag toparynyň başlygy, synag alýan mugallym we synag kömekçileri gol çekip, atlaryny we familiýalaryny ýazýarlar.

Mugallym okuwçylaryň döredijilik düzmelerini “Ýeke-täk talaplara” laýyk wagtly-wagtynda barlap, olary “Baha ölçegleri” esasynda adalatly bahalandyrmalydyr. Düzme bahasyna mugallym hemişe okuwçynyň döredijilik işiniň netijesi hökmünde garamalydyr.

	Ýazuw işleriniň möçberi					Sözleşiş	
Synp-lar	Beýan-nama	Düzmeler				Ýekelikde	Gepleşme
		Türkmen dili		Edebiýat			
IV	100-120 söz	100 söz	0,5 sah.	100 söz	0,5 sah.	4-5 söz-lem	5-6 Söz-lem
V	120-130	110	0,5-1	110	0,5-1	1-2 min	5-6

Ýazuw işlerindäki ýalňyşlar we olaryň şertli belgileri

Ýalňyşlaryň görnüşleri	Gysgaldylyşy	Şertli belgi	Ýalňyşlaryň hili
Dürs ýazuw	Dürs ýaz.	I	Sowatlylyk ýalňyşy
Dyngy	Dyngy bel.	V	
Grammatik	Gram.	g	
Delil	Delil	d	Mazmun we sözleşiş ýalňyşy
Many	Many	m	
Sözleşiş	Sözl.	s	

Beýannama we düzmä baha goýmak

Beýannamalar we düzmeler arkaly okuwçylaryň başarnyklarynyň we endikleriniň iki tarapy barlanylýar.

1. Eseriň temasyňy, many-mazmunynyň anyk, dogry beýan edişi, sözleşiş we şonuň bilen baglanyşykly zerur bolan dil serişdelerini saýlap almagy başaryşy.

2. Sowatlylyk (dürs ýazuw, dyngy belgi we grammatik kadalary bilşi).

Beýannamalaryň we düzmeleriň möçberi (söz, sahypa sany) ölçeglere (çyzgylý maglumata seret) laýyk bolmalydyr. Eger-de beýannamanyň we düzmäniň möçberi ölçegden ep-esli köp ýazylan bolsa, onda möçber nazara alynýar we oňa ýokary baha goýulýar.

Düzmäniň we beýannamanyň mazmunyna we sözleşişine baha goýlanda, aşakdaky ölçegler göz önünde tutulýar.

1. Beýan edilen pikiriň tema laýyk gelşi (düzmede tema bölümleriniň ählisiniň ýeterlik derjede beýan edilmegi).

2. Pikiriň mazmunynyň (delil, many) dogry we ýeterlikdigi (meýilnama esasynda ýaýbaňlandyrylyşy).

Beýannamadyr düzmäniň mazmunynyň beýan edilişiniň hili ony ýazýanyň sözleşiş oňat we erkin özleşdirendigine baglydyr. Sözlügi baý, sözi anyk we labyzly bolan sözleşiş oňat hasaplanýar. Sözleşişniň bu tarapy düzmäniň we beýannamanyň söz taýdan gurluşyna baha bermegiň ölçegi bolýar. Şonuň üçin sözleşişe baha berlende, şular nazarda tutulmaly:

1. Sözleşşiň sözlük we grammatik gurluşynyň dürli-dürlüligi;
2. Sözleşşiň anyklygy;
3. Sazlaşyk birligi, ýazgynyň labyzlylygy.

Sözleşşiň gowulygy ilkinji nobatda söz baýlygy bilen häsiýetlendirilýär. Sözleşşiň grammatik gurluşynyň kämilligi, dürli-dürli söz ýasalyşlarynyň işjeň ulanylmagy sözleşşiň gowudygyny görkezýän alamatlardyr.

Sözleşiş kämilligi we grammatik gurluşynyň önünde goýulýan talap her bir synp okuwçylarynyň ýaşlaryna we olaryň söz ýasaýyş, sözlem düzmek boýunça alýan biliminiň möçberine gabatlap üýtgedilýär.

Sözleşşiň garyplygy, sözlük möçberiniň çäkliligi, sözlemleriň birmeňzeşligi bilen häsiýetlendirilýär. Sözlemler bir görnüşli, gysga we bir-birine baglanyşmaýar. Ýazgy üzlem-saplam, gowuşgynsyz, meňzeş gurnalyşly sözlemler ýygyndysyna çalyň edýär. Adat boýunça bu ýazgyda lenç edilen sözler köp gaýtalanýar.

Sözleşşiň anyklygy okuwçynyň aýdyňjak pikirini mazmunyny doly beýan edýän sözleri saýlap bilmegi başaryşyna baglydyr. Sözi anyk ulanmagyň hötdesinden gelmek üçin bolsa maksady doly beýan etmäge iň gerekisini, şol düşüňjani ýüze çykarmaga amatlysyny seçip almak örän ähmiýetlidir. Şunuň ýaly hem, sözleşşiň anyklygy grammatik serişdeleri ýerlikli ulanmak bilen hem baglydyr.

Sözleşiş tärleriniň birligi, eseriň labyzlylygy, dil serişdelerini beýan ediljek pikire laýyk saýlamak esasynda döredilýär. Sözleşşiň şeýle ähmiýetine düşünmek üçin okuwçynyň sözleşiş tärini duýmagy, degişli ýagdaýyň aýratynlyklaryny saýgarmagy, sözleri saýlanda hem sözleşşiň aýratynlyklaryny göz önünde tutmagy zerurdyr.

Sözleşşiň labyzly bolmagy üçin manyly sözleşşe mahsus bolan dil serişdelerini saýlamagy başarmak zerurdyr.

Okuwçylaryň işlerine baha berlende, esasan, şu hili sözleşiş näsazlyklary nazara alynýar:

1. Sözi özüne mahsus bolmadyk manyda ulanmak;
2. Many baglanyşygynyň bozulmagy: ýaşuly goýun (garry goýun deregine);

3. Artykmaç sözüň ulanylmagy (garry ýaşuly geldi);
4. Asyldaş sözleriň ýanaşdyrylyp getirilmegi (N. Saryhanowyň “Kitap” hekaýasynda hekaýa edilýär);
5. Bir sözüň köp gaýtalanmagy (Ata mekdepde okaýar. Ata hat ýazýar. Ol gazet okaýar. Ol ýoldaşyna hat ýazýar);
6. Şiwelerde manysy üýtgeýän sözleriň ýerliksiz ulanylmagy (ýaýnamak, alada etmek).

Beýannamadyr düzmäniň sowatlylygyna baha goýlanda, şular nazarda tutulýar:

1. Dürs ýazuw we dyngy belgi kadalarynyň dogrulygy;
2. Grammatik kadalaryň dogrulygy.

Beýannamanyň we düzmäniň dürs ýazuw we dyngy belgi taýdan sowatlylygyna baha goýlanda, esasan, barlag ýazdyrmasy üçin peýdalanylýan ölçeglere esaslanylýar.

Sözleýşiň grammatik taýdan dogrulygyna ýörite ölçegler boýunça baha goýulýar. Sözleýşiň grammatik taýdan dogrulygy – esasy grammatik kadalaryň saklanylmagydyr. Bu kadalaryň köpüsi mekdep grammatikasyndaky kadalara görnüşinde öwrenilýär. Meselem, atlaryň san, ýöňkeme, düşüm bilen üýtgeýşi we başga ençeme grammatik kadalara tejribe işlerinde özleşdirilýär.

Okuwçylaryň ýazuw işlerine baha goýlanda, esasan, şu hili grammatik ýalňyşlar hasaba alynýar:

1. Sözüň ýalňyş ýasalyşy (ýazylygy deregine ýazygly);
2. Sözleriň ýalňyş üýtgedilişi: san, ýöňkeme, düşüm bilen we başgalar;
3. Sözlemde sözleriň ýalňyş baglanyşdyrylyşy;
4. Işlikleriň görnüş we zamanlarynyň ýalňyş ulanylyşy;
5. Eýe bilen habaryň ylalaşmasynda ýalňyşlyga ýol berlişi;
6. Sözlemiň ýalňyş düzülişi;
7. Goşma sözlemiň ýalňyş düzülişi;
8. Ýazyjynyň sözi bilen başganyň sözünüň garyşdyrylyşy.

**Beýannama we düzmä iki baha goýulýar:
Mazmuna we sözleýşe baha ölçegleri:**

Ýalňyşlar	Bahalar				
	“5-lik”	“4-lük”	“3-lük”	“2-lik”	“1-lik”
Mazmun: delil, many	1	2	4	6	“2-lik” ölçeg- den köp ýalňyşa goýulýar
Sözleýiş: sözlem gurnalyşy	1	2	4	6	
Jemi	2	4	8	12	

Bellik: Şu ölçegler beýannama we düzmä birinji baha goýlanda ulanylýar.

Sowatlylyga baha ölçegleri:

Ýalňyşlar	Bahalar														
	“5-lik”				“4-lük”				“3-lük”				“2-lik”		
Dürs ýa- zuw	1	-	1	2	3	-	1	2	3	4	5	6	7	8	“2-lik” öl- çegden köp ýalňyşa goýulýar
Dyngy belgi	-	1	3	2	3	4	7	6	5	4	3	6	5	4	
Grammatik	1		2				4				6				
Jemi	2		6				12				18				

Bellik: Şu ölçegler beýannama we düzmä ikinji (türkmen dilinden) baha goýlanda ulanylýar.

Türkmen dilinden IV–VII synplarda her bir beýannama we düzmä iki baha (5/4) goýulýar: birinji baha ýazuwyň mazmunyna we sözleýşine, ikinjisi sowatlylygyna (dürs ýazuw, dyngy belgi we grammatik ýalňyşlaryna) goýulýar. Bularyň ikisi-de türkmen diliniň bahalary hasaplanylýar.

IV–IX synplarda okuwçylaryň türkmen edebiýatyndan bilimlerini barlamak maksady bilen geçirilýän düzmelere hem iki baha (4/4) goýulýar: birinji baha (mazmun we sözleýiş üçin) edebiýat boýunça goýlan baha, ikinjisi bolsa türkmen diliniň (sowatlylyk) bahasy hasaplanylýar.

Beýannama we düzme barlag häsiýetinde bolsa, onda olara goýlan bahalar synp dergisine-de (kitabyna-da) goýulýar.

Beýannama we düzmä baha goýlanda, şu ölçegleri gollanmak bolar:

Bahalar	Mazmun we sözleşiş	Sowatlylyk
1	2	3
«5-lik»	1. Ýazuw işiniň mazmuny tema doly laýyk gelyär. 2. Delil ýalňyşlary ýok. 3. Mazmun yzygiderli beýan edilýär (düzülen meýilnama boýunça). 4. Iş mazmuna baýlygy we sözleriň öz ýerinde takyk ulanylyşy, peýdalanylan sözleriň we sözlemleriň gurluşynyň dürlüligi bilen tapawutlanýar. 5. Sözlemleriň düzülişinde birlik we labyzlylyk gazanylypdyr. Tutuşlygyna alanyňda, onuň mazmunynda 1 näsazlyga we sözleşinde hem 1 näsazlyga ýol berilýär.	1 dürs ýazuw ýa 1 dyngy belgi, 1 grammatik ýalňyş bar.
«4-lük»	1. Ýazuw işiniň mazmuny tema, esasan, laýyk gelyär (onçakly ähmiýeti bolmadyk gysarmalar bar). 2. Mazmun, esasan, ynandyryjy, emma ýek-tük delil näтактыklygy goýberilipdir. 3. Pikirleri beýan etmegiň yzygiderliliginde onçakly ähmiýeti bolmadyk bozulmalary bar. 4. Sözleşiň düzümi we grammatik gurluşy ýeterlik derejede dürlüleşdirilýär. 5. Sözlemleriň düzüliş birligi saklanypdyr we ol ýeterlik derejede labyzlylyk bilen tapawutlanýar. Tutuşlygyna alnanda, ýazuw işiň mazmunynda 2-den köp bolmadyk näsazlyga we sözleşinde hem 2-den köp bolmadyk näsazlyga ýol berilýär.	3 dürs ýazuw we 1 dyngy belgi ýalňyş ýa 2 dürs ýazuw we 2 dyngy belgi ýa 1 dürs ýazuw ýalňyşlary ýok-da, 4 dyngy belgi ýalňyş, şeýle hem 2 grammatik ýalňyş bar.

1	2	3
«3-lük»	<p>1. Ýazuw işinde temadan düýpli gyşarmalar bar. 2. Mazmun esasy meselede ynandyryjy çykypdyr, emma onda aýry-aýry delil nätakyklyklar duşýar.</p> <p>3. Beýanetmäniň zygiderliginiň kem-käs bozulýan halatlary bar. 4. Sözlügi garyp we sözlemleriň gurluşynda sözüň nädogry ulanylyşyna gabat gelinýär.</p> <p>5. Ýazuw işi gurluş taýdan bir bitewi çykmandyr. 6. Sözleşiş ýeterlik derejede labyzly däl. Tutuşlygyna alnanda, ýazuw işiniň mazmunynda 4-den köp bolmadyk näsazlyga we sözleşşinde hem 4 sany näsazlyga ýol berilýär.</p>	<p>5 dürs ýazuw we 3 dyngy belgi ýalňyşy ýa 4 dürs ýazuw we 4 dyngy belgi ýalňyşy ýa-da 3 dürs ýazuw ýalňyşy, 5 dyngy belgi ýalňyşy ýa-da 2 dürs ýazuw, 6 dyngy belgi, ýa-da 1 dürs ýazuw, 7 dyngy belgi ýalňyşy, şeýle hem 4 grammatik ýalňyşy bar.</p>
«2-lik»	<p>1. Ýazuw işi tema laýyk gelmeýär ýa-da tema açylmaýar. 2. Delil nätakyklyklar köp duşýar. Ýazuw işiň hemme bölümlerinde pikirleriň beýan edilýişiniň zygiderligi bozulýar, bölümler biribirine baglanyşmaýar, meýilnama laýyk gelmeýär. 3. Ýazuw işiniň sözlügi garyp, bir görnüşli gysga sözlemler bilen ýazylypdyr, şol sözlemleriň arasyndaky baglanyşyk hem gowşak, sözleriň nädogry ulanylýan pursatlary kän.</p> <p>4. Sözlemleriň gurluş birligi bozulypdyr. 5. Tutuşlygyna alanynda, ýazuw işiniň mazmunynda 6 we sözlem gurluşynda hem 6 näsazlyk bar.</p>	<p>8 dürs ýazuw, 4 dyngy belgi ýa 7 dürs ýazuw we 5 dyngy belgi, ýa-da 6 dürs ýazuw, 6 dyngy belgi, şeýle hem 6 grammatik ýalňyşy bar.</p>
«1-lik»	<p>Ýazuw işiniň mazmunynda we sözleşşinde näsazlyklar «2-lik» ölçegden köp.</p>	<p>Ýalňyşlar «2-lik» ölçegden geçýär.</p>

Bellikler.

1. Eger düzmäniň, beýannamanyň möçberi bellenilenden 1,5-2 esse köp (ýa-da az) bolsa, onda işe baha goýlanda «4-lük» bahanyň ölçeginden 1 birlige, «3-lük» bahanyň ölçeginden bolsa 2 birlige ulaldylan (ýa-da kiçeldilen) möçber goldanylyar.

2. Mugallym okuwçy düzmesiniň özbaşdaklygyny, öňünde goýan maksadynyň özboluşlylygyny, gurluş we sözleýiş derejesini hökman hasaba almalydyr. Öňde goýlan maksadyň Gowulygyny hem-de şol maksadyň oňat amala aşyrylanlygyny nazara alyp, düzmäniň birinji bahasyny bir baha ýokarlandyrmak bolar.

3. Eger saýlanylyp alnan tema aýdyňlaşdyrylmadyk bolsa, ýöne iş beýleki talaplaryň ählisine kanagatlanarly jogap berýän mahalynda, birinji baha (mazmun bilen sözleýşe goýulýan baha) oňaly bolup bilmez.

4. Bir görnüşli ýalňyşlary we okuwçynyň özi tarapyndan edilen düzedişleri hasaba almak barada «Ýazdyrmalara baha goýmakda» berlen görkezmeler düzmelere we beýannamalara baha goýlanda-da peýdalanylmalydyr.

Okuwçylara düzme ýazmak üçin hödürlenýän erkin hem edebi temalar okuw maksatnamasynyň talaplaryna laýyk bolmalydyr.

Okuwçylaryň beýannamalaryndan edilýän talaplaryň hemmesi düzmelere-de degişlidir. Mundan başga-da, okuwçy düzmede delilleri diňe sanap geçmek bilen çäklenmän, eýsem, şol delillere öz garaýyşlaryny hem çeper sözler bilen beýan etmelidir. Edebi temalardan ýazylan düzmeler okuwçylaryň çeper eserlerden alan bilimlerini we eseriň many-mazmunyna düşünişlerini görkezmelidir.

Edebi temada düzme ýazdyrylanda, okuwçylara çeper eserlerden peýdalanmaga rugsat bermek bolar. Düzmä baha goýlanda, okuwçynyň pikiriniň özbaşdaklygyna we tema döredijilikli çemeleşişine, çykaran netijeleriniň esaslandyrylyşyna aýratyn üns berilmelidir.

Okuwçy öz düzmesinde:

Düzmäniň meýilnamasyny (beýan etmäniň mazmuny we yzygiderligi boýunça) dogry düzmeli.

Düzmäniň temasya dogry we doly jogap bermeli:

– düzmede öz pikirlerini, garaýşyny manyly yzygiderlikde (tema we meýilnama boýunça) beýan etmeli:

öňe sürýän pikirlerini esaslandyryp, düşündirip bilmeli;

düzmäniň soňunda netije çykarmaly we ony umumylaşdyrmaly;

düzmäni sözleýiş taýdan dogry, dürs ýazuw we dyngy belgi taýdan sowatly ýerine ýetirmekde başarnyklary aňlatmaly.

Düzmäniň temalary hem möçberi kem-kemden çylşyrymlaşdyrylmalydyr.

Okuwçylara türkmen edebiýatyndan okuw maksatnamasynyň talaplaryna laýyklykda erkin temalarda hem düzme ýazdyrmalydyr.

Barlag düzmelerini hem döredijilik beýannamalaryny ýazmak üçin, köplenç, iki sagat (goşalandyrylan sapak), ýalňys üstünde işlemek üçin hem bir okuw sagady berilmelidir.

VI bap

TEKST ÜSTÜNDE İŞLEMEK

Giriş sapaklarynda tekstiň ideýa-mazmunyna dogry düşünmek üçin möhüm bolan maglumatlar berlenden soň, tekst üstünde işlemek başlanýar.

Tekst üstünde işlemek edebi okuw sapaklarynyň esasydyr. Tekst üstünde işlenende, eseriň ideýa-mazmuny, temasy, gahrymanlary, keşpleri, sýužet, dil, žanr aýratynlyklary derňelýär. Şeýle hem okuwçylara edebiýatdan bilim bermek, olary täze Galkynyşyň ruhunda terbiýelemek çeper teksti hertaraplaýyn derňemek bilen baglylykda amala aşyrylýar.

Tekst üstünde işlemegiň dürli görnüşleri bar:

1. Öýde okamak.
2. Synpda labyzly okamak.
3. Meýilnama düzmek.
4. Dilden aýdyp bermek.
5. Teksti derňemek.
6. Ýat tutmak.

Bular özara berk baglanyşyklydyrlar. Şoňa görä-de tekst üstünde işlemegiň ýokardaky görnüşleri ýerlikli ulanylanda, edebi tekstiň çuň öwrenilmegi hem-de onuň bilim berijilik we terbiýeleýjilik gymmatynyň ýüze çykarylmagy üpjün edilýär.

Edebi okuw sapaklarynda okuwçylaryň teksti labyzly okap bilmeleklerini, onuň ideýa-mazmunyna düşünmeleklerini, çeper eseriň mazmunyny dilden aýdyp bermeklerini we ýazuw üsti bilen sowatly beýan edip bilmeleklerini, eseri ýatdan öwrenmeleklerini gazanmak esasy wezipe bolup durýar.

Edebiýatdan okuw maksatnamasyna girizilen çeper eserleriň her biriniň özboluşly aýratynlyklary bar. Şoňa görä mugallym her temany

geçmäge taýýarlananda, tekst üstünde işlemek usulyny oýlanyşykly saýlap alýar. Saýlanan usul sapakda öňde goýlan maksady amala aşyrmaga doly laýyk gelmelidir. Şunda mugallym okuwçylaryň bilim derejelerini, ýaş aýratynlyklaryny, okadýan synpynyň umumy ýagdaýyny-da göz önünde tutmalydyr.

Meselem, H. Ysmaýylowyň “Iki atanyň bir ogly”, B. Seýtäkowýň “Ogul sowgady”, A. Alamyşowyň “Sona” we başga şular ýaly eserleri geçilende, tekst üstünde işlemegiň öýde we synpda okamak, meýilnama düzmek, dilden aýdyp berme, gahrymanlary häsiýetlendirmek ýaly dürli görnüşlerinden peýdalanmak bolar. Sebäbi, birinjiden, bu eserler birnäçe sagadyň dowamynda öwrenilýär, ikinjiden, ýokardaky iş görnüşleri (okamak, meýilnama düzmek we başgalar) eseriň ideýa-mazmunyna dogry düşünmäge, keşplerini we dilini öwrenmäge hyzmat edýärler.

Eger mugallym Ata Salyhyň “Ýolbars we Tilki” basnýasyny ýa-da A. Kekilowyň “Çopan we patyşa” eserini geçýän bolsa, onda bu eserleriň mazmunyny we olarda öňe sürülýän pikiri özleşdirmek üçin olaryň meýilnamasyny düzmek, bu eserleri labyzly okatmak, mazmunlaryny dilden aýtdyrmak bilen çäklenip biler.

Keminäniň “Kazym”, Seýdiniň “Sen çölüň”, Zeliliniň “Watanym seni” ýaly şygryrlary geçilende, olary labyzly okatmak hem ýat tutdurmak ýeterlikdir. Sebäbi bu eserleriň göwrümi kiçi, mazmuny düşnükli we sada. Ýöne labyzly okamak bilen baglylykda basnýalaryň, şygryrlaryň manysy barada gürrüň geçirmegi, düzüliş görnüşini, olarda ulanylan käbir çeperçilik serişdelerini derňemegi, ýüze çykarmagy mugallym ünsden düşürmeli däl.

Edebi okuw sapaklarynda tekst üstünde işlenende, tekstiň okalyşynyň okuwçylaryň duýgusyna täsir edip bilmegini, esere olaryň pugta düşünmeklerini gazanmak zerurdyr.

Okamak çeper eseri öwrenmegiň esasy serişdesidir. IV-V synplarda okuw maksatnamasynyň talabyna laýyklykda okamaly söz möçberini “Ýeke-täk talaplarda” anyk görkezilendir.

Synplar	Okuw	
	Sesli 1 min	Sessiz 1 min
IV	50-60 söz	70-80 söz
V	60-70 söz	80-100 söz

Öýde okamak

Okamak dürli-dürli bolýar: öýde okamak, synpda okamak, sessiz (içinden) okamak, sesli, labyzly okamak.

Edebiýat mugallymyndan edilýän esasy talaplaryň biri-de çeper eseri okamagy dogry guramakdyr. Öýde özbaşdak we synpda mugallymyň ýolbaşçylygynda okamagy dogry guramak tekstiň mazmunyna hertaraplaýyn düşünmekde, okuwçylaryň labyzly okamak endiklerini ösdürmekde we okanlaryndan netije çykaryp bilmeklerini gazanmakda uly ähmiýete eýedir. Şonuň üçin-de IV–V synplarda okamak başarnygyny kämilleşdirmeklige aýratyn üns bermek gerek.

Bir synpdaky okuwçylaryň-da hemmesiniň okaýyş endikleri deň bolmaýar. Şoňa görä hem mugallym ilki bilen okuwçylaryň okaýyş endiklerini kesgitlemelidir. Bu iş okuw ýylynyň başynda ilkinji sapa-larda ýerine ýetirilýär. Okuwçylaryň sessiz we sesli okaýyş endiklerini kesgitlemek, ol ýa başga eseri okamak üçin olaryň näçe wagt sarp etjekdiklerini bilmäge, okuwçylardan haýsy biriniň okamakda asgynjaňlyk edýändigini anyklamaga, olaryň sesli okaýyşlarynyň nähili ýagdaýdadygyny aýdyňlaşdyrmaga mümkinçilik berýär.

Tekst üstünde işlemegiň hemme basgançagynda diýen ýaly eser okalýar: mazmunyny öwrenmek üçin eseri birinji gezek okamak, okalan eseriň mazmunyny okuwçylaryň ýadynda berkitmek maksady bilen teksti ikinji gezek okamak, eseri ýa onuň aýry- aýry böleklerini labyzly ýa-da ýatdan okamak, soraglara jogap berlende okamak, meýilnama düzülende, teksti gaýtadan okamak we ş. m. Şular ýaly, okamak görnüşleriniň her biriniň önünde ýörite maksat goýulýar.

Maksatnamada görkezilen eserleriň käbirini synpda doly okamak mümkin däl. Şoňa görä-de bu hili eserlerden käbir bölekler öýde okalmaly bolýar. Öýde okamagyň maksady tekstiň mazmunyna özbaşdak düşünmek, teksti labyzly okamaga taýýarlanmakdan ybaratdyr.

Okuwçy teksti synpda sesli okanda, onuň kemçilikleri mugallym ýa beýleki okuwçylar tarapyndan düzedilýär. Okuwçy nämede ýalňyşandygyna takyk göz ýetirýär. Tekst öýde okalanda bolsa, okuwçy köplenç, özüniň ýalňyşlaryny duýmaýar. Hatda tizräk okap gutarmak üçin tekstiň käbir böleklerini taşlap okaýan okuwçylar-da bolýar. Şunda olar tekstiň mazmunyny doly özleşdirip bilmeýärler. Mugallym teksti okamagy tabşyranda bu ýagdaýlary göz önünde tutmalydyr. Eseri öýde okalanlarynda dykgat bilen okamagy okuwçylara yzygiderli öwretmelidir. Munuň üçin bolsa okuwçylara eseri aňly-düşünjeli okamagyň göreldesini görkezmelidir, olarda eseri okamaga bolan höwes döretmelidir. Beýle höwesi döretmekde giriş sapaklarynyň nähili ähmiýetiniň bardygyny biz ýokarda aýdypdyk. Emma mugallym diňe giriş sözi ýa giriş gürrüni bilen çäklenmeli däl-dir. Okuwçylaryň teksti aňly-düşünjeli okamaklaryny ýola goýmak üçin ýörite sapaklar geçirmek hem maksada laýykdyr. Şeýle sapaklary, ylaýta-da, IV synpda geçirmek zerur bolýar. Sebäbi edebiyat sungatyň bir görnüşi hökmünde, sada görnüşde bolsa-da, özbaşdak öwrenmek IV synpdan başlanýar. Mugallym şu hili ýörite sapak geçmeklige önünden pugta taýýarlanýar. Özi tarapyndan tekstiň synpda okaljak bölegi esasynda okuwçylara berjek soraglaryny anyklaýar. Mugallym synpda eseriň başyndan birki sahypany okap berýär. Soňra taýýarlanan soraglar esasynda okalan bölegiň mazmuny boýunça gürrüň geçirýär. Gürrüň arkaly mugallym hem esere düşüniپ okamagy öwredýär hem-de tekstiň dowamyny okamaga höwes döredýär.

Şeýle ýörite sapagyň geçirilişini H. Ysmaýylowyň “Iki atanyň bir ogly” powestiniň mysalynda görüp geçeliň.

Eserde beýan edilýän wakalar Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda we ondan soňky döwürde Ukrainada hem Türkmenistanda bolup geçýär.

Powestde uruş döwründe Ukrainadan Türkmenistana getirilen çagalaryň biri Mikolanyň ykbaly barada gürrüň berilýär. Eserdäki gahrymanlaryň arasynda türkmenler-de (Atanazar aga, Sabyr eje...), ukrainler-de (Mikola, Anton Kalpakli, Appolon Appolonowich...) bar. Ýazyjy eserinde doganlyk halklaryň dostlugyny we bu dostlugyň gitdigiçe berkleşýändigini görkezipdir. Mugallym özüniň giriş sözün-

de ýokardakylar ýaly maglumatlary berip, okuwçylar üçin käbir düşnüksiz sözleriň (mirap, sümek...) manylaryny düşündireninden soň, powestiň 1, 2, 3-nji bölümlerini labyzly okaýar.

Powestiň ýokardaky bölümleri eseriň tutuş ideýa-mazmunyna dogry düşünmekde örän ähmiýetlidir. Ýazyjy bu bölümlerde powestiň gahrymanlaryndan Mikola Kalpakli, Atanazar aga we Sabyr eje barada giňişleýin maglumat berýär. Bu gahrymanlaryň özara gatnaşyklary bolsa sýužetiň ösüşinde aýgytlaýjy rol oýnaýar.

Eserlerden ýokarky bölekleri okamak hem gürrüň geçirmek bilen, mugallym başda Atanazar aganyň we Sabyr ejäniň tukat durmuşlarynyň sebäbini, soňra olaryň öýüne Mikolanyň gelmegi netijesinde şol gamgyn durmuşyň şatlyga öwrülendigini ýüze çykarýar. Okalan bölümler boýunça gürrüň geçirilenden soň, mugallym okuwçylara: “ Mikolanyň öňki öýlerindäki durmuşy nähili bolduka? Onuň ata-enesi niredäkä?” diýen soraglary berýär.

Bu soraglara jogap bermek üçin eseriň dowamyny okamaly boljakdygy tebigydyr. Diýmek, okalan bölümler we geçirilen gürrüň eseriň dowamyny okamaga, ondaky wakalaryň neneňsi ýaýbaňlanjakdygyny, gutarjakdygyny bilmäge höwes, okuwçylaryň öýde özbaşdak okamaklarynyň işjeň bolmagyna hem-de olaryň tekste düşünişip okamaklaryna şert döredýär.

Şeýlelikde, mugallym okuwçylara teksti aňlap, oňa dogry düşünişip okamaklygy öwredýär hem olaryň bu baradaky endiklerini kämilleşdirýär.

Synpda labyzly okamak

Labyzly okamak eseriň ideýa-mazmunyny özleşdirmekde, onda aňladylan duýgulary kabul edip almakda uly ähmiýete eýedir. Labyzly okamaga taýýarlyk göründe, eseriň ideýa-mazmuny, gurluşy, çeperçilik serişdeleri öwrenilýär.

Şeýlelikde, okuwçylaryň eseri labyzly okamaklary üçin diňe bir okamak başarnyklaryny bilmek ýeterlik däldir. Okuwçy eseriň mazmunyny çuň aňlap, oňa dogry düşünmelidir. Şunda ol eseri labyzly okap biler. Diňe labyzly okalan tekst okuwçylary tolgundyrýar we ola-

ra güýçli täsir edýär. Labyzly okamak okuwçylaryň söz baýlygynyň artmagynda we ýazuw diliniň kämilleşmeginde hem ähmiýetlidir.

Çeper eserleri okamagyň özboluşly aýratynlyklary, esasan, labyzly okuw arkaly ýüze çykarylýar, ýagny sygyrlaryň hemmesini bir hili äheňde okamak bolmaýar. Şonuň ýaly-da dürli žanrdaky eserler öz häsiýetlerine laýyklykda dürlüçe okalmalydyr we derňelmelidir. Liriki sygyrlar tutuşlygy bilen çeper, labyzly okaýyşda berilýär, drama eserleri, käbir halatda basnýalar hem rollar boýunça okalýar. Göwrümi boýunça uly eserleriň (roman, powest) bölekleri mümkin boldugyça illýustrasiýalardan peýdalanmak bilen baglanyşykda okalýar. Kiçi hekaya bitewiligine synpda okalýar we derňelýär. Halk döredijiliginiň žanrlaryndan matallaryň manysy oýlanylyp tapylýar. Nakyllar ýatdan aýtdyrylýar we daş-töweregi gurşap alan durmuşyň mysallary bilen baglylykda düşündirilýär...

Okuwçylaryň labyzly okap bilmeklerini gazanmak üçin ilki bilen mugallym öz okaýyş ussatlygyny yzygiderli kämilleşdirmelidir. Her halatda-da mugallym okuwçylara labyzly okaýyşyň göreldesini görkezmäge borçludyr. Ol edebi okuw sapagyny geçirmezden öň, oňa her taraplaýyn pugta taýýarlanmalydyr.

Mugallym sapaga taýýarlananda, eseriň tekstini birnäçe gezek okaýar. Eser uly bolmasa, ony ýat tutmak maksada laýykdyr. Mugallym teksti okamak, ýat tutmak bilen birlikde eseriň mazmunyny okuwçylaryň aňyna dogry ýetirmek üçin, tekstiň her sözünü, her sözlemeni, setirini çuň öwrenýär, eserdäki manyny pugta özleşdirýär. Şeýle taýýarlykdan soň ol teksti labyzly okap biler. Labyzly okuwa taýýarlanmak sapakda okuwçylaryň ünsüni nämä çekjekdigini, olara nähili soraglar berjekdigini, gürrüňi neneňsi geçirjekdigini öňünden kesgitlemäge mugallyma mümkinçilik berýär.

Labyzly okamak sapaklaryny şeýle meýilnamada geçirmek bolar:

1. Giriş sapaklary. Munda mugallym okaljak eseriň okuwçylar tarapyndan dogry düşünilmegi üçin zerur maglumatlary berýär.

2. Teksti mugallymyň labyzly okamagy.

3. Eseriň mazmunyna düşünmek, kabul edip almak. Eseriň böleklerini okamak bilen bir wagtda gürrüň geçirmek, okalany dilden aýdyp bermek, kompozisiýany, teswirleme tärlerini ... derňemek arkaly eseri öwrenmek.

4. Eseri bölekler boýunça labyzly okamagy synag etmek.
5. Mugallym ýa okuwçylar tarapyndan jemleýji okamak.
6. Mugallymyň sapagy umumylaşdyrmagy, netije çykarmagy.

Sapagy ýokardaky ýaly geçirmek tertibi okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna, taýýarlyklaryna, öwrenilýän eseriň möçberine, mazmunyna we görnüşine, göz önünde tutulan maksada laýyklykda üýt-gäp biler.

Eser okalanda ondaky gahrymanlaryň özlerini alyp baryşlarynyň, gylk-häsiýetleriniň oňaly ýa oňaysyz taraplaryna okuwçylaryň hut özleriniň düşünmeklerini gazanmak gerek. Sebäbi öwrenil-ýän, okalýan eserdäki ideýa-mazmunyň durmuş bilen baglydygyna okuwçy düşünse, diňe şonda edebiýatyň terbiýeçilik ähmiýeti ýüze çykýar. Okuwçy eseri okamak bilen birlikde özüni alyp barşy, tertip-düzgünü barada-da oýlanýar. Munuň üçin mugallym çeper eserleriň üstünde okuwçynyň mümkingadar özbaşdak işlemegini gazanma-ga çalyşmalydyr. Okuwçylaryň çeper eserleriň üstünde özbaşdak işlemekleri (özbaşdak iş, elbetde, okuwçy üçin güýçýeterli bolmaly) olara çeper eseriň ideýa-mazmunyny işjeň kabul edip almagy, ony öz şahsy tejribesi bilen deňeşdirmegi, adamzat jemgyýetindäki gözəl we erbet zatlara düşünmegi öwreder.

Sapakda esasy üns hut okuwçynyň işjeňligini gazanmaga, onuň dördijilik başarjaňlygyny we estetiki duýgusyny ösdürmäge gönükdirilmelidir. Bu talaby amala aşyrmakda esasy usul tekst okalandan soň geçirilýän gürrüňdir.

IV–V synplaryň edebiýat maksatnamasyndaky görkezilen eserleriň aglabasyny synpda tutuş okamak mümkin, emma käbirlerini doly okap ýetişmek kyn ýa-da mümkin däl. Şoňa görä-de mugallym sapak meýilnamasyny ýazanda, synpda haýsy bölekleriň okaljakdygyny pugta oýlanyşykly belleýär, okuwçylara berjek soraglaryny anyk-laýar.

Okuwçylaryň labyzly okamakda goýberýän kemçiliklerini düzetmek üçin synpda geçirilýän sesli okuwyň uly ähmiýeti bar. Okuwçylar sesli okanlarynda, olaryň nädogry okan sözlerini, sözlemleri into-nasiýa taýdan dogry okamakda goýberýän kemçiliklerini düzetmäge mugallymyň doly mümkinçiligi bolýar.

Okuwçylaryň labyzly okaýyş endiklerini dogry guramakda we yzygiderli ösdürmekde edebi okuw sapaklaryny türkmen dili sapaklary bilen baglanyşykly görnüşde alyp barmak zerurdyr. Bu baglanyşyk dürli görnüşde amala aşyrylýar. Türkmen dili sapaklarynda işlenýän gönükmeleriň tekstleri, esasan, çeper eserleriň bölekleri ýa bitewi sygyrlardyr. Şoňa görä gönükmeleriň tekstlerini labyzly okatmak ýa geçilýän grammatik kadalara degişli getirilýän mysallary şol synpda edebi okuw boýunça geçilýän eserlerden almak we başgalar şu baglanyşygy alamatlandyran usullardandyr.

Okuwçylaryň labyzly okaýyş endigini ösdürmekde diňe nädogry okalan sözi ýa sözlemi düzetmek ýeterlik bolmaýar. Eýsem, okuwçylar jogap berenlerinde, gürrüň edenlerinde, olaryň kemçiligi düzedilmelidir. Bu iş yzygiderli geçirilýär we diňe labyzly okaýyş, çeper sözleýiş endigini ösdürmek bilen çäklenmän, okuwçylaryň sowatly ýazmaklaryna hem oňaly täsir edýär.

IV–V synplarda çeper eseri sesli okamak üç ýol bilen amala aşyrylýar:

1. Teksti ýekelikde gezek-gezegine okamak. Bir okuwçy tekstiň bellibir bölegini okaýar, dowamyny ikinji, ondan soň üçünji okuwçy okaýar. Beýleki okuwçylar öz ýoldaşlarynyň okaýan tekstini yzarlap oturýarlar we mugallymyň ýüzlenmegi ýa ygtyýar etmegi bilen okaýanyň kemçiligini düzedýärler.

2. Eseri rollar boýunça okamak. Munuň uly ähmiýeti bar. Eseri rollar boýunça okamak, eger önünden pugta taýýarlanylsa, köplenç, oňaly netijeler berýär: okuwçylaryň teksti okamaga, öwrenmäge bolan isleglerini güýçlendirýär, isleglerini oýandyrýar we sapak olaryň işjeň gatnaşmaklarynda gyzykly geçýär. Ýöne şunda mugallymyň rollar boýunça okamagyň göreldesini ilki görkezmegi zerur bolýar. Oňa mugallym ýörite taýýarlanmalydyr.

Rollar boýunça okamak üçin, esasan, basnýa we drama eserleri peýdalanylýar.

3. Eseri köpçülik bilen okamak (bu barada “Labyzly okamagyň görnüşleri” diýen bölüme seredeliň).

Okuwçylaryň labyzly okamak endiklerini ösdürmekde we kämilleşdirmekde sözlük üstünde işlemegiň-de ähmiýeti uludyr. Mu-

gallym okuwçylara nätanyş ýa aýtmasy kyn sözleri synp tagtasyna ýazýar we manysyny düşündirýär hem dogry aýdylyşyny öwredýär.

Soňra okuwçylar bu sözleri olaryň gysgaça manysy bilen birlikde sözlük depderlerine ýazýarlar. Şol sözleriň aýdylyşlary we manylary soňky sapaklarda hem yzygiderli soralmalydyr. Sözlük üstünde yzygiderli işlemek hem tekstiň mazmunyna dogry düşünmäge mümkinçilik döredýär, hem okuwçylaryň söz goruny baýlaşdyrýar, hemde duýgy-düşünjelerini, pikirlerini edebi dilde doly we dogry aýtmaga kömek edýär.

Sapakda labyzly okatmagyň orny

Labyzly okamagy öwretmek tekst üstünde işlemek bilen baglylykda amala aşyrylýar. Eseri labyzly okamak üçin ilki bilen onuň mazmunyny özleşdirmek hem-de eserdäki ideýany aýdyňlaşdyrmak zerurdyr. Sebäbi eseriň ideýa-mazmunyny, görnüş taýdan aýratynlygyny bilmän, ol eseri bada-bat labyzly okamak diňe okuwçylara däl, has tejribeli okyja-da aňsat düşmez.

Okuwçylar mugallymyň ýolbaşçylygynda eseri derňäp, onuň ideýa-mazmunyny özleşdirýärler, görnüş aýratynlygyny, dilini öwrenýärler. Şu esasyda hem tekstiň esasy äheňini, intonasiýalaryny, tekstiň niresinde nähili säginme etmelidigini, teksti haýsy okalyş derejede okamalydygyny belleýärler.

Mysal üçin, Ata Salyhyň “Ýolbars we Tilki” basnýasy öwrenilende, mugallym ilki ony tutuşlygyna labyzly okaýar, soňra okuwçylaryň gatnaşmagynda eseri derňeýär: basnýanyň ideýa-mazmuny barada gürrüň geçirýär, eseriň kompozision gurluşyny, esasy äheňini, intonasiýa we pauzalaryny anyklaýar. Derňelenden soň basnýanyň teksti okuwçylara labyzly okadylýar.

Okuwçylar labyzly okamak boýunça ýeterlik tejribe toplanlaryndan soň, eseri doly manysynda derňew etmezden, labyzly okamak hem bolar. Şunda möçberi taýdan uly bolmadyk eserleri synpda bir gezek sessiz (içinden) okatmak öýde özbaşdak işlemäge taýýarlamakda hem belli derejede ähmiýetlidir.

Labyzly okamagyň görnüşleri

Edebi okuw sapaklarynda labyzly okamagyň aşakdaky ýaly görnüşleri ulanylýar:

1. Indiwiidual (ýeke-ýekeden) okamak.
2. Rollara bölüp okamak.
3. Köpçülik bolup, ýagny hor bolup okamak.

Ýeke-ýekeden okamak synpda geçirilýän labyzly okaýşyň esasy görnüşidir. Tekst ýeke-ýekeden okalanda, mugallym ony gezek-geze-gine mümkingadar köp okuwçynyň okamagyny gazanmalydyr. Tekst diňe bir ýa iki okuwça okadylyp, şonuň bilen kanagatlanylsa, bir tarapdan, okuwçylaryň aglabasynyň labyzly okamak endiklerini yzygiderli we tiz özleşdirmeklerine zyýan bolýar, ikinjiden hem, okuwçylaryň işjeňligi peselýär, okamaga bolan höwesi gaýýar.

IV-V synplaryň edebiýat maksatnamasyndaky Ý.Pirgulyýewiň “Pasyllaryň jedeli” goşgusy, A. S. Puşkiniň “Balykçy we balyjak hakyndaky erteki” eseri, Ata Salyhyň “Ýolbars we Tilki”, “Şagal bilen horaz” basnýalary, I.A.Krylowyň “Teneçir bilen garynja” basnýasy, E.N.Uspenskiniň “Krokodil Gena we onuň dostlary” eserleri rollar boýunça synpda okadylýar. Bu eserler synpda okadylmazdan öň, okuwçylaryň olary öýde özbaşdak okamaklaryny guramak gerek. Ilki mugallym eserdäki rollary aýry-aýry okuwçylara paýlaýar we rollar bilen özbaşdak tanşanlarynda, nämä üns bermelidiklerini aýdýar. Okuwçylar mugallymyň aýdyşy ýaly, öz okajak tekstleriniň (rollarynyň) esasy äheňini, intonasiýalaryny, pauzalaryny öwrenýärler. Soňra tekst synpda okalanda, okuwçylaryň labyzly okamakda goýberen kemçilikleri mugallymyň ýolbaşçylygynda okuwçylaryň işjeň gatnaşmaklary bilen düzedilýär. Munuň üçin rol tabşyrylan okuwçylardan beýlekileriň-de synpda okaljak teksti öýde özbaşdak okamaklary gazanylmalydyr. Rol tabşyrylan okuwçydan diňe özüne tabşyrylan roly talap etmek, elbetde, ýeterlik bolmaýar. Eýsem, ol teksti tutuşlygyna okap, öz rolunyň beýleki rollar bilen gatnaşygynda nähili äheňde, intonasiýalarda okalmalydygyny, nirede neneňsi säginme etmelidigini kesgitlemelidir. Proza eserlerinden käbir bölekleri hem rollar boýunça okamak bolar. Mysal üçin, Ata Durdyýewiň

“Keýmir kör” powestindäki we başga-da käbir proza eserlerindäki dialoglar rollar boýunça okadylyp bilner.

Teksti köpçülikleýin okatmak hem ähmiýetli usuldyr. Köpçülikleýin okamak okuwçylary gyzyklandyrýar, synpda işjeňlik ýagdaýy döreýär. Köpçülik bolup, köplenç, goşgular okalýar. Ýöne teksti tutuşlygyna, başdan-aýak bu usulda okatmagyň maksada laýyk bolmaýandygyny-da bellemek gerek. Beýle edilse, okuwçylar tiz ýadaýarlar, eseriň emosionallygy pese düşýär. Şoňa görä mugallym köpçülikleýin okatjak tekstini öňünden pugta öwrenýär. Eseriň ýeke, iki bolup... we köpçülikleýin okaljak böleklerini onuň tekstinde belleýär. Ýeke hem iki bolup okaljak bölekleri haýsy okuwçylara tabşyryjakdygyny anyklaýar. Şonda ol okuwçylaryň ses taýdan aýratynlyklaryny hem (belent, orta, pes) nazarda tutýar. Soňra okuwçylara kimiň haýsy bölekleri okamalydygyny mälim edýär. Synpda köpçülikleýin okaljak eseri okuwçylar öýde pugta öwrenýärlər. Indiki sapakda tekst köpçülikleýin okalýar. Mugallym şol eser boýunça bellik eden ýörite depderinden ugur alyp, tekstiň okalyşyna ýolbaşçylyk we gözegçilik edýär.

R. Seýidowyň “Awçy, atma jereni” , Zeliliniň “Watanyň seni”, Seýdiniň “Sen çölün” şygrylaryny... synpda köpçülikleýin okamak bolar.

Tekst köpçülikleýin okalanda goňşy synplardaky okuw sapaklaryna päsgel bermezlik üçin, synpyň gapysyny we äpişgelerini ýapmak maksada laýykdyr.

Okuwçy eseriň mazmunyny dilden aýdyp berende-de, şygrylary ýatdan okanda-da, sitatalary ýatdan aýdanda-da, labyzlylyk talap edilmelidir. Diňe şeýle edilende okuwçylar labyzly okamagyň endiklerini pugta özleşdirýärlər we bu endikler mydamalyk endige öwrülýär.

Okuwçylaryň labyzly okamak başarnyklaryny ele almaklarynda radio arkaly berilýän edebi gepleşikleri, görnükli artistleriň ses ýazgylaryny zygiderli diňlemegiň-de uly ähmiýeti bar. Bu iş köpçülikleýin hem, ýekelikde hem ýerine ýetirilip bilner.

Labyzly okamak we onuň dürli görnüşleri her synpyň okuw maksatnamasyna laýyklykda öwredilýär. Mugallym her bir bitewi temanyň materialyny meýilnamalaşdyranda, synpda özüniň okajak

eserlerini belleýär, okuwçylara okatjak eserlerinden ýekeleýin, rollar boýunça we köpçülikleýin okalmalyalaryny aýry-aýry anyklaýar.

Meýilnama düzmek

Tekst üstünde işlemegiň esasy görnüşleriniň biri-de meýilnama düzmekdir. Meýilnama düzmek boýunça ilkinji endigi okuwçylar başlangyç synplarda alýarlar. On ýyllyk mekdebiň IV–V synplarynda bolsa meýilnama düzmek, esasan, tekstiň mazmunyny özleşdirmek, ony okuwçylaryň ýadynda berkitmek, gahrymanlara häsiýetnama düzmek arkaly eseriň ideýasyny aýdyňlaşdyrmak, çeper eseriň kompozisiýasyny derňemek bilen baglanyşykly ýerine ýetirilýär. Şunda çeper eseri öwrenmegiň haýsy basgançagynda okuwçylary meýilnama düzmek üstünde işletjekdigini mugallym öňünden kesgitlemelidir. Meýilnama düzmegi takyk bir eseri öwrenmegiň dürli basgançagynda dürli maksat üçin hem (eseriň mazmunyny özleşdirmek, gahrymana häsiýetnama düzmek...) ulanmak bolar.

Okuwçylar meýilnama düzmäge türgenleşmek we soňabaka bu işi özbaşdak ýerine ýetirmek bilen, özleriniň sözleýiş we ýazuw dilini kämilleşdirýärler, logiki pikirlenmeklerini ösdürýärler hem-de stilistik taýdan zerur endikleri öwrenýärler.

Her bir çeper eser boýunça düzülen meýilnama şol eseriň ideýa-mazmunyndan gelip çykýar. Çeper eseriň meýilnamasy düzülen-de, ilki ol aýry-aýry bölekler bölünýär, soňra bolsa şol böleklerdäki mazmun we many bilen baglanyşykly olaryň her birine degişli sözbaşy goýulýar. Eseriň her böleginiň mazmuny we manysy tutuş eseriň mazmunyndan we esasy manysyndan üzňe bolmaýar, eýsem, şolary has giň aňlatmaga hyzmat edýär. Şu sebäpli-de eseriň meýilnamasy düzülen-de, onuň mazmuny doly göz öňüne gityrmelidir, ýagny eseriň meýilnamasyny düzmezden ozal ony başdan-aýak okap mazmunyny öwrenmek zerurdyr.

IV–V synplaryň okuwçylaryna meýilnama düzmegi öwretmek yzygiderli alnyp barylmaladyr. Okuwçylar meýilnama düzmegi, esasan, mugallymyň ýolbaşçylygynda we onuň ýakyndan kömek bermegi bilen öwrenýärler. Şoňa görä mugallym sapakda düzdürjek meýilnamasynyň nusgasyny öňünden taýýarlaýar. Okuwçylar meýil-

nama düzmeği, köplenç, özbaşdak ýerine ýetirýärler. Sebäbi olar meýilnama düzmek boýunça başlangyç synplarda tejribe toplaýarlar. Emma hemme synplarda hem bu iş mugallymyň gözegçiliginde we ýolbaşçylygynda geçirilýär.

Ýönekeý we çylşyrymly meýilnama

Çeper eserleriň mazmuny boýunça düzülýän meýilnama iki hili bolýar:

1. Ýönekeý meýilnama.
2. Çylşyrymly meýilnama.

Ýönekeý meýilnama eseriň esasy bölümlerini öz içine alýar, ýagny eseriň ýönekeý meýilnamasy düzülende, ol birnäçe uly bölekler bölünýär we şolaryň her birine degişli sözbaşy goýulýar. Şu sözbaşylaryň jemi hem tutuş eseriň ýönekeý meýilnamasy bolýar. Eseriň çylşyrymly meýilnamasy düzülende bolsa, şu ýönekeý meýilnamanyň bölümleriniň her biri bir topar ikinji derejeli ownuk bölekler dargadylýar, öz gezeginde şu ikinji derejeli bölekleriň-de has ownuk bölekler bölünmegi mümkin. Çylşyrymly meýilnama düzülende ýönekeý meýilnamanyň hemme bölümleriniň ýa üçünji derejeli bölekler dargadylmagy hökman däl. Bu meýilnamada şeýle bölekler dargadylmadyk tutuş bölümler (sözbaşylar) hem bolup biler. Meýilnama düzüji çeper eseri nähili bölekler böljekdiginden we her böläkdäki wakany dogry aňlatmak üçin ony ownuk bölekler bölmegiň zerur ýa zerur däldiginden ugur alýar. Çylşyrymly meýilnama eseriň ideýa-mazmunyny, keşplerini has doly, has çuň öwrenmäge mümkinçilik berýänligi jähtden ähmiýetlidir. Çeper eserleriň hemmesi boýunça çylşyrymly meýilnama düzmek hökman däl. Hekaýanyň ýa has uly göwrümlü eserlerden alnan bölegiň ideýa-mazmuny, keşpleri, kompozisiýasy okuwçylaryň düşünmegi üçin onçakly kynçylyk döretmeýän bolsa, onda bu hili eserleriň ýönekeý meýilnamasyny düzmek hem ýeterlidir. Galyberse-de, her bir eser üçin hökman ýönekeý ýa çylşyrymly meýilnama düzmegiň zerurlygynyň ýoklugyny-da bellemelidir. Aýratyn-da, sada mazmunly liriki goşgulara, şorta sözlere,

basnýalara, aýdymlara meýilnama düzdürilmese-de, okuwçylar şeýle eserleriň ideýa-mazmunyny kynçylyksyz diýen ýaly özleşdirýärler.

Şeýlelikde, materialyň möçberini, sada, kynlygyny nazarda tutmak bilen, okuwçylary ýönekeý ýa-da çylşyrymly meýilnama düzmek üstünde işletmek bolar.

Meýilnamanyň ýokardaky görnüşleriniň ikisi-de V synplardan başlanyp öwredilýär.

Aşakda käbir eserleriň ýönekeý we çylşyrymly meýilnamasyny berýäris.

A. Kekilowyň “Çopan we patyşa” eseri geçilýär. Eseriň mazmunyny okuwçylaryň çuň özleşdirmeklerini gazanmak maksady bilen, onuň meýilnamasyny düzdürmek peýdalydyr. Mugallym sapaga taýýarlananda, ilki bilen eserdäki aňladylýan ideýany, onuň gurluşyny öwrenýär. Şahyr A.Kekilow türkmen halk ertekisi esasynda ýazan bu eserinde geçmişde türkmen zähmetkeşleriniň hor-homsy ýaşandyklaryny, olaryň adamçylyk hukuklarynyň hökümdar toparlar: şalar, hanlar tarapyndan depelenendigini görkezýär. Patyşanyň açgözlüginini we zalymlygyny paş edýär. Meýilnama düzülen-de ýokardaky beýan edilen manyny eseriň kompozision gurluşy bilen baglylykda yzygiderli aňlatmaklyk maksat edinilmelidir. Bu eseriň ýönekeý meýilnamasyny aşakdaky ýalyrak düzmek bolar:

1. Garyp çopan.
2. Kör garganyň çopana beren kömegi.
3. Patyşanyň açgözlüligi.
4. Täsin tokmak we zulum ojagynyň düzlenmegi.

Bu meýilnama eseriň kompozision gurluşyna esaslanmak bilen, onuň manysyny aýdyňlaşdyrmaga-da oňaly täsir edýär. Meýilnamanyň birinji bölümi eserdäki garşylyk başlanmazdan öň, gahrymanyň nähili ýagdaýda ýaşandygyny aňladyp, eseriň ekspozisiýasyny öz içine alýar. Ikinji we üçünji bölümler baglanyşy hem hereketiň ösüşini görkezýärler, dördünji bölüm bolsa eseriň kulminasiýasyny we çözülişini beýan edýär.

Eger mugallym eseriň mazmunyny we gurluşyny çuň öwrenmek üçin ýönekeý meýilnama düzmegi ýeterliksiz hasap etse, okuwçylary çylşyrymly meýilnama düzdürmek üstünde işledip biler.

Eseriň çylşyrymly meýilnamasyny düzmek bilen okuwçylar on-daky beýan edilýän wakalary ownuk bölümlerde has çuň we yzygiderli öwrenýärler.

“Çopan we patyşa” eseriniň çylşyrymly meýilnamasy aşakdaky ýalyrak bolup biler:

1. Garyp çopan:

- a) çopanyň öýlenişi;
- b) çopanyň garyplykda gün-güzeran geçirişi;

2. Kör garganyň çopana beren kömegi:

- a) gurtlaryň goralysy;
- b) Kör garganyň ele düşmegi;
- ç) onuň çopana beren wadasy;
- d) Kör garganyň çopany hezzetleýşi;

I. Ýola ugramaga taýýarlyk;

II. Çopan Kör garganyň öýüni salgy alýar;

1. Çopanyň geň galan zady;

III. “Keramatly saçak”.

3. Patyşanyň açgözlügi:

- a) çopan patyşany myhmançylyga çagyrmagy hyýalyna düwür;
- b) aýalynyň garşylygy;
- ç) çopan öz diýenini edýär;
- d) şanyň hatyrasyna guralan desga;
- e) patyşanyň permany;
- ä) çopanyň maşgalasy gaýgyda;
- f) gyzyl guzlaýan el guşy;

1. Çopan Kör garga ikinji gezek ýüz tutýar;

II. Kör garganyň ikinji sylagy;

III. Çopanyň gün-güzerany gowulanýar;

IV. Patyşanyň el guşy zorlap almagy.

4. Täsin tokmak we zulum ojagynyň düzlenmegi:

- a) çopan Kör garga üçünji gezek ýüz tutýar;
- b) çopana berlen tokmagyň syry;
- ç) tokmak iş bitirýär;
- d) adalat üstün çykdy.

Başga bir mysal. A. Gowşudowyň “Gandym awçynyň maşgalasy” hekaýasynyň ýönekeý we çylşyrymly meýilnamalaryny görelň.

Bu hekaýa üç bölümden ybarat. Onuň birinji bölümünde Gandym awçynyň agtygy Myradyň Beýik Watançylyk urşunyň frontunda gurban bolandygy (ýa dereksiz ýitendigi) baradaky habaryň gelşi, bu şum habaryň Myradyň ejesi Akjagüle, onuň dogan-garyndaşlaryna öz obadaşlaryna eden täsiri, şeýle hem garry awçynyň yzan-da-çuwanlygyň öňüni alşy teswir edilýär. Hekaýanyň ikinji bölümünde Gandym awçynyň we beýleki daýhanlaryň, nemes faşistleriniň wagtlaýyn üstünliklerine garamazdan, ruhdan düşmeýişleri, Akjagülün fronta kömek bermek barada öňdebaryjy bolşy suratlandyrylýar. Eseriň üçünji bölümünde hem frontdan gelýän şatlykly habarlaryň netijesinde daýhanlaryň ruhlarynyň göterilişi we Gandym awçynyň maşgalasyna şatlykly günün dolanyp gelşi barada aýdylýar.

Hekaýanyň meýilnamasy düzülende, onuň ýokardaky özboluşlylygy, aýratynlyklary göz önünde tutulyp, şeýleräk ýönekeý hem çylşyrymly meýilnama düzmek bolar.

Eseriň ýönekeý meýilnamasy:

1. Gaýgyly habar, mert hem parasatly garry.
2. Garry awçy hem onuň obadaşlary ruhdan düşmeýärler.
3. “... şatlykly gün dolanyp geldi”.

Hekaýanyň çylşyrymly meýilnamasy:

1. Gaýgyly habar, mert hem parasatly garry:
 - a) gaýgyly habar;
 - b) enäniň nalasy;
 - ç) garry yzan-da-çuwanlygyň sebäbini soraýar;
 - d) Gandym awçynyň käýinji we öwüt-nesihaty;
 - e) enäniň ýagdaýy.
2. Garry awçy hem onuň obadaşlary ruhdan düşmeýärler:
 - a) garry näme hakda pikir edýär?
 - b) Gandym awçy gelnine nesihat berýär;
 - ç) adamlar mekdep jaýynyň önüne näme üçin ýygnanýarlar?
 - d) garry awçynyň ynanjy;
 - e) Gandym awçy ýene Akjagüle göwünlik berýär;
 - ä) hoş habaryň täsiri;

f) Akjagülün teklibi.

3. "... şatlykly gün dolanyp geldi":

a) "Akjagül gam çekmän durup bilmeýär";

b) Gandym awçy begençli habar getirdi;

ç) Akjagül näme etmegi ýüregine düwdi?

d) "... gelneje, buşluk!"

e) hatyň mazmuny nähilidi?

ä) "... ukrainaly aýala alkyş edildi";

f) Gandym awçy ogly bilen gelnini ýaňsa alýar;

g) kiçiräk toý ("... toýuň ulusyny Myrat gelensoň ederis").

Çeper eseriň çylşyrymly ýa ýönekeý meýilnamasy önde goýlan maksat bilen baglylykda dürlüçe bolup biler. Eger eseriň mazmunyny öwrenmek göz önünde tutulýan bolsa, onda meýilnama tematik häsiýetde düzülýär. Muňa tematik meýilnama diýilýär. Eger-de eseriň kompozision gurluşyny, eseriň bölümleriniň arasyndaky özara baglanyşygy we eserdäki aňladylýan esasy ideýany anyklamakda şol bölümleriň nähili derejede ähmiýetlidiklerini öwrenmek maksat edilse, onda esere düzülýän meýilnama kompozision-sýužet häsiýetde bolýar we oňa kompozision-sýužet meýilnamasy diýilýär.

Mysal üçin, Ata Salyhyň "Ýolbars we Tilki" basnýasynyň tematik meýilnamasyny düzmek üçin ilki ol okalýar. Soňra onda wakanyň näçe bölekde berilýändigini kesgitlenýär we şolar göz önünde tutulyp, aşakdaky ýalyrak tematik meýilnama düzülýär:

1. Tilkiniň çykgynsyz ýagdaýy.

2. Tilkiniň Ýolbarsa duşmagy.

3. Tilkiniň zeýrenji.

4. Ýolbarsyň Tilkä kömek etmegi.

5. Tilkiniň men-menligi.

6. Tilkiniň ölümi.

Kompozision-sýužet meýilnama düzülende, okuwçylaryň önünde eserde ekspozisiýany, baglanyşy, hereketiň ösüşini, kulminasiýany we çözülişi bellemek wezipesi goýulýar.

Biz meýilnamalaryň dürli görnüşleri bilen tanyşdyk. Öwrenilýän eseriň mazmuny boýunça ýokardaky görüp geçilen meýilnamalaryň haýsy-da bolsa bir görnüşi düzülýär. Bu hem şol eseri öwrenmekde

öňde goýlan maksat bilen baglanyşykly bolýar. Sapaga taýýarlanýan wagtynda mugallym eseriň nähili meýilnamasyny düzdürjekdigi barada pugta oýlanýar we ony anyklaýar. Emma eseriň nähili meýilnamasy düzülýän-de bolsa, şol meýilnamada çeper tekstiň tematikasy, ideýa-mazmuny we kompozisiýasy şöhlelendirilmelidir. Sebäbi bular biri-biri bilen aýrylmaz baglanyşykly bolup, birini ikinjisinden üzňe öwrenmek mümkin däl.

Dürli žanrdaky eserleriň meýilnamasy

Mälim bolşy ýaly, çeper eserler düzüliş aýratynlyklaryna garap, üç topara (epos, lirika, drama) bölünýärler. Bu žanrlar, elbetde, biri-birlerinden üzňe dälirler. Olaryň arasynda belli derejede baglanyşyk bar. Eposyň-da, lirikanyň-da, dramanyň-da umumy tarapy–bularyň hemmesiniň durmuş wakalaryny obrazly beýan edýänligidir. Muňa garamazdan, olaryň her biriniň özboluşly aýratynlygy-da bardyr.

Epik eserlerde durmuş wakalary we ýazyjynyň olara bolan garaýşy aýry-aýry gahrymanlaryň üsti bilen berilýär. Lirik eserlerde bolsa şaýr özüniň durmuşa bolan garaýyşlaryny we ondan alan täsirlerini duýgular, ruhy hallar we emosiýalar arkaly aňladýar. Galyberse-de, lirikada sýužet bolmaýar. Drama eserlerinde ýazyjynyň pikiri gahrymanlaryň janly hereketleri arkaly berilýär. Drama eserleri dialog hem monologlardan düzülýärler.

Mugallym okuwçylara okuw maksatnamasyna laýyklykda çeper eserleriň ýönekeý ýa çylşyrymly meýilnamasyny düzdürende, ol ýa beýleki eseriň diňe ideýa-mazmunyny göz önünde tutmak bilen çäklenmän, eýsem, onuň žanr aýratynlygyny-da hasaba almalydyr.

Epiki eserleriň meýilnamasyny düzmek

Epiki eserler durmuş wakalary hakynda hekaýa edýärler. Emma şu hekaýa etmeklik esere gatnaşýan gahrymanlaryň daşky sypatlaryny (portretini), dürli zatlary, tebigatyň görnüşini (peýzaž) suratlandyrmak, gahrymanlary özara gepleşdirmek we ş.m. bilen utgaşdyrylýar. Şeýle

hem bolsa durmuş wakalary barada hekaýa etme epik eserleriň esasy alamatydyr.

Şu sebäbe görä-de bu žanrdaky eserleriň ýönekeý ýa çylşyrymly meýilnamasy düzülende, eserde suratlandyrylýan durmuş wakasy baradaky hekaýa etme esas edinilmelidir.

Ýönekeý meýilnama düzülende ýazyjy öz eserinde wakalary nähili tertipde ýerleşdiren bolsa, meýilnamada hem şeýle yzygiderlilik saklanmalydyr.

Eseriň çylşyrymly meýilnamasynyň esasynda-da ýazyjynyň teswirleýän wakalary baradaky hekaýa etme ýatýar. Ýöne bu meýilnamada hekaýa etmegiň düzüm bölekleri-de (teswirlemeler, dialog...) şöhlelenipdir. Epiki eserleriň meýilnamasy (ylaýta-da, çylşyrymly meýilnamasy) düzülende, eserdäki beýan edilýän esasy wakalar bilen birlikde hekaýa etmegiň has ähmiýetli düzüm böleklerini (peýzažy, portreti, teswirlemäni, dialogy we ş.m.) hem bellemek zerurdyr.

Mysal üçin, N. Saryhanowyň ”Kitap” hekaýasynyň çylşyrymly meýilnamasy şeýle:

1. Gowy kitap we onuň eýesi:
 - a) oňat kitabyň salgy;
 - b) “Kitabyň gadyryny hemme kişi bilýär”.
 - ç) garrynyň keşbi;
- I. Daşky görnüşi;
- II. Myhmanparazlygy;
- III. Häsiýetiniň käbir aýratynlygy;
- d) “Kitap bilen iş salyşýandyryn!”.
- e) kitabyň öwgüsi;
- ä) garrynyň öz kitabyna bolan yhlasy.
2. Nädip kitaby alyp bolar?
 - a) “Siz muny ... maňa satyň!”
 - b) haýyşyň täsiri;
 - ç) “ Muny elden çykarmarys!”
3. Welmyrat aganyň gürrüňi:
 - a) Arkaja argyşa gitmek;
 - b) molla kitap okaýar;
 - ç) kitabyň täsiri;

- d) guba düýäniň kitaba çalşylmagy;
- e) Welmyrat aganyň aýalynyň gynanýjy;
- ä) kitaby okatmak hakynda alada;
- I. Sowatly adamyň gözleginde;
- II. Keýwanynyň maslahaty;
- III. Akja işanyň wadasy;
- IV. Myradyň haýyşy;
- V. İşanyň “keramaty” hakyndaky gürrüň;
- VI. Myradyň soňky ykbaly;
- VII. Kitap Welmyrat agany ynjalyksyzlandyrýar;
- 1. Kitap haçan okaldy?
- I. Oba sowet mugallymynyň gelmegi;
- II. Mugallymyň maslahaty;
- III. Myrat sowet mekdebine okuwa berilýär;
- IV. Bu kitap nähili eken?
- 4. Garry soňky sözüni aýdýar;
- a) “Kitap elden çykmaz!”
- b) kitaby göçürip almak üçin näme etmeli?
- ç) “...göçürdejik alay!”
- 5. Kitabyň ykbaly nähili boldy?
- a) eseri göçürmek;
- b) ýagşy niýet – ýarym döwlet.

Ýokardaky meýilnamada hekaýa etmegiň düzüm bölekleri (komponentleri) has-da giň şöhlenenipdir. Sebäbi “Kitap” hekaýasynda şeýle düzüm böleklerine uly orun berlipdir.

Peýzaž, portret, liriki yza çekilme, hekaýa içinde hekaýa getirmek, awtoryň häsiýetlendirmeleri we ş.m. hekaýa etmekde ähmiýetli orun tutýan bolsalar, onda eseriň meýilnamasynda bular degişli orny eýelemelidirler. Şeýle edilende çeper eseriň ideýa-mazmunyny okuwçylar ownuk bölümlerde çuň özleşdirýärler.

Liriki eseriň meýilnamasy

Liriki eserlerde şahyr daşky dünýäniň özüne eden täsirini liriki gahrymanyň adyndan beýan edýär. Bu eserlerdäki aňladylyan duýgu-

lar we pikirler daşky dünýäniň hadysalary bilen berk baglanyşykly bolýarlar we şolar esasynda döreýärler. Şoňa görä-de liriki eserleriň meýilnamasy düzülende, bir tarapdan, daşky dünýäniň hadysalary, ikinji tarapdan bolsa, şol hadysalar bilen baglylykda şahyryň başdan geçirýän duýgulary göz önünde tutulmalydyr.

Meselem, Ş. Kekilowyň “Kareliýa jeňnelinde” diýen liriki poemasynyň meýilnamasy:

1. Tebigat gam çekýär:

a) “...älemiň şöhesini gara duman basypdyr”;

b) agaçlar zaryn şuwlaýarlar;

ç) tebigatyň gamgyn ýagdaýy bilen baglanyşykly şahyryň başdan geçirýän duýgulary;

d) söweşiň öň ýanyndaky ümsümlük;

e) gara bulutlar we şapagyň ýagtysy.

2. Jeňneldäki söweş:

a) duşman uçarlary;

b) söweş başlanýar;

ç) harby komanda;

d) söweş gitdigiçe gazaplanýar we güýçlenýär.

3. Söweşiň soňy:

a) duşmanlar derbi-dagyn edilýär;

b) tebigatyň söweşden soňky ýagdaýy.

Mälim bolşy ýaly, watançy şahyr Şaly Kekilow özüniň “Kareliýa jeňnelinde” diýen eserinde Beýik Watançylyk urşy döwründäki wakalaryň birini suratlandyrypdyr. Ýokarky meýilnama daşky dünýäniň eserde görkezilen hadysalaryny-da we şolara baglylykda şahyryň pikir-duýgularyny-da öz içine alýar.

Drama eseriniň meýilnamasy

Drama eserlerinde “ideýa diňe sahnadaky gahrymanlaryň hereketleriniň üsti bilen ýüze çykýar”. Drama eseri sahnada oýnalmak üçin ýazylanlygy sebäpli, onda “çykyş”, “epizod”, “perde”... bolýar. Şulardan ugur alyp, drama eseriniň meýilnamasy düzülende, onuň özboluşlylygy, ýagny aýry-aýry bölümlerden (çykyşlardan ýa epi-

zodlardan, görnüşlerden we perdelerden) düzülyändig göz önünde tutulmalydyr. Mundan başga-da meýilnama hereketiň ösüşiniň esasy döwürlerini hem-de oýna gatnaşýanlaryň gepleşikleriniň esasy temalaryny öz içine almalydyr.

Towşan Esenowanyň “Şemşat” pýesasýndan bölegiň meýilnamasy:

1. Şemşat bilen Kümüş näme hakda gürrüň edýärler? (3-nji perde, 4-nji epizod).

2. Nepes aga näme üçin gaharlanýar? (5-6-njy epizodlar).

3. Hajatyň getiren şum habary köpçüligi geňirgendirýär (7-8-nji epizodlar).

4. Kowga taýýarlyk görnüşi (9-njy epizod).

5. Çakanyň töhmeti we onuň paş edilmegi (10-11-nji epizodlar).

6. Meleguşy ogurlan kim? (12-nji epizod).

7. Ýaraşyk (12-nji epizod).

Sözbaşylaryň formasy

Meýilnamada sözbaşylaryň dürli görnüşleri ulanylyp bilner. Sözbaşylary saýlap almak öwrenilýän materiala hem meýilnama düzmekden göz önünde tutulýan maksada bagly bolýar. Düzülyän meýilnamanyň bölümleriniň her birine degişli sözbaşy tapmak okuwçylaryň sözleýiş diliniň ösmegine-de kömek edýär. Sözbaşylaryň eseriň mazmunyna laýyk gelmegi, gysga we anyk bolmagy gazanylmalydyr.

Sözbaşylar habar, sorag, ýüzlenme we at sözlemleri şeklinde bolup bilerler. Meýilnamanyň hemme bölümleriniň sözbaşylary diňe habar ýa diňe sorag... sözlemlerinden-de bolup biler, bir eseriň meýilnamasyna girýän bölümleriň her biriniň sözbaşysyny bir hili, ýagny biriniňkini habar, beýlekisiniňkini sorag we ş. m. sözlemlerden hem düzmek bolar. Bu hili meýilnama garyşyk meýilnama diýilýär. “Çopan we patyşa”, “Gandym awçynyň maşgalasy”, “Kitap” eserleriniň öňde berlen çylşyrymly meýilnamalary garyşyk meýilnama mysal bolup bilerler.

Meýilnamanyň bölümlerine goýulýan sözbaşylary tekstiň özünden hem saýlap almak bolar. Muňa sitata meýilnamasy diýilýär. Öwrenilýän tekstiň özünden onuň aýry-aýry bölekleriniň mazmunyny aňladyp biljek sözleri, sözlemleri onçakly kynçylyksyz tapmak mümkin bolanda, okuwçylara sitata meýilnamasyny düzdürmek maslahat berilýär. Sitata meýilnamasyny düzmek üçin okuwçy eseriň her sözlemine manysyny örän pugta öwrenmeli bolýar.

Köp eserler boýunça şeýle meýilnama düzmegiň mümkin daldigini-de aýtmak gerek, sebäbi, köplenç, tekstiň özünden onuň aýry-aýry bölümleriniň mazmunyny aňladyp biljek sitatalary tapmak örän kyn düşýär ýa-da şeýle sitatalaryň tekste ýok halaty-da bolýar. Şoňa görä-de sitata sözbaşylary, esasan, garyşyk meýilnamada ulanylýar.

Meýilnama düzmegi nähili öwretmeli? Eseriň meýilnamasyny düzmek öwredilende, tekstiň mazmuny böleklere bölünýär, her bölegiň mazmunyna laýyk sözbaşy tapylýar.

Meýilnama düzmek ilki öwredilýän wagtynda, işiň ýokardaky gönüşleriniň ikisini-de okuwçylaryň ýerine ýetirmegini talap etmek gowy netije bermeyär. Şonuň üçin mugallym işiň bir tarapyny öz üstüne almalydyr.

Soňra meýilnamada görkezilen her bir bölümiň nireden başlanyp, nirede gutarýandygyny bellemek okuwçylaryň özlerine tabşyrylýar. Okuwçylar bu işi özbaşdak ýerine ýetirýärler. Mugallym synpda okuwçylaryň işjeň gatnaşmalarynda işiň ýerine ýetirilişini barlaýar. Okuwçylaryň ýalňyşan ýerleri mugallymyň ýolbaşçylygynda köpçülikleýin düzedilýär. Şeýle edilende okuwçylar teksti böleklere bölmek boýunça degişli endikleri alýarlar.

Meýilnama düzmekde mugallym işiň başga tarapyny hem öz üstüne alyp biler. Bu usul öňkiniň tersinedir. Mugallym tekstiň her böleginiň nireden başlanyp nirede gutarýandygyny bilmek üçin, esere düzüljek meýilnamanyň nusgasyny öňünden taýýarlaýar. Soňra synpda teksti tutuşlygyna okap, onuň mazmuny bilen okuwçylary tanyşdyrýar. Şondan soň meýilnama düzdürmek (sözbaşylar tapdyrmak) maksady bilen eseri bölekleyin okaýar. Her bir bölek okalandan soň, mugallym şol bölege nähili sözbaşy goýup bolar diýip, okuwçylara ýüzlenýär. Okuwçylar mugallymyň ygtyýar bermegi bi-

len öz pikirlerini aýdýarlar. Her aýdylan pikiriniň üstünligi, kemçiligi köpçülikleýin derňelýär. Netijede, bölegiň mazmunyna laýyk gelýän oňat sözbaşy saýlanyp alynýar. Şeýlelikde, tutuş eseriň meýilnamasy düzülýär. Okuwçylar eseriň böleklerine sözbaşy tapmak boýunça endik alýarlar.

Eseriň çylşyrymly meýilnamasyny düzmegi öwretmekde hem ýokardaky usullardan peýdalanylýar. Çylşyrymly meýilnama düzmegi öwretmekde-de mugallym işiň bir tarapyňy (ýa teksti iri we ownuk böleklere bölmegi, ýa-da iri we ownuk böleklere sözbaşy tapmagy) öz üstüne almalydyr.

IV–V synlaryň okuwçylary mugallymyň tabşyrygy boýunça meýilnama düzmegi synpda we öýde özbaşdak hem ýerine ýetirip bilerler. Okuwçylar meýilnama düzmek boýunça ilkinji zerur endikleri alanlaryndan soň, özbaşdak işledilse, has amatly bolar. Özbaşdak meýilnama düzmek üçin ilki-ilkiler okuwçylara kiçi göwrümlü, mazmun taýdan çylşyrymly bolmadyk eserler tabşyrylmalydyr.

Okuwçylar meýilnama düzmegiň endiklerini pugta özleşdirenlerinden soň, olary meýilnama düzmek üstünde özbaşdak işletmäge aýratyn üns berilmelidir. Okuwçy özbaşdak meýilnama düzende ilki teksti okaýar. Soňra tekstiň mazmunyna baglylykda onda näçe esasy bölegiň bardygyny anyklaýar. Şol bölekleriň her birine degişli sözbaşy tapýar. Eger okuwçy eseriň mazmunynyň çylşyrymly meýilnamasyny düzýän bolsa, onda esasy bölekleriň her birini birnäçe ownuk bölege bölýär hem olaryň hersine degişli sözbaşy goýýar.

Özbaşdak işlänlerinde käbir eserde wakalaryň bir-birine baglanyşygyny bellemek okuwçylara kyn düşýär. Şoňa görä tekst bir gezek okalandan soň, okuwçylar teksti böleklere bölmegi özbaşdak ýerine ýetirip bilmeýärler. Şeýle ýagdaýda mugallym meýilnama düzdürmek maksady bilen teksti sesli okadýar. Şonda tekstiň bölümlerini anyklamak üçin eseriň bellibir bölümüniň gutaran ýerinde teksti okaýany saklamagy synpyň hemme okuwçylaryna tabşyrýar. Eseriň bölümleriniň her biri okuwçylaryň hemmesiniň gatnaşmagynda anyklanýar we olara degişli sözbaşy goýulýar.

**Dilden áydyp berme. Eseriň mazmunyny doly áydyp
berme. Eseriň mazmunyny gysgaldyp áydyp berme.
Saýlap alyp áydyp berme. Eseriň görnüşini
üýtgedip áydyp berme**

Dilden áydyp berme. Çeper eseriň mazmunyny dilden áydyp berme mekdep tejribesinde ulanylýan usullaryň biridir. Dilden áydyp berme tekstiň mazmunyny okuwçylaryň aňly-düşünjeli özleşdirmeklerinde we olaryň sözleýiş dilini ösdürmekde ähmiýetlidir. Şeýle-de bolsa tekstiň mazmunyny dilden áydyp berme bilen aňa gyzylanyp, ony her sapakda ulanmaklyk nädogry bolar.

Tekst üstünde işlemegiň mydama bir usulyny ulanmaly däl. Sapakda okuwçylaryň işjeň pikirlenmeklerini, sapagyň gyzykly we täsirli bolmagyny gazanmak üçin, öwreniljek eseriň aýratynlygyny göz önünde tutup, mugallym tekst üstünde işlemegiň dürli usullaryndan öz ýerinde yzygiderli peýdalanmalydyr.

Çeper teksti dilden áydyp bermegiň birnäçe görnüşi bar. Olar, esasan, aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Eseriň mazmunyny doly áydyp berme.
2. Eseriň mazmunyny gysgaldyp áydyp berme.
3. Saýlap alyp áydyp berme.
4. Eseriň formasyny üýtgedip áydyp berme.
5. Rollar boýunça áydyp berme.
6. Dilden çeper áydyp berme.
7. Dilden şekillendirmek we ssenariý düzme.

Eseriň mazmunyny dilden áydyp bermegiň 3-7 görnüşleri doly áydyp berme hem-de gysgaldyp áydyp berme bilen baglanyşyklydyr.

Eseriň mazmunyny doly áydyp berme. Bu dilden áydyp bermegiň köp ulanylýan görnüşlerinden biridir. Okuwçylar synpda ýa-da öýde eseri okaýarlar, onuň mazmunyny pugta özleşdirýärler. Şundan soň olardan eseriň mazmunyny doly áydyp bermegi talap edip bolar. Okuwçylar eseriň mazmunyny dilden áydyp berenlerinde, mugallym olaryň sözleýişlerine üns bermelidir. Okuwçylaryň wakalary yzygider beýan edişlerine, sözleri we sözlemleri dogry ulanyşlaryna hem áydyşlaryna pugta üns bermek bilen, mugallym olaryň aýtman galdyran ýerlerini, nädogry aýdan zatlaryny we başga ýalňyşlyklaryny

synpdaky hemme okuwçylaryň işjeň gatnaşmalarynda düzetmelidir. Okuwçy gürrüň edip duran wagtynda onuň jogabynyň arasy-na goşulmak, okuwçynyň sözüniň arasyňy bölüp, oňa täze soraglar bermek maksada laýyk bolmaz. Eýsem, okuwçy jogap berip bolandan soň, onuň ýalňyşlaryny düzetmek maksady bilen goşmaça soraglar bermek ähmiýetlidir. Eger okuwçy öz ýalňyşyny özi düzedip bilmeýse, onda synpdaky beýleki okuwçylara ýüzlenmek gerek. Öz ýoldaşlarynyň goýberen kemçiliklerini okuwçylaryň özleri düzedýärler. Bu bolsa sapakda olaryň işjeňligini gazanmaga kömek edýär, jogapkärçilik duýgularyny ösdürýär.

Eseriň mazmunyny doly aýdyp berme ol eseriň meýilnamasy düzülenenden soň hem geçirilýär. Munda esasy maksat tekstiň mazmunyny okuwçylaryň meýilnama esasynda logiki yzygiderlilikde aýdyp bilmeklerini gazanmakdan ybarat bolýar. Bu tär ulanylanda, mugallym okuwçynyň meýilnama boýunça yzygiderli gürrüň edişine berk gözegçilik edýär. Meýilnamanyň bir bölüminden ikinji bölümine geçende, okuwçynyň şol bölümleriň arasyndaky baglanyşygy neneňsi saklaýandygyna, gürrüňiň gyzykly we täsirli bolandygyna ýa-da bolmandygyna aýratyn üns berýär. Mugallym synpdaky beýleki okuwçylara hem edilýän gürrüňi dykgat bilen diňlemekligi tabşyrýar, jogap beren okuwçynyň kemçilikleri düzedilende, olaryň işjeň gatnaşmalaryny ýola goýýar. Şeýlelikde, tekstiň meýilnamasy düzülenenden soň, onuň mazmunyny doly aýdyp berdirmegiň uly ähmiýeti bar: okuwçylar meýilnama düzmek işinde eseriň mazmunyny pugta özleşdirýärler, meýilnama esasynda tekstiň mazmunyny dilden doly aýdyp berip, özleşdirilen mazmuny ýene bir gezek doly berkidýärler hem-de yzygiderli, baglanyşykly gürrüň etmegiň endiklerini alýarlar.

Eser tutuşlygyna okalyp seljerilenden soň, onuň mazmunyny doly aýdyp berdirmegiň-de ähmiýeti uludyr. Okuwçylar eseriň mazmunyny gürrüň etmek bilen, ondaky wakalara bolan garaýyşlaryny-da, olara berýän bahalaryny-da aňlatmaga mümkinçilik tapýarlar.

Eseriň mazmunyny doly aýdyp berme aňsatdan kyna, ýönekeýden çylşyrymla geçmek ýörelgesine laýyk gelmelidir. Doly aýdyp bermek üçin IV–V synplarda göwrümi uly bolmadyk, mazmuny sada hekaýany, eserleri (şorta sözleri, ertekileri, “Iki atanyň bir ogly”

powestiniň hekaýa ediji epizodlaryny – “Kiçijik awçyny gorkuzan waka”, “Aýrallyk dagy” we başgalary), VI synpda hekaýa edijilik bilen birlikde çeper suratlandyrmak häsiýetdäki tekstleri, VII-VIII synplarda bolsa ýokardakylardan başga-da häsiýetlendirmeleri, dialogy peýdalanmak bolar.

Käbir mugallym eseriň mazmunyny okuwçylaryň mydama öz sözleri bilen aýdyp bermeklerini talap edýär. Hemişe bu usuly ulanmaklyk okuwçylara edebi dilde sözlemegi öwretmekde peýdaly bolmaýar. Şoňa görä dilden aýdyp berdirilende, okuwçynyň eseriň mazmunyny mümkin boldugyça ýazyjynyň dili bilen aýtmagyny talap etmek gerek. Ýazyjylar öz çeper eserlerini döredenlerinde, umumy halk diliniň ummasyz baýlyklaryndan ýerlikli peýdalanýarlar, sözleri öz ýerinde ulanmaga, sözlemleri çeper düzmäge aýratyn üns berýärler. Eger okuwçy ýazyjynyň dili bilen gürrüň etse, onda muny onuň kemçiligi hasaplamam, eýsem, üstünligi hasaplamalydyr. Şu aýdanlarymyzdan okuwçylara mydama eseriň dili bilen gürrüň etdirmeli diýen netije çykarmaly däl. Eseriň mazmunyny dilden aýdyp berende okuwçynyň öz sözleri bilen gürrüň etmegi, elbetde, tebigydyr. Biziň bu ýerde nygtaýan zadymyz okuwçynyň uly tekstleri-de sözme- söz ýatdan öwrenip, ony bolşy ýaly aýdyp bermegi däl-de, eýsem, eseriň mazmunyny gürrüň berýän wagtynda öz sözleri bilen birlikde, mümkin boldugyça, ýazyjynyň sözlerini-de ulanmagy, şonuň stilinden görelde almagydyr.

Eseriň mazmunyny gysgaldyp aýdyp berme. Çeper eseriň mazmunyny gysgaldyp aýdyp berme eseriň mazmunyny doly aýdyp bermeden kyndyr. Şonuň üçin hem okuwçylara eseriň mazmunyny gysgaldyp aýdyp bermek boýunça IV synpdan başlap, yzygiderli gönükme etdirmek zerurdyr. Bu usul okuwçylara esasy zady ikinji derejeli zatdan tapawutlandyrmagy, gysga hem takyk gürrüň etmegi öwredýär.

Eger mugallym okuwçylara eseriň mazmunyny gysgaldyp aýdyp berme boýunça yzygiderli gönükme etdirmese, bu işiň nähili ýerine ýetirilýändigini barada nusga görkezmese, onda olar eseriň mazmunyny gysgaldyp aýdyp bermegi bada-bat özbaşdak ýerine ýetirip bilmezler.

Käbir mugallymlaryň, ylaýta-da, ýaş mugallymlaryň okuwça haýsy-da bolsa bir eseriň mazmunyny aýtdyranýnda “Iň esasy ýerlerini aýt, ikinji derejeli zatlary aýtmasaň hem bolar” diýen ýaly umumy görkezme berýändiglerine düş gelmek bolýar. Şeýle talap okuwça hiç zat öwretmeýär, gaýtam, onuň eseriň mazmunyny bulaşdyrmagyna, gürrüňiniň baglanyşyksyz bolmagyna getirýär. Sebäbi okuwçylar eserde beýan edilýän wakalaryň esasyalarynyň we ikinji derejelileriniň haýsylardygyny bada-bat özbaşdak seljermekde kynçylyk çekýärler.

Şu aýdanlar nazara alynsa, eseriň mazmunyny gysgaldyp aýdyp bermegi öwretmek boýunça türgenleşdiriji gönükmeleriň geçirilmeginiň zerurdygy düşnükli bolýar.

Okuwçylara eseriň mazmunyny gysgaldyp aýdyp bermegi öwretmegi nämeden başlamak amatlydyr? Bu iş üçin, birinji nobatda, göwrümi uly tekstleri peýdalanmak gerek. Göwrümi kiçi eserleri (şorta sözleri, basnýalary...) gysgaltmak juda çetin işdir, beýle eserler sähel gysgaldylsa-da, olaryň mazmunyna uly zyýan ýetýär. Göwrümi boýunça orta haldaky ýa uly eserleriň käbir ikinji derejeli ýerleri gysgaldylany, galdyrylany bilen olaryň umumy mazmunyna zyýan ýetmeýär. Mysal üçin, “Balykçy hem balyjak hakynda ertekiniň”, “Okamak höwesiniň”, “Iki atanyň bir ogly” eseriniň, “Yhlasa – myrat”, “Ýadygär”, “Ogul sowgady” eserleriniň, “Şemşat” pýesasynyň, “Göroglynyň döreýşi”, “Ar alyş” bölekleriniň “Şasenem–Garypdan” bölegiň, “Gandym awçynyň maşgalasy”, “Çölde”, “Kitap” hekaýalarynyň, “Çagalar” böleginiň “Allan aganyň maşgalasy” dramasyň we başga eserleriň mazmunyny gysgaldyp aýtdyrmak bolýar.

Şu ýerde bir zady hem bellemek gerek. Ýokarda ady tutulan eserleriň köpüsine synpda doly okap öwrenmek üçin okuw maksatnamasynda ýeterlik mukdarda sagat berilýär. Şol sagatlaryň dowamynda bu eserler okalyp derňelýär, derňemek bilen baglylykda bolsa, olaryň käbir böleklerini okuwçylar dilden doly aýdyp berýärler. Diýmek, bu eserleriň mazmuny boýunça dilden aýdyp bermegiň iki görnüşini-de (doly we gysgaldyp aýtdyrmagy) ulanmak bolar. Dilden aýdyp bermegiň haýsy görnüşini haçan ulanjakdygyny mugallym eser öwrenilmäge başlamazdan öň kesgitleýär. Şunda ol tekstiň göwrümini, aýratynlyklaryny göz önünde tutmalydyr.

Eseriň mazmunyny gysgaldyp áýdyp berme boýunça bir mysal.

A. Kekilowyň “Çopan we patyşa” diýen erteki esasynda ýazan eseri öwrenilýär. Bu eseriň mazmunyny gysgaldyp áýdyp bermegi öwretmek üçin aşakdakylary ýerine ýetirmek gerek.

“Çopan we patyşa” eseri ilki başdan-aýak okalýar. Soňra okuwçylar eseriň baş gahrymanyny anyklaýarlar. Bu eseriň baş gahrymany garyp çopandyr. Eseriň mazmuny gysgaldylyp áýdylyp berlende, çopanyň Kör gargadan alýan kömegi, ýurduň zalym patyşasyndan görýän zulum we horluklary, ahyrda hem Kör garganyň kömegi bilen ol sütemkäriň tagtyny başyna ýumrup, maksat-myrada ýetişi anyk we bir-birine baglanyşykly sözlemlerde áýdylmalydyr. Şeýlelikde, çopanyň başyndan geçirýän wakalary gysga suratda áýdylýar. Ýöne şunda garyp çopana hemaýat berýän hyýaly güýçler (Kör garga, “keramatly” saçak, gyzył guzlaýan el guşy, tokmak), şeýle hem onuň duşmanlary (patyşa, wezir-wekiller) hakynda-da aýtmak dogry gelýär. Eseriň mazmunyny pugta öwrenmek bilen, okuwçylar onuň baş we ikinji derejeli gahrymanlaryny anyklaýarlar. Soň olar mugallymyň ýolbaşçylygynda eserde beýan edilýän wakalaryň haýsylaryny gal-dyryp, haýsylaryny bolsa gysgaltmak boljakdygyny anyklaýarlar.

Şonda çopanyň ýaşlykda ýetim galyşy, aýalynyň hem garyp maşgaladandygy, geçi süýdünden edilen gurduň maşgala huruş bolşy we başga-da eseriň umumy mazmunyny aňlamaga zyýan bermejek bölümlerini taşlamak ýa has gysgaltmak bolar.

Şeýlelikde, aşakdaky ýaly meýilnamanyň düzülmegi mümkin:

1. Çopanyň güzeran ýagdaýy niçik bolupdyr?
2. Çopan gurdunyň azalýanyň nähili bilýär, gurtlary näme ogurlaýan eken?
3. Kör garga çopana nämeler berýär we bu zatlary çopanyň elinden kim alýar?
4. Çopan nämäniň kömegi bilen patyşadan üstün çykýar?

Mugallymyň ýolbaşçylygynda okuwçylar ýokardaky soraglara jogap tapýarlar. Mugallym soraglara berilýän jogaplaryň gysga we anyk bolmagyny talap edýär. Okuwçylaryň her biriniň soraglara dür-lüçe jogap berjekdikleri tebigydyr. Mugallym olaryň jogaplarynyň üstünlik we kemçiliklerini belleýär. Şu işlerden soňra eseriň mazmuny gysgaldylyp, takmynan, aşakdaky ýalyrak áýdylyp berilýär:

Gadym eýýamda bir sygyr çopan bolupdyr. Ol garyp ýaşany üçin, wagtynda öýlenip bilmändir. Ahyry kyrk ýaşyna baranda bir aýal alypdyr. Bular dört-bäş ýyl ýaşansoňlar, il-günüň kömek bermegi bilen bir sümelge salnypdyrlar. Bu är-aýalyň iki gotur geçileri bolup, olaryň süýdünden eden gurtlaryny tamyň üstünde serýärmişler. Çopan gurtlarynyň ogurlanmazlygy üçin göz-gulak bolup durupdyr. Ol birden gurtlarynyň azalýanyny duýýar we bir buky ýerde gizlenip, gurtlary garawullaýar. Görse gurtlary ogurlaýan bir Kör garga eken. Çopan ony dessine tutýar we öldürmekçi bolýar. Şonda Kör garga çopandan özüni azat etmegini soraýar we oňa köp zat berjekdigini aýdýar. Çopan Kör gargany goýberýär. Ertesi çopan Kör garganyň ýaşayan jaýyny gözläp tapýar. Kör garga ony hezzetleýär, gaýtjak bolanda bolsa eline bir saçak berýär. Bu saçaga “Açyl saçagym, açyl, lezzetli naharlardan eçil!” diýseň, onuň üsti dürli nahardan dolýar eken. Kör garga çopany arkasyna mündürip, ony ýaşayan ýerine getirýär. Çopan saçagyň gudratyny aýalyňa görkezýär. Bular we goňsulary dürli-dürli naharlardan garynlaryny göjege dönderýärler. Birnäçe gün geçenden soň, çopan aýalynyň garşylygyna garamazdan, ýurduň patyşasyny, wezir-wekillerini özüniňkä myhmançylyga çagyryr we olary lezzetli nygmatlar bilen naharlaýar. Şa öýüne baransoň ynjalyp bilmeýär. Ol wezirine saçagy getirmek barada buýruk berýär. Patyşanyň buýrugy derrew ýerine ýetirilýär. Saçagy çopandan zorlap alýarlar.

Çopan haraý gözläp, ýene-de Kör garganyň ýanyna barýar. Kör garga oňa gyzyl guzlaýan elguşy berýär. Çopanyň gün-güzerany gowulaşyp başlaýar, emma tiz wagtdan bu enaýy guşuň habary patyşa ýetýär. Patyşa we onuň emeldarlary çopanyň elinden elguşyny hem alýarlar. Çopan biçäre ýene haraý gözläp, Kör garganyňka ugraýar. Kör garga bu sapar çopana äpet bir tokmak berýär hem-de şol tokmagyň kömegi bilen zalym patyşany neneňsi ýok etmelidigini öwredýär. Çopan uly şatlyk bilen öýüne gelýär. Soňra tokmagy hem alyp, şanyň köşgüne barýar. Ol täsin tokmagynyň kömegi bilen köşgi patyşanyň we onuň wezir-wekilleriniň başyna ýumurýar. Şundan soň çopan özüniň saçagyna-da, elguşuna-da eýe bolýar, ähli garyp ilaty çagyryp, toý-tomaşa edýär.

Saýlap alyp aýdyp berme. Saýlap alyp aýdyp berme dilden aýdyp bermäniň çylşyrymly görnüşidir. Bu görnüş özüniň häsiýeti boýunça gysgaldylyp aýdyp bermä ýakyndyr. Saýlap alyp aýdyp berme dürli maksat bilen ýerine ýetirilip bilner. Mysal üçin, haýsy hem bolsa, bir gahrymanyň Mikolanyň, Wüşi keliň we başgalaryň) ýa gahrymanlaryň bir toparynyň (Atanazar aga we Sabyr eje, Allan aganyň maşgalasy, Welmyrat aganyň maşgalasy...) taryhyny, eserde beýan edilýän haýsy hem bolsa bir temany (“Iki atanyň bir ogly” powestinde sowet adamlarynyň doganlyk dostlugy beýan etmek gerek bolanda, saýlap alyp aýdyp bermäni ulanmak bolýar.

Saýlap alma aýdylyp berlende, eseriň mazmuny yzygiderli beýan edilmeýär, eýsem gürrüni edilýän gahrymana, gahrymanlar toparyna ýa-da bellibir tema degişli wakalar saýlanyp alynýar, umumylaşdyrylýar hem hronologik tertipde gürrüň berilýär.

Dilden aýdyp bermäniň bu görnüşini okuwçylara IV synpdan başlap öwretmek bolýar.

Mysal üçin, Hajy Ysmaýylowyň “Iki atanyň bir ogly” powestinde garry mirap Atanazar aga, onuň Sabyr eje bilen gatnaşygy, Atanazar aganyň Mikolany özüne ogul edişi, Mikolanyň hakyky ata-enesi we olaryň nähili ýagdaýa düşendikleri, Anton aganyň ogluny nähili gözläp tapandygy... suratlandyrylýar.

Mikolanyň taryhyny aýtdyrmak maksat edilse, saýlap alyp aýdyp berme usulyny ulanmak zerur. Okuwçylar eserde suratlandyrylýan wakalaryň ählisini aýdyp bermeýärler. Olar diňe Mikola gös-göni degişli bolan wakalary saýlap alýarlar, olary umumylaşdyrýarlar we meýilnama esasynda gürrüň berýärler.

Mikolanyň taryhyny aşakdaky ýaly meýilnama esasynda gürrüň etmek bolar:

1. Mikola kim? Ol nirede önüp-ösüpdir?
2. Mikola näme üçin “Kiçijik awçy” diýip at berdiler?
3. Uruş zerarly Mikola neneňsi ýagdaýa düşdi?
4. Mikola Atanazar aganyň maşgalasynda.
5. Mikola – iki atanyň ogly.

Ýokarky meýilnama esasynda gürrüň edilende, powestde suratlandyrylan wakalaryň içinde diňe gös-göni Mikola degişlileri saýlanyp alynýar, ýagny ilki Mikolanyň kimdigi, nirede önüp-ösendigi,

onuň hakyky ata-enesi, öz öýlerindäki ýaşaýşy hakynda, soňra bolsa Atanazar aganyň maşgalasyndaky ýaşaýşy barada gürrüň berilýär. Ýöne wakalaryň eserdäki yzygiderlilik saklanmaýar.

Dilden aýdyp bermäniň bu görnüşi ilki mugallymyň ýolbaşçylygynda synpda köpçülik bolup ýerine ýetirilýär. Okuwçylar saýlap alyp aýdyp berme boýunça zerur endikleri alanlaryndan soň, olara bu işi özbaşdak ýerine ýetirmegi tabşyrmak bolar.

VI, VII, VIII synplarda saýlap alyp aýtdyrmak üçin okuwçylara tabşyrylýan temalar (Myradyň taryhy- “Ogul sowgady” hekaýasyndan, Göroglynyň ýigitleri, Garyp bilen Şasenemiň taryhy, Gandym awçynyň maşgalasy...) gitdigiçe çylşyrymlaşdyrylýar.

Eseriň görnüşini üýtgedip aýdyp berme. Dilden aýdyp bermegiň diňe bir görnüşi ulanylsa, ol kem-kemden okuwçylary ýadadyp başlaýar, höweslendirmeýär. Galyberse-de, käbir edebiýat mugallymlary teksti okanlaryndan soň, onuň mazmunyny okuwçylara gezek-gezegine gürrüň etdirýärler. Şunda mazmuny böleklere bölüp, bir okuwçy bellibir bölegi aýdandan soň, beýleki okuwçynyň öňkiniň yzyny dowam etdirmeginiň talap edilmeýän wagty-da seýrek bolmaýar. Käbir ýagdaýlarda soralyan okuwçydan tekstiň mazmunyny (ýa doly, ýa gysgaldyp) başdan-aýak aýtmaklygy talap edýärler. Bu usul okuwçylary has-da ýadadýar. Sebäbi ilki bir okuwçy dilden aýdyp berýär, ondan soňky soralan okuwçylaryň hemmesi-de şol başdaky okuwçynyň aýdanyny gaýtalamaga mejbur bolýarlar. Şeýle bolanda gürrüň berýän-de, ony diňleýänler-de bu işe onçakly gyzyklanmaýarlar, okuwçylaryň ünsi bölünýär. Olar gürrüňi mejbury diňleýärler we oňa parhsyz garaýarlar.

Şeýle ýagdaýyň önüni almak üçin dilden aýtdyrmanyň adaty görnüşleri bilen birlikde okuwçylaryň işjeňligini artdyrjak, döredijilik ukyplaryny we özbaşdak işlemek endiklerini ösdürjek görnüşlerini gözlemeli, olardan ýerlikli peýdalanmaly. Şeýle görnüşlerden biri-de eseriň görnüşini üýtgedip, dilden aýdyp bermedir.

Çeper eserlerde ýazarman suratlandyrylan wakalaryny ýa gös-göni öz dilinden ýa üçünji şahsyň, ýa-da eseriň gahrymanlarynyň biriniň dilinden beýan edýär.

Mugallym eseriň görnüşini üýtgedip dilden aýdyp bermäni öwredende, okuwçylara haýsy materialy we nähili görnüşde aýtmalydygyny mälim edýär.

Mysal üçin, B. Kerbabaýewiň “Yhlasa – myrat” hekaýasynyň mazmunyny birinji şahsyň dilinden we ş.m. aýtdyrmak. Dilden aýdyp bermäniň bu görnüşini eser derňelmezden öň hem, eser derňelenden soň hem ulanmak bolar.

Käbir eserlerde dürli wakalar dürli şahslaryň dilinden beýan edilýär. Mysal üçin, N. Saryhanowyň “Kitap” hekaýasynda ýazarman teswir edilýän wakalaryň bir bölegini gös-göni öz dilinden, Welmyrat aganyň golýazmany eline salşyny hem ony okatjak bolup gören görgülerini, ahyrda-da ony okadyşyny bolsa esere gatnaşýan gahrymanlaryň biriniň (Welmyrat aganyň) dilinden hekaýa edýär. Eseriň görnüşini üýtgedilip aýtdyrylanda, hekaýanyň bu aýratynlygy göz önünde tutulmalydyr.

Edebiýatdan okuwçylaryň bilimlerine, başarnyklaryna we endiklerine baha ölçegleri

Okuwçylaryň türkmen edebiýatyndan dilden berýän jogaplaryny bahalandyrmakda, her bir synpyň okuw maksatnamasynyň çäginde şular ýaly ölçegleri gollanmaly:

- öwrenilen temany, eseriň çeperçiligine, many-mazmunyna düşünişi we ony bilşi;
- gahrymanyň hereketini, häsiýetini we wakalaryň baglanyşygyny bilşi;
- öwrenilen eseriň gözellik mazmunynyň açylmagynda çeperçilik serişdeleriniň güýjüne düşünişi;
- edebi-ylmy düşüňjeleri, adalgalary, Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň edebi taglymatyny sapakda we sapakdan daşary okan eserini derňände peýdalanyşy;
- sözleýiş sowatlylygy, jogaplaryň many yzygiderliligi, okaýşyň labyzlylygy;
- edebi eseri dogry, çalt, sesli we sessiz, labyzly, çeper okaýşy;
- ýekelikde hem iki bolup gepleşme boýunça baha goýulýar.

Okuwçylaryň her bir synpda çeper eseri okaýşy, soragnama, barlagnama jogaplary, nutuklary, beýannamany we düzmäni ýazyşy, sözleýiş endikleri we başarnyklary, esasan, okuw işleriniň häsiýetnamasyna laýyk bolmalydyr.

Okuwçynyň çeper eseri okaýşyna baha goýmak

“5-lik” baha:

– okuwçy eseri ýa-da bölegi ýalňyşsyz hem labyzly okaýan bolsa, manysyna dogry düşüňändigini äheň, säginme, okaýş ýagdaýy arkaly görkezmeği başarsa, ýatdan aýdanda, bulardan başga-da, eseriň many-mazmunyny bilýändigini ýüze çykarsa goýulýar.

“4-lük” baha:

– okuwçynyň okaýşy “5-lik” bahanyň talaplaryna laýyk gelýän bolsa, emma:

a) sözleriň aýdylyşynda birki ýalňyş goýberse;

b) äheňi, säginmäni, okaýş ýagdaýyny ulanyşy aýry-aýry halatlarda eseriň mazmunyna we joşgunly öwüşginine laýyk gelmese;

ç) ýatdan aýdanda iki-üç gezek sözleriň ýerini çalşyrsa ýa eseriň aýry-aýry bölümlerini ýeterlik ýatdan bilmeýänligini ýüze çykarsa goýulýar.

“3-lük” baha:

– okuwçy eseri, esasan, dogry we ýeterlik aňly-düşünjeli okaýan bolsa, emma:

a) sözleriň aýdylyşynda, äheňde, säginmede, okaýş ýagdaýynda jemi üç-baş ýalňyş goýberse;

b) ýatdan aýdanda, eseriň käbir böleklerini ýadyndan çykarsa, ýöne şolary mugallymyň ýa okuwçylaryň kömegi bilen ýadyna salyp bilse goýulýar.

“2-lik” baha:

– okuwçy labyzsyz okaýan bolsa; ýatdan aýdanda, mundan başga-da eseri gowşak bilýändigini görkezse we ony mugallymyň ýa-da okuwçylaryň kömegi bilen-de ýadyna salyp bilmese goýulýar.

“1-lik” baha:

– okuwçy labyzsyz okaýandygyndan başga-da, sözleriň aýdylyşyny gödek bozsa, ýatdan aýdanda bolsa, eseri düýpden bilmeýändigini görkezse goýulýar.

Çeper eseri derňew etmek boýunça okuwçylaryň jogaplaryna baha goýmak

Türkmen edebiýatyndan dilden berilýän jogaplar ýazyjynyň terjimehalyny, çeper eseriň many-mazmunyny aýdyp berme, eseri derňew (eserdäki çeper keşplere häsiýetnama düzüp bilmek, eseriň many-mazmunyny düşündirmek, eseriň gurluşyny, mazmunyny, dilini, çeperçiligini derňemek we ş.m.) boýunça okuwçylaryň başarnyklaryny häsiýetlendirmelidir.

“5-lik” baha:

– okuwçy çeper eseriň mazmunyny pugta bilip, onuň manysyna dogry düşünýän bolsa, gahrymanlaryň özlerini alyp barylaryny hem-de häsiýetiniň adaty taraplaryny (maksatnamanyň talaplarynyň çäklerinde) dogry düşündirse, olara dogry baha berip bilse, ýazyjynyň göz önünde tutan pikirini açyp görkezmekde eseriň aýry-aýry bölekleriniň ähmiýetine düşünýän bolsa, çeper eseri derňände, şol eserden anyk mysallary kynçylyksyz tapyp, öz aýdýan pikirlerini subut etmegi başarsa, şeýle hem diliň ön öwrenilen çeperçilik serişdelerinden ýazyjynyň ulanlaryny eserden tapyp bilse goýulýar.

“4-lük” baha:

– berlen jogap “5-lik” baha üçin belenen talaplara, esasan, dogry gelýän bolsa, emma okuwçy:

a) çeper eseriň many-mazmunyny derňände, anyk mysallary ýeterlik peýdalanyp bilme;

b) gahrymanlaryň häsiýetnamasynda, diliň ön öwrenilen çeperçilik serişdelerini eserden tapmakda ýek-tük nätakyklyk goýberse, ýöne olary aňsat düzedip bilse;

ç) jogap berende, sözleýşinde ýalňyşýan bolsa goýulýar.

“3-lük” baha:

– okuwçy eseriň mazmunyny bilse we ony dogry aýdyp berse, eseriň manysyna düşünýän bolsa, emma:

a) gahrymanlaryň häsiýetini we özlerini alyp barylaryny düşündirmekde kynçylyk çekse;

b) ýazyjynyň ulanan çeperçilik serişdelerini kesgitlemekde ýalňyşlyk goýberse, degişli mysallar getirip bilme;

ç) jogaby ýeterlik yzygiderlikde beýan edilmese, sözleýşini garşy-garşy ýalňyssa goýulýar.

“2-lik” baha:

– okuwçy:

a) eseriň mazmunyny gowşak bilýän bolsa, gahrymanlaryň häsiýetnamasynda hem olaryň özara gatnaşyklaryny düşündirmekde, ýazyjynyň göz önünde tutan pikirini açyp görkezmekde gödek ýalňyşlar goýberse;

b) “3-lük” baha üçin bellenen ölçeglerden köp ýalňyş, nätakyklyklar goýberse goýulýar.

“1-lik” baha:

– Okuwçy edebi eseriň mazmunyny düýpli bilmese ýa-da onuň many-mazmunyna düýpden düşünmese goýulýar.

VII bap

EDEBİYAT BOYUNÇA SAPAKDAN DAŞARY IŞLER

Mekdepde çeper edebiyaty – edebiyat taryhynyň döwürlerini, ýazyjy-şahyrlary, onuň edebi eserlerini çuň, hertaraplaýyn, doly okamakda we öwrenmekde sapakdan we mekdepden daşary işler uly orun eýeleýär. Edebiyat sapagyndan we mekdepden daşary işler okuwçylaryň çeper edebiyat, ýazyjy, durmuş baradaky düşüňjelerini, gözyetimlerini giňeldýär, olaryň özbaşdaklygyny, işjeňligini, bilesigelijiligini ösdürýär.

Sapakdan daşary işlerde edebiyatdan sapak işinde doly okalyp, öwrenilip ýetişilmedik eserleri okamaga, öwrenmäge, ýazyjy, çeper döredijilik, edebiyat teoriýasy we edebiyatyň möhüm meseleleri boýunça gürrüň geçirmäge, pikir alyşmaga doly mümkinçilik bolýar.

Mekdepde edebiyat sapagyndan daşary işleriň dürli görnüşleri geçirilýär. Olar: sapakdan daşary okuw, edebi gurnaklar, edebi agşam, edebi duşuşyk, okyjylar konferensiýasy, edebi çekişme, edebi bäsleşik – olimpiada, edebi gazet we žurnal, edebi sergiler we albom, edebi ölkäni öwreniş, teatr we kino, mekdep muzeýi...

Mugallym öz iş tejribesinde edebiyat dersi boýunça sapakdan daşary işleriň dürli görnüşlerini bütin okuw ýylynyň dowamynda ýerlikli peýdalanylýar, olary okuwçylara edebiyatdan goşmaça bilim we terbiýe bermek serişdesi hökmünde talabalaýyk ulanylmalydyr.

Sapakdan daşary okuw

Edebiyat dersi boýunça sapakdan daşary işleriň esasy görnüşleriniň biri sapakdan daşary okuwdyr. Sapakdan daşary okuw okuwçylaryň durmuş baradaky düşüňjelerini giňeltmegi, döredijilik ukyplaryny,

dil we ýazuw sözleşşini, özbaşdak pikirlenmek endiklerini ösdürmegi, watançylyk, dostluk we agzybirlik duýgularyny kämilleşdirmegi maksat edinýär.

Okuwçylar sapakdan daşary okuwda türkmen klassyk şahyrlarynyň, ýazyjylarynyň, şol sanda goňşy halklaryň we dünýäniň progressiw ýazyjylarynyň köp eserlerini özbaşdak okaýarlar, öwrenýärler. Sapakdan daşary okuwyň netijeli bolmagy üçin mugallym öz okuwçylarynyň kitap bilen işlemek, çeper eseri özbaşdak derňemek, okan eserleri boýunça özbaşdak oýlanmak, pikir ýöretmek endiklerini ösdürmäge aýratyn üns bermelidir. Sapakdan daşary okuwy talabalaýyk guramak barada önünden aladalanmalydyr.

Sapakdan daşary okuwy dogry guramak üçin mugallym ilki bilen öz işini göwnejaý meýilnamalaşdyrmalydyr. Sapakdan daşary okuwy meýilnamalaşdyranda mugallym şulary nazara almalı:

1. Her synp üçin sapakdan daşary okalmaly eserleriň sanawyny düzmek.

2. Çeper eseri köp okamak barada gürrüň geçirmek.

3. Eseri – kitaby okamaly wagtyny bellemek.

4. Hödürlenýän çeper eseri nireden tapmalydygyny salgy bermek.

Mugallym her synp üçin sapakdan daşary okalmaly eserleriň sanawyny düzmeklige entek okuw ýyly başlanmanka girişmelidir. Täze okuw ýylyny başlamaga taýýarlyk görýän, tematik meýilnamalaşdyryş düzüýän günleri bu işi hem ýerine ýetirmeli.

Sapakdan daşary okamaly eserleriň sanawyny bir ýyllyk, ýarym ýyllyk, bir çäryeklik, bir aýlyk düzmek bolar.

Sapakdan daşary okamaly eserleriň sanawyny düzmek üçin mugallym ilki bilen synp ýolbaşçysy, oba (şäher) we mekdep kitaphanalarynyň müdirleri bilen maslahatlaşmaly. Kitaphanalaryň kitap goruny öwrenmeli. Her synp üçin sapakdan daşary okalmaly eserleriň sanawyny düzende, mugallym okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryny, olaryň bilim derejelerini nazara alyp, okalmaly eserleri – kitaplary saýlap almaga aýratyn üns bermeli. Şonda edebiýatdan okuw maksatnamalaryndaky sapakdan daşary okamak üçin hödürlenýän eserler bilen birlikde okalmagy peýdaly bolan käbir eserleri – kitaby hem sanawa goşmak bolar.

Her synp boýunça sapakdan daşary okamaly eserleriň sanawyny düzende, mugallym şunuň ýaly tablisany – shemany ulanyp biler. Me-selem:

IV synp okuwçylary üçin sapakdan daşary okalmaly eserleriň sanawy:

T №	Kitabyň, eseriň ýa-zarmany, ady, neşir edilen ýeri, ýyly	Okamaly wagty	Kitaby nireden almaly	Bellik
1.	Türkmen halk ertekileri – Aşgabat, 1978.	Sentýabr	Mekdep kitap-hanasy	
2.	A.Kekilow. “Çopan we patyşa” – Aşgabat, 1951.	Oktýabr	Oba, şäher kitaphanasy	

Sapakdan daşary okamak üçin eserler hödürülenende, diňe çeper eserler bilen çäklenmeli däl-de, gazet-žurnallary: “Türkmenistan”, “Nesil”, “Edebiýat we sungat”, “Güneş”, “Garagum”, “Zenan kalby” we ş.m. hem yzygiderli okamagy tabşyrmak gerek.

Sapakdan daşary okamak üçin eser hödürülände, mugallym ony okuwçylaryň tapyp biljek ýa bilmejek ýagdaýlaryny nazara almalydyr. Mümkingadar, hödürlenen eserleri okuwçylaryň hökman okamaklaryny gazanmak zerur.

Mugallym sapakdan daşary okuwa yzygiderli ýolbaşçylyk edip, oňa hemişe göz-gulak bolmalydyr. Okuwçylarda çeper eserleri okamaga söýgi, höwes döretmelidir.

Okuwçylarda sapakdan daşary wagtlarda çeper eseri okamaklyga höwesi dürli usul we tärleriň üsti bilen döretmek bolar:

1. Ýazyjy-şahyrlaryň ömri we döredijiligi barada gürrüň geçirmek. Ömri we döredijiligi Türkmenistanda we бүтін дүнýäde belli bolan ýazyjylaryň ajaýyp durmuşy, ölmez-ýitmez eserleri okuwçylara köp zatlary – yhlasly okamagy, Watana wepaly bolmagy, joşgunly zähmet çekmegi, mert, batyr bolmagy öwredýär.

Ýazyjy-şahyr barada gürrüňi mugallym okuwçylaryň ýygnaňsyklarynda, mekdebiň radiouzeliniň üsti bilen hem geçirip biler.

2. Beýik danalaryň, klassyklaryň, alymlaryň, ýazyjylaryň çeper eser, olary okamak barada aýdan dana sözlerini ulanmak. Meselem:

“Aýna seretsem, ýüzümi
görüň,

Kitaba seretsem, dünýäni
görüň”.

“Kitap bilimiň çeşmesidir”.

“Işin ussasy – okamak”.

“Kitaby söýün we aýawly
saklaň. Ony başdan-aýak
okamagy başaryň”.

“Okadym diýme, bildim diý”.

Şular ýaly altyna barabar dana sözleri gürründe ulanmak, mekdebiň kitaphanasynda, zalynda, edebiyat otagynda, edebi burçda owardanlap ýazyp goýmak okuwçylaryň çeper eserleri köp okamaklaryna belli derejede täsir etjekdigi gümansyzdyr.

3. Çeper eser – kitap barada gürrüň geçirmek. Mugallym beýle gürrüňi täze çeper eseri – kitaby okamaga hödürlän wagty guraýar. Bu gürrüňiň maksady täze kitap bilen okuwçylary tanyşdyrmak, ony okamaga höwes döretmekdir. Meselem, IV synp okuwçylarynyň “Pasyllar” (Aşgabat, 1978) diýen kitapçany okamagy hödürlände, mugallym gürrüňi şeýle guraýar:

a) köpçülikleýin gürrüň. Gürrüň üçin soraglar: Bir ýylda näçe we nähili pasyllar bar? Ýyl pasyllary barada kim, näme bilýär?

b) “Pasyllar” kitabyň daşyny (sahabyny) görkezip, onda çekilen suratlar boýunça gürrüň. Soraglar: kitabyň daşynda nämeleriň suratyňy görýärsiňiz? Şol suratlar näme aňladýarlar?

ç) kitapda ýerleşdirilen goşgularda B. Kerbabaýewiň “Ýaz”, K. Gurbannepesowyň “Ös, saçym, ös!” diýen goşgularyny labyzly okap bermek.

Şunuň ýaly gürrüň, okuw üsti bilen mugallym okuwçylary çeper eseri – kitaby dessine tapmaga we okamaga ruhlandyryp biler.

4. Çeper teksti, ondan bölekleri labyzly okamak. Edebi eserleri okamaga söýgi döretmekde liriki goşgulary, proza hem drama eserlerden bölekleri labyzly okamak örän ähmiýetli we täsirli serişdedir. Çeper teksti okuwçylaryň ýygmanyşyklarynda sapakdan arakesmelerde, mekdep radiosynda labyzly okamak ýa-da ýatdan aýdyp ber-

mek örän netijeli bolar. Bulardan başga-da sapakdan daşary okamak üçin hödürlenýän täze kitaby okuwçylara görkezmek, ondan bölekleri labyzly okap bermek okuwçylary şol kitaby bada-bat okamaga höwes döredýär. Meselem, mugallym – “Dür däneleri” (Aşgabat, 1978) diýen ýygyny görkezip: – Okuwçylar, şu kitaby okaň! – diýip ýüzlenýär. Soňra kitapdan Magtymgulynyň “Türkmeniň”, Seýdiniň “Sen çölün”, Mollanepesiniň “Ner gezgin” diýen goşgularyny labyzly okap berýär. Goşgularyň labyzly okalyşy okuwçylara ahlak, gözelligi taýdan güýçli täsir edýär. Olaryň bu kitaby okamaga höwesini, hyjuwyny oýarýar.

5. Kitap sergisini guramak. Çeper eseri okamaga höwes döretmekde, edebiýatyň taryhy döwrüne, ýazyjylaryň döredijiligine çuň düşünmekde kitap sergisi uly orun oýnaýar. Kitap sergisi mekdebiň kitaphanaçysy bilen bilelikde guralmalydyr. Kitap sergisini bellibir tema, eser, edebiýat döwri, ýazyjy-şahyryň döredijiligi, edebiýat täzelikleri... boýunça guramak bolar. Sergide kitaplar özara temalara bölünip goýulýar. Ine, Aman Kekilowyň döredijiligi boýunça döredilen kitap sergisiniň meýilnamasy: sergi 4 bölümden ybarat:

I. Şahyryň eserleriniň ýygyny:

1. Goşgular ýygyny. – Aşgabat. 1932.
2. Saýlanan eserler. – Aşgabat. 1951.
3. “Çopan we patyşa”. – Aşgabat. 1951.
4. “Waspnama”. – Aşgabat. 1970

II. Özbaşdak neşir edilen eserleri:

1. “Öňe”. – Aşgabat. 1935.
2. “Ýasnaýa Polýana” – Aşgabat. 1958.
3. “Söýgi” I kitap - Aşgabat. 1947.
4. “Söýgi” II kitap – Aşgabat. 1957
5. “Söýgi” III kitap – Aşgabat. 1961.
6. “Lýubow” – Moskwa. 1965.
7. “Syrlylan bulut” – Aşgabat. 1978.

III. Ylmy işleri – kitaplary:

1. Edebiýat teoriýasy. – Aşgabat. 1948, 1958, 1961.
2. Mollanepes. – Aşgabat. 1957, 1962.
3. Türkmenistanda tankydy pikiriň döreýşi we ösüşi. (R. Rejebow, K. Jumaýew bilen) – Aşgabat. 1969.

4. “Söýgi” romany nähili döredi? – “Sowet edebiýaty” žurnaly, №7. 1969.

5. Söz sungaty – Aşgabat. 1970.

6. Edebi döredijilik hakynda taglymat. – Aşgabat. 1970.

7. Söz syrlary. – Aşgabat. 1975.

IV. A. Kekilowyň ömri we döredijiligi baradaky işler:

1. N. Aşyrow. “Aman Kekilow”. – Aşgabat. 1947.

2. M. Hamzaýew. “Uçýonyý i poet”. – Aşgabat. TSSRYA-nyň habarlary. Jemgyýetçilik ylymlaryň seriýasy, №4. 1962.

3. N.Çaryýew. “Aman Kekilow”. Türkmen sowet edebiýatynyň taryhy boýunça oçerk. II bölüm. – Aşgabat. 1962.

4. O.Ýazymow. “Aman Kekilow – uly şahyr, uly alym”. – “Sowet edebiýaty” №5. 1972.

Türkmen sowet edebiýaty, “Aman Kekilow”. – Aşgabat TDU. 1972.

Kitap sergisiniň ýanynda okuwçylar bilen gürrüň geçirmek, okuwçylaryň sergidäki kitaplara tomaşa etmekleri, ol kitaplary gözleri bilen görüp, elleri bilen elläp görmekleri olaryň çeper esere höweslerini, ýazyja söýgülerini has-da ösdürer.

Ýazyjynyň ömri we döredijiligi boýunça suratlar sergisini döretmek. Mekdep kitaphanasynda, edebiýat otagynda döredilýän suratlaryň, illýustrasiýalaryň sergisi – diwar gazetleri özboluşly görkezme esbap bolup, ol okuwçylaryň çeper edebiýata söýgüsini has güýçlendirýär. Mugallym ýazyjynyň ömri, çeper eserleriniň mazmuny boýunça onuň aýry-aýry eserleriniň içinde, žurnal sahypalarynda berilýän suratlarda we illýustrasiýalardan ýygnaýar. Suratlar sergisini döretmekde neşirýat tarapyndan ýazyjylaryň ömri we döredijiligine bagyşlanyp çap edilen materiallardan (Magtymgulynyň ömri we döredijiligi (mekdep sergisi), Mollanepes, “Zöhre-Tahyr” dessany (albom)... peýdalanmak gerek.

Surat sergisinde – diwar gazetde suratlar we illýustrasiýalar şeýle tertipde ýerleşdirilýär:

1. Ýazyjynyň portreti (ýokarda).

2. Onuň ýaşlykda, dogan-garyndaşlary, dost-ýarlary bilen aldyran suratlary.

3. Eserleriniň – neşir bolup çykan kitaplarynyň fotosuratlary (kitaplaryň aýry-aýry we ählisiniň bile alnan suratlary).

4. Eseriň mazmunyna degişli çekilen illýustrasiýalar (her eser boýunça aýratynlykda).

5. Ylmy işleriň – kitaplaryň ýa-da ýazyjy barada ýazylan makalalaryň suratlary.

Surat sergisine – diwar gazetine tomaşa etmek, ondaky suratlaryň we illýustrasiýalaryň mazmuny boýunça gürrüň we pikir alyşma gu-ramak okuwçylary edebi esere has çuň aralaşdyrar, olarda gyzyklan- ma döreder.

7. Sapakdan daşary okuwyň hasabatyny ýöretmek. Çeper eserle- ri okuwçylaryň yzygiderli okamaklaryny gazanmakda hasabat ýöret- meklik örän ähmiýetli bolýar. Hasabaty iki hili ýöretmek bolar:

1. Haýsy eseri – kitaby okandygy barada okuwçynyň öz ýöred- ýän hasabaty. Bu hasabaty okuwçylar “Türkmen dilinden we ede- biýatyndan öwrediji iş depderlerinde” şunuň ýaly tablisada – shema- da ýöredýärler.

Okanan kitaplaryň hasabaty

T №	Ýazarmanyň ady, familiýasy, eseriň, kitabyň ady, çap edilen ýeri, ýyly.	Okan wagty	Eseriň temasy, baş gahrymanlary	Eserden sitata- lar. Ondan kimi, nämäni haladyň?
1.	N. Baýramow. “Döwli guýy”- Aşgabat. 1962.	10.03.93.	Oba çagalarynyň durmuşy, işleri. Tawus, Pälwan, Kakageldi, Rah- man, Akja palçy, Küle...	Pälwanyň mert- ligi, tutanýerlili- gi maňa ýarady.
2.	A. Kekilowyň “Watan” goşgusy.	20.03.93.	Watançylyk. Liri- ki gahryman.	“Arkasy dagdan bolup, ýüregi daşdan Watan”

Mugallym okuwçylaryň “Okanan kitaplaryň hasabatyny” yzygi- derli barlap durmalydyr.

Okuwçynyň ýöredýän hasabaty onuň haýsy eseri haçan okan- dygyny bilmäge, eseriň mazmunynyň onuň uzak wagtlap ýadynda

saklamagyna kömek edýär. Eserden alnan sitatalar, eseriň we gahrymanlaryň özüne eden täsiri, eseriň ideýasy we temasy baradaky ýazgylar bolsa düzmede, dilden aýdyp bermede peýdalanmak üçin gerekli taýýar material bolýar.

2. Mugallymyň ýöredýän hasabaty. Okuwçylaryň okan kitaplarynyň hasabatyny mugallym her synp boýunça aýratynlykda, şunuň ýaly tablisada – shemada ýöredip biler:

VI synp okuwçylarynyň okan kitaplarynyň hasabaty

T №	Okuwçynyň familiýasy, ady	Okan eseriniň – kitabyň ady	Okan wagty	Bellik
1.	Orazow B.	A.Gowşudow. “Watan ogly”	10.02.93.	Goşgulardan birini ýat tut.
2.	Geldiýew Ç.	M. Jelil. “Goşgular”	14.03.93.	
3.	Garaýew N.	H.Ysmaýylov. “Bäsdeşler”	21.03.93.	

Mugallym her synp boýunça okan kitaplarynyň hasabatyny dolduranda, okuwçylaryň mekdep, etrap (şäher) kitaphanalaryndaky okygy abonementlerine, olaryň öz ýöredýän hasabatlaryna esaslanmalydyr.

Okuwçylaryň sapakdan daşary okan kitaplarynyň hasabatyny yzygiderli ýöretmek, okalan eserler boýunça, wagtal-wagtal sorag-jogap geçirip durmak bilen, mugallym bu işde üstünlik gazanyp biler.

Edebiýatdan okuw maksatnamasynda her synp üçin sapakdan daşary okalan eserler boýunça gürrüň geçirmek üçin ýörite okuw sagatlar berilýär. Mugallym şol sagatlary bütün okuw ýylynyň dowamynda ýerlikli peýdalanmalydyr.

Edebiýatdan ilkinji okuw sagatlarynyň birini sapakdan daşary okalan eserler – tomus dynç alyş döwründe okalan eserler boýunça gürrüň geçirmek bilen başlap, beýleki sagatlary bolsa tematik meýilnamalaşdyrylyşda görkezilen ýerinde geçirilse has gowy bolar. Sapakdan daşary okalan eserler boýunça gürrüňler önünden taýýarlykly geçirilmelidir. Onda täze okalan çeper eserler – kitaplary

boýunça okuwçylaryň nutuklary, çykyşlary, labyzly okuw, çekişme – jedel guralmalydyr. Ol okuwçylary sapakdan daşary wagtlarda çeper eserleri has köpräk okamaga gönükdiriji bolmalydyr. Ine, mugallym V synpda ilkinji okuw sagadynda okuwçylar bilen tanyşýar. Edebiýat dersi, onuň maksady, okuw kitaby – hrestomatiýa bilen işlemek, şu okuw ýylynda okaljak, öwreniljek eserler, Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň Bilim ulgamynda alyp barýan işleri, Döwlet nyşanlary barada gürrüň geçirýär. Türkmenistanyň Döwlet Senasyny labyzly okaýar (magnitofon ýazgyda), okadýar, ýatdan ýazdyrýar. Okuwçylaryň tomus dynç alyş döwründe gören-eşiden zatlary, okan kitaplary barada pikir alyşýar. Gürrüň üçin soraglar: Kim haýsy kitaby okady? Haýsy kino, spektakla tomaşa etdi? Gürrüňden soň, mugallym B. Kerbabaýewiň “Kitap bilimiň çeşmesidir” diýen nesihatyny labyzly okaýar, düşündirişli okuw geçirýär.

Şeýle sapakda okuwçylaryň ünsüni çeper eseri köp okamaga çekmeli, olarda çeper eseri okamaga höwes döretmeli.

Mugallym her bir synpda sapakdan daşary okalan eserler boýunça gürrüň geçirýän in soňky sapagynda okuwçylara tomus dynç alşy döwründe (indiki synpda) okalmaly kitaplaryň sanawyny bermeli hem-de olary tapyp, hökman okamagy ündemelidir.

8. Edebi wiktoria. Bu öwrenilen tema, edebiýatyň taryhy döwri, okalan eser boýunça sorag-jogap oýnudur. Wiktorina okuwçylaryň edebiýatdan bilimlerini hasaba almagyň bir görnüşi hökmünde örän ähmiýetli. Edebi wiktoria edebiýat sapagynda ýa-da sapakdan daşary wagtda ýörite taýýarlanylýan soraglar-ýumuşlar esasynda geçirilýär. Wiktorinany dilden hem, ýazuw üsti bilen hem geçirmek bolar.

Edebi wiktoria any her synp boýunça aýratynlykda geçirmek gerek. Sebäbi berilýän soragdyr ýumuşlar okuwçylaryň bilim derejelerine laýyk, olar üçin güýçýeterli bolmaly. Edebi wiktoria any geçirjek wagty, ýerini mugallym öňünden okuwçylara aýdýar we öňünden taýýarlanylýan soraglar hem-de ýumuşlar esasynda okuwçylaryň işjeň gatnaşmagynda geçirýär.

Eger mugallym wiktoria any sapakda geçirmegi meýilnamalaşdyrsa, onda ony okuw maksatnamasynyň aýry-aýry temasy, uly bir

bölümi, bellibir ýazyjy-şahyr öwrenilenden soň gurap biler. Şonda ol edebi wiktoriga geçiriljek tema degişli soraglary önünden uly kagyza ýazyp taýýarlaýar. Wiktorina geçiriljek sapakda ony synp tagtasynyň ýanynda asyp goýýar. Okuwçylar soraglarynyň her birine aýratynlykda öz düşünişleri boýunça jogap ýazýarlar ýa-da dilden indiividual jogap berýärler. Okuwçylaryň jogaplarynyň in gowusy–dogrusy mugallym tarapyndan ýörite bellemelidir. Ýnha, A. Kekilowyň ömri we döredijiligi boýunça edebi wiktoriga geçirmek üçin soraglar we ýumuşlar:

IV synp üçin:

I. Soraglar:

1. Aman Kekilow başlangyç bilimi we terbiýäni nirede alypdyr?
2. Şahyr okamak barada näme nesihat berýär?
3. A. Kekilow haýsy ertekileri ýazypdyr? Olaryň haýsysyny haladyňyz, näme üçin?
4. Şahyr näme üçin haýwanlary, guşlary gorap saklamaga çagyryýar?

II. Şu setirler, bentler Aman Kekilowyň haýsy eserinden alnan?

1. “Jyg-jyg” edip saýraşyp,
Ep-enaýy dilleri”.
2. “– Görersiň sen tozany
Gelse gapan eýesi.
Ol hemişe tutýandyr,
Al bilen sen dek mesi”.
3. “– Açyl saçağym, açyl,
Lezzetli nahar seçil”.
4. “Ýedi- sekiz ýaşa çen
Ejem elinde boldum.
Ondan soň enem ölüp,
Ýaşlykda ýetim galdym”.
5. “– Açyl, sandygym, açyl, çyk, tokmagym, çyk” – diýdi.

Jogaplar: 1. “Guşlar.” 2. “Küýze we Tilki”. 3. “Çopan we patyşa”.
4. “Geçen günlerim”. 5. “Kör garga”.

V synp üçin:

I. Soraglar:

1. A. Kekilowa näme üçin şahyr, ýazyjy we alym diýýäris?
2. Şahyryň haýsy eserini okadyň? Olaryň haýsysyny haladyň?
3. “Geçen günlerim” poemasy haçan, nähili temada ýazylypdyr?
4. “Geçen günlerim” peomasynyň baş gahrymany kim? Oňa näme üçin mert, watançy diýýäris?

II. Aşakdaky setirler A. Kekilowyň haýsy eserinden alnan?

1. “Iki dünýä çaknyşyp, turanda apy- tupan,
Deňlik üçin, bagt üçin, eziz halkym dökdü gan”.

Edebi gurnaklar

Edebiyat boýunça sapakdan we mekdepdan daşary geçirilýän işleriň esasy görnüşleriniň biri-de edebi gurnaklardyr. Edebi gurnaklar okuwçylaryň çeper edebiyata söýgüsini ösdürýär, olaryň edebi maglumatlary çuň özleşdirmeklerine kömek edýär, döredijilik ukyp-laryny oýarýar.

Edebi gurnaklar dürli-dürli bolýar: okyjylar gurnagy, edebi-döredijilik gurnagy, drama gurnagy, edebi-taryhy döwri, halk döredijiligini, bellibir ýazyjyny, edebi eseri, sungat görnüşleriniň (edebiyat, kino, surat, saz) özara baglanyşygyny öwreniş gurnaklary we başgalar.

Edebi gurnaklar okuwçylaryň islegleri nazara alnyp döredilýär. Her bir gurnagyň 15-20 okuwçydan ybarat agzasy bolýar. Olar ýaşytdaş, bellibir synp ýa-da ugurdaş synp okuwçylaryndan düzülýär.

Gurnak maslahatlary-ýygmanyşyklary aýda bir gezek geçirilip, onuň dowamlylygy bolsa bir ýa-da bir ýarym sagat bolýar.

Edebiyat mugallymy haýsy gurnagyň haçan dörediljekdigi barada ýörite bildiriş edýär. Gurnaga gatnaşmak islän okuwçylaryň sa-

nawyny düzýär. Gurnak agzalarynyň ilkinji maslahatynda, gurnagyň başlygy (işjeň, ukyply okuwçy), gurnagyň edebi diwar gazetiniň (“Ýaş edebiýatçy...”) agzalary saýlanýar, gurnagyň iş meýilnamasy (bir çärýeklik, ýarym ýyllyk) tassyk edilýär. (Gurnagyň iş meýilnamasy mugallym tarapyndan taýýarlanylmaladyr).

Gurnagyň iş meýilnamasyny şeýle tertipde düzmek bolar:

Okyjylar gurnagynyň iş meýilnamasy:

T №	Wagty	Temanyň, çäräniň ady	Ýerine ýetiriji	Bellik
1.	15.09.	Guramaçylyk işleri.	Mugallym	
2.	18.10.	Kitabyň dostlary.	Geldiýew Ç.	
3.	20.11	Nusgawy şahyrlaryň goşgularyny labyzly okamak.	O. Myradow.	
4.	17.12.	K. Gurbanpesowyň goşgularyny labyzly okamak.	Orazow W.	

Her bir edebi gurnagyň guramaçylyk işlerine onuň başlygy ýolbaşçylyk edýär. Ol gurnagyň maslahatyny çagyryar, geçirýär, ýörite depderde agzalaryň gatnaşygyny hasaba alýar, täze agzalary kabul edýär, gurnagyň maslahatlarynyň resminamalaryny ýygnaý saklaýar.

Gurnak işleri edebiýat mugallymynyň göz-gulak bolmagynda ýerine ýetirilýär. Edebi gurnaklaryň maslahatlary edebiýat mugallymy tarapyndan açylyp, onda okuwçylar edebiýat täzelikleri bilen tanyşdyrylmalydyr.

Gurnak maslahatyny mugallymyň özi jemleýär, jedelli meseleleri çözüär, dogry ýolgörkezme berýär.

Edebi gurnaklaryň maslahatlary okuwçylaryň sapakdan daşary okaýan eserleri bilen baglanyşdyrylmalydyr. Gurnak maslahatynda ýazyjynyň sapakda öwrenilmeýän eseri okalýar, derňelýär. Bu bolsa sapakda öwrenilýän temany okuwçylaryň has çuň özeleşdirmeklerini üpjün eder.

Bellibir edebi – taryhy döwri, ýazyjyny, temany... öwreniş gurnaklarynda (“XVIII asyr türkmen edebiýatyny öwreniş gurnagy”, “Magtymgulyny öwreniş gurnagy” we ş.m.) okuwçylar şol döwür,

ýazyjy, tema boýunça sapakda öwrenilýän materiallary okamak, öwrenmek, halk arasyndan täze edebi maglumat ýygnamak bilen öz düşüňjelerini giňeldýärler, edebi döredijilik älemine içgin aralaşýarlar.

Edebi gurnaklaryň maslahatlary, esasan, okuw, gürrüň, okuwçynyň özbaşdak işi ýaly usullarda geçirilýär. Mugallym edebi gurnaklaryň işini nähili usulda gurasa-da, ony okuwçylaryň edebi isleglerini kanagatlandyrmaga, gözelligi duýgularyny ösdürmäge gönükdirmelidir.

Okyjylar gurnagy. Edebi gurnaklaryň bu görnüşine, esasan, IV-VI synp okuwçylary gatnaşýarlar. Olara “Kitabyň dostlary” hem diýilýär. Okyjylar gurnagynda çeper eserleri (goşgy, proza we drama) sesli, sessiz, labyzly, özbaşdak, rollar boýunça, köpçülik bolup... okamak öwrenilýär. Gurnak işlerinde mugallym okuwçylara ilki çeper teksti okamak başarnygy boýunça nazary maglumatlar berýär. Teksti okamakda äheňiň, säginmäniň, basymyň roluny düşündirýär. Çeper teksti okamak nusgalaryny görkezýär. Tekstiň labyzly, çeper okalyşyny magnitofon ýazgysy, gramplastinkalar boýunça eşitdirýär, radio-da, telegepleşiklerde berilýän çeper okaýyşlary diňlemegi guraýar. Okuwçylar bilen çeper teksti okamak boýunça özbaşdak türgenleşik işlerini geçirýär. Gurnak agzalarynyň işjeň gatnaşmalarynda teksti okamak boýunça “Kim dogry, çalt we labyzly okaýar?” diýen şygar bilen ýaryş guraýar.

Okuwçylar gurnagyň agzalary bilen başlangyç synp okuwçylarynyň hemaýatçylyk gatnaşygyny guramak gurnagyň işini has işjeňleşdirýär. Şonuň üçin mugallym her bir gurnak agzasynyň birnäçe okuwça ýolbaşçylyk edip, olaryň önünde çeper eserleri labyzly okamak bilen yzygiderli çykyş etmegini, çeper teksti köpçülik bolup sesli okamagy guramagyny ýola goýmalydyr.

Bu gurnagyň “Okyjynyň sesi” diýen diwar gazetini ýa gündeligi bolup, onda gurnagyň işi, üstünlikleri, kemçilikleri baradaky makalalary, degişmeler... çap edilmelidir.

Okyjylar gurnagyň agzalary mekdepe, okalgada, medeniýet öýlerinde okyjylar ýygnaclaryny, edebi duşuşyklary geçirmekde, kitap sergilerini döretmekde mugallymyň işjeň kömekçileri bolmalydyr.

Edebi-döredijilik gurnagy. Bu gurnaga agzalyga çeper edebiýaty söýýän, döredijilik işi bilen içgin gyzyklanýan okuwçylar kabul edilýär. Edebi-döredijilik gurnagynda sapakdan daşary okalan kitaplar, okuwçylaryň öz döreden eserleri ara alnyp maslahatlaşylýar.

Edebi-döredijilik gurnagyna mugallymyň özi ýolbaşçylyk edýär. Bu gurnagyň işi meýilnamalaşdyrylanda, ýazyjy, şahyr, zehin, eser döredilişi barada gürrüň geçirmegi, edebi temalarda, tomaşa edilen kino, spektakl, gezelenç geçirilen edebi, taryhy muzeý barada pikir alyşmagy, okalan kitap barada nutuk diňlemegi, gurnak agzalarynyň döreden eserlerini ara alyp maslahatlaşmagy bellemek bolar.

Edebi-döredijilik gurnaklarynyň işleri önünden ykjam taýýarlykly geçirilýär. Okuwçylaryň taýýarlan nutuklary, döreden eserleri ilki mugallym tarapyndan okalyp, soňra maslahata hödürlenýär.

Okuwçylary döredijilik işine çekmek üçin ilki bilen olarda ýazyjynyň döredijilik zähmeti barada düşünje döretmek zerur. Görnükli söz ussatlary B. Kerbabaýew, K. Gurbannepesow, N. Saryhanow, A. Kekilow we başgalaryň çeper eser döretmek üstünde nähili zähmet çekişleri dogrusynda okuwçylara maglumat bermeli. Okuwçylar üçin düşnükli, olary gyzyklandyrýan temalary (“Ýaz pasly”, “Ak pagta”, “Dostlugyň güýji”, “Ýeňen topar”) hödürlep, goşgy, hekaýa ýazmagy teklipl etmeli. Diliň obrazly aňladýş serişdeleri, sazlaşyk, goşgy düzüliş formalary barada pikir alyşmak, bellibir temada ilki bir ýa iki bent, soňra birnäçe bentli goşgy ýazmaga türgenleşmek, ýaryş geçirmek... okuwçylary döredijilik işine girişmäge çagyrrar. Okuwçy tarapyndan döredilen her bir özbaşdak pikire, garaýşa, goşgy bendine, hekaýajyga... dogry, seresaply, ýolgörkeziji maslahat, baha berilmelidir. Iň gowy goşgular, hekaýajyklar mekdebiň edebi diwar gazetinde çap edilmelidir, ýaşlaryň merkezi gazet-žurnallaryna hödürlenmelidir. Edebi-döredijilik gurnagynyň bu çäreleri okuwçynyň döredijilik işine ýol açar, ony döredijilige ruhlandyrrar.

Okuwçynyň durmuşy gowy bilmegi, onuň döredijilik işine oňaýly täsirini ýetirýär. Şonuň üçin okuwçylary oba hojalyk, senagat pudaklaryna, ylmy edaralara, edebi hem taryhy muzeýlere gezelenje alyp gitmeli, ýazyjylar, ylmyň, sungatyň görnükli wekilleri bilen duşuşyklar geçirmek gerek.

Edebi-döredijilik gurnagynyň agzalary mekdebiň medeni çärelerini guramaga, edebi gazetini, edebi albomy yzygiderli, ýokary hilli çykarmaga, edebi çekişmeler, duşuşyklar geçirmäge işjeň gatnaşmalydyrlar.

Drama gurnagy. Bu gurnaga agzalar, esasan, ýokary – VIII-X synp okuwçylaryndan kabul edilýär. Olar gurnakda drama eserleri – pýesalary, olaryň gurluşyny, aýratynlyklaryny öwrenýärler. Kiçiräk pýesalary sahnalaşdyrýarlar, mekdep, oba medeniýet öýlerinde oyun görkezýärler.

Drama gurnagy ýaş talantlary, artistlik zehini bolan ýaşlary ýüze çykarmakda uly rol oýnaýar.

Drama gurnagynyň işi meýilnamalaşdyrylanda, drama eseri barada düşünje bermek, kinofilme, spektakla, teleoýunlara tomaşa etmek, radiogepleşikleri, radio oýunlary diňlemek, pýesany okamak, öwrenmek, rollary bölüşmek, ony goýmaga taýýarlanmak, oýny haçan, nirede goýmak ýaly meseleler bellenýär.

Gurnagyň repertuaryna ilki bir perdeli, optimistik häsiýetli pýesalary alyp, soňra köp perdeli pýesalara geçmeli.

Gurnak agzalary meýilnamalaşdyrylan her bir pýesany sahnada goýmaklyga ykjam taýýarlanylýp, öz ussatlyklaryny köpçülik önünde – edebi duşuşyklarda, konferensiýalarda, edebi aňsamlarda görkezmelidirler.

Mugallym drama gurnagynda okuwçylara sapakda okalan hekaýalardan (N. Saryhanow. “Kitap”), powestlerden (N. Saryhanow. “Şükür bagşy”, B. Kerbabaýew. “Gurban Durdy”), poemalardan (A. Kekilow. “Geçen günlerim”, A. Alamyşow. “Sona”...) bölekleri inssenirlemegi hem öwretmelidir.

Gurnagyň işlerinde okuwçylaryň öz döreden pýesajyklaryny-da peýdalanmak bolar.

Drama gurnagynyň işini işjeňleşdirmek, agzalaryň edebiýata we sungata bolan höweslerini ösdürmek üçin mugallym gurnak agzalary bilen teatra, kinofilme topar bolup tomaşa etmek, görülen oýunlar, kinofilmler barada pikir alyşmak, düzme ýazmak ýaly işleri hem ýerine ýetirmelidir.

Edebi agşam

Edebiýatdan sapakdan daşary geçirilýän işleriň arasynda iň ähmiýetli çäreleriň biri edebiýat agşamydyr. Edebi agşam sapakda we sapakdan daşary okalan eser, belli ýazyjy, edebiýat döwri, edebi tema boýunça geçirilýär. Edebi agşamynyň temasy öňünden kesgitlenýär, belli edilýär: “Türkmen edebiýaty parahatçylyk ugrunda”, “N. Saryhanow – talantly prozaçy”, “A. Kekilowyň döredijiliginde dostluk we watançylyk”, “K. Gurbannepesowyň poemalary” we ş.m. Şular ýaly temalardan saýlan bellibir temasy boýunça mugallym edebi agşamy öňünden berk taýýarlykly, mekdebiň ähli okuwçylarynyň, mugallymlaryň, ata-eneleriň, mekdep ýolbaşçylarynyň, jemgyýetçilik guramalarynyň gatnaşmagynda dabaraly ýagdaýda geçirmelidir.

Edebi agşamynyň netijeli bolmagy üçin, ilki bilen mugallym edebiýat gurnaklarynyň ähli agzalarynyň gatnaşmagynda edebi agşamyny geçiriljek wagtyňy, temasyny anyklaýar. Meselem, edebi agşamynyň temasy “Aman Kekilowyň döredijiliginde dostluk we watançylyk” diýip bellenýär. Mugallym şu temada edebi agşam geçirmäge taýýarlyk işlerini şeýle meýilnamalaşdyrýar:

I. Okuwçylara (atlary anyk görkezmeli) nutuk ýazmak üçin (bir-iki hepde öňünden) tema tabşyrmak. Temalar: 1. Aman Kekilowyň döredijiliginde halklaryň dostlugy ideýasy. 2. Aman Kekilow – görnükli söz ussady. 3. Şahyryň lirikasynda Watany söýmek we ony goramak. 4. “Söýgi” romanynda dostluk we watançylyk.

II. Okuwçylaryň ýazan nutuklaryny okamak we olary taýýarlamak.

III. 4-5 okuwça (anyk bellemeli) şahyryň goşgularyny (“Watan”, “Egri azar, dogry ozar”, “Kawkaz”), “Geçen günlerim” poemasyndan, “Söýgi” romanyndan bölekleri ýat tutmagy tabşyrmak.

IV. Okuwçylaryň labyzly okaýyşlaryny, ýatdan bilişlerini barlamak, türgenleşik geçirmek.

V. Aýdym mugallymy bilen okuwçylara A. Kekilowyň sözlerine “Joralar”, “Maşinistiň aýdymy”, “Köpetdagda”, “Ýadyňda dälmi?” diýen aýdymlary aýtmagy öwretmek.

Mugallym edebi agşama taýýarlyk işlerini birýüzli edensoň, ony geçirmek üçin meýilnama düzýär.

Edebi agşamyň meýilnamasy:

I. Edebi agşamyň açylyşy (edebiýat mugallymy açýar).

II. Okuwçylaryň nutuklary (nutuk temalary, nutukçylaryň ady we familiýasy, okaýan synpy görkezilýär).

III. Okuwçylaryň çykyşlary (okuwçylaryň ady we familiýasy, okaýan synpy görkezilýär).

IV. Çeper bölüm:

1. Şahyryň eserlerinden çeper, labyzly, ýatdan okuw (eseriň ady, okuwçynyň ady we familiýasy, okaýan synpy görkezilýär).

2. Okuwçylaryň öz düzen goşgulary bilen çykyşlary (ady we familiýasy, okaýan synpy görkezilýär).

3. Çeper höwesjeňleriň aýdymalary (aýdymyň ady, okuwçylaryň ady we familiýasy görkezilýär).

V. Edebi agşamy jemlemek (mekdep direktorynyň ýa-da edebiýat mugallymyň jemleýji sözi).

Anyk düzülen meýilnama esasynda edebi agşamy alyp barmagy ökte okuwça tabşyrmak hem bolar.

Edebi agşamyň dowamlylygy, takmynan, bir ýa-da bir ýarym sagat bolmalydyr.

Edebi agşam okuwçylaryň çeper edebiýata söýgüsini artdyrýar, şol tema boýunça olaryň dünýägaraýşyny giňeltmäge, bilimlerini çuňlaşdyrmaga, işjeňligini we özbaşdaklygyny ösdürmäge ep-esli ýardam edýär.

Edebi duşuşyk

Edebi duşuşyk okuwçylar bilen edebiýatdan sapakdan daşary geçirilýän işleriň iň täsirlisidir. Mekdepde edebi duşuşyk çeper sözüň usady bolan ýazyjy – şahyryň hut özüniň gatnaşmagynda, onuň doglan günü, sapakda öwrenilen eseri, täze neşir edilen kitaby, daşary ýurtlarda bolup gelmegi... bilen baglanyşykly geçirilýär. Edebi duşuşygy – ýazyjy bilen mekdebiň çeper edebiýaty söýüjileri IV-VIII synplar,

IX–X synp okuwçylary bilen ýa-da ugurdaş synplaryň okuwçylarynyň gatnaşmagynda geçirmek bolar.

Edebi duşuşyk okuwçylary edebi-döredijilik işine düşünmäge, çeper eser döretmegiň gizlin syrlaryna aralaşmaga bellibir derejede ýardam edýär. Sebäbi duşuşykda okuwçy öz söýýän eseriniň awtory, söýgüli ýazyjy-şahyry bilen duşuşýar, onuň bilen ýüzbe-ýüz oturýar, onuň sözlerini diňleýär, oňa sorag berýär, ondan jogap alýar.

Edebi duşuşyk okuwçylaryň çeper edebiýata söýgüsini ösdürýär, çeper eserleri köp okamaklaryna höwes döredýär.

Edebi duşuşygy dabaraly guramak we geçirmek üçin, mugallym edebiýat gurnagynyň agzalary bilen bilelikde önünden berk taýýarlanmalydyr. Ol:

1. Ýazyjynyň mekdebe geljek gününü, duşuşyk boljak wagtyňy önünden belli edip, okuwçylara bildiriş etmelidir.

2. Duşuşyk geçiriljek ýer (synp, zal, klub...) toý dabarasynda belzmelidir. Ýazyjynyň uly portretini ýokardan görnükli ýerde – merkezde asyp goýmalydyr. Portretiň aşagynda uly harplar bilen owadanlap, onuň adyny we familiýasyny ýazmaly. (Eger duşuşyk ýazyjynyň doglan gününe bagyşlanan bolsa, onda onuň eneden doglan ýylyny hem ýazyp görkezmeli).

3. Duşuşykda nutuk ýa-da çykyş etjek okuwçylary taýýarlamaly.

4. Ýazyjynyň döredijiligi boýunça diwar gazetini çykarmaly, fotomontaž taýýarlamaly, onuň çap bolup çykan kitaplarynyň sergisini (mekdep kitaphanaçysy bilen) döretmeli. Bu çäreler duşuşygy has täsirli we netijeli eder.

5. Edebi duşuşygyň meýilnamasyny düzmeli. Meýilnamada şular bellenýär:

1. Duşuşygyň açylyşy (mekdep direktory ýa-da edebiýat mugallymy açýar, okuwçylar gül desselerini gowşurýarlar).

2. Ýazyjynyň döredijilik ýoly barada söz (edebiýat mugallymy ýa-da okuwçy).

3. Okuwçylaryň nutuklary (nutugyň temasy, okuwçynyň ady we familiýasy, okaýan synpy görkezilýär). Eger-de duşuşyk ýazyjynyň

belli eseri barada bolsa, şonda okuwçylara nutuk (eseriň ideýa-mazmuny, keşpleri... barada) etdirmek bolar.

4. Ýazyjynyň eserlerini okuwçylaryň labyzly (ýa-da ýatdan) okaýyşlary (eseriň, okuwçynyň ady, okaýan synpy görkezilýär).

5. Ýazyjynyň çykyşy.

6. Ýazyjy bilen sorag-jogap geçirmek.

7. Duşuşygy jemlemek (mekdep direktorynyň ýa-da edebiýat mugallymyň jemleýji sözi).

Oýlanyşykly düzülen meýilnama boýunça edebi duşuşygy edebiýat mugallymy ýa-da bu işi bilýän, oň öwredilen okuwçy alyp barýar.

Ýazyjy bilen duşuşyga bellenen synplaryň okuwçylary, mekdebiň ýolbaşçylary, jemgyýetçilik guramalarynyň wekilleri, synp ýolbaşçylary, edebiýaty söýýän mugallymlar işjeň gatnaşýarlar.

Edebi duşuşygyň dowamlylygy bir ýa-da bir ýarym sagat bolup, ol okuw ýylynyň dowamynda azyndan bir-iki gezek geçirilmelidir.

Okyjylar konferensiýasy

Edebiýatdan sapakdan daşary geçirilýän işleriň işjeň görnüşi okyjylar konferensiýasydyr. Okyjylar konferensiýasy okuwçylaryň sapakda we sapakdan daşary okan çeper eseri – kitaby boýunça geçirilýär.

Okyjylar konferensiýasy okalan eseriň temasy, ideýasy, mazmuny, keşpleri, çeperçilik aýratynlygy, eseriň ähmiýeti we ş.m. barada okuwçylaryň özbaşdak pikir ýöretme, oýlanma endiklerini ösdürýär, olarda edebi eserleri köp okamaga höwes döredýär.

Okyjylar konferensiýasy okuwçylaryň okyjylyk isleglerini öwrenmäge, çeper edebiýatyň täze, iň gowy eserlerini okamagy wagyz etmek, okuwçylaryň dil we ýazuw sözleýşini ösdürmäge mümkinçilik berýär. Şonuň üçin mugallym ony öz iş tejribesinde has köp we netijeli geçirmäge çalyşmalydyr. Bu meselede ol mekdep, oba, etrap (şäher) we çagalar kitaphanalary bilen ýakyn aragatnaşyk saklap, olar bilen bilelikde işlese, gowy netije gazanar.

Okyjylar konferensiýasyny okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryny we bilim derejelerini nazara alyp, IV–VIII synp we IX–X synp okuwçylary bilen aýratynlykda ýa-da ugurdaş synplar bilen geçirmek bolar.

Mugallym okyjylar konferensiýasy geçiriljek eseri (meselem, B. Kerbabaýewiň “Yhlasa – myrat”, “Suw damjasy – altyn dänesi”, H. Derýaýewiň “Ykbal”, A. Kekilowiň “Söýgi”, N. Hojageldiýewiň “Gülle degen sünbüller”, A. Atajanowyň “Teke gyzy Tatýana”...) okyjylar gurnagynyň agzalary bilen bilelikde saýlaýar we şolar bilen ony geçirmäge ykjam taýýarlanýar.

Saýlanan eser boýunça okyjylar konferensiýasyny şunuň ýaly meýilnamalaşdyrmak, guramak we geçirmek bolar:

I. Konferensiýany geçirmäge taýýarlyk.

1. Konferensiýanyň geçiriljek wagty, ýerini anyklamaly.

2. Nutuk temalaryny, nutukçylary bellemek we olary taýýarlamak.

3. Çykyş etjek okuwçylary bellemek, sanawyny düzmek.

II. Konferensiýany geçirmek. Okyjylar konferensiýasy öňünden taýýarlanylan meýilnama esasynda guramaçylykly geçirilmelidir. Meýilnamada konferensiýanyň iş wagty bellenilýär. Ýnha, A. Atajanowyň “Teke gyzy Tatýana” romany boýunça okyjylar konferensiýasynyň mysaly meýilnamasy:

1. Giriş sözi (romanyň döredilişi, temasy barada mugallymyň giriş sözi.

2. Okyjylaryň nutuklary:

a) A. Atajanowyň bu romany ilkinji magaryfçy türkmen gyzy barada ýazylan eser;

b) eserde Tatýananyň keşbi;

ç) romanyň gahrymanlarynyň mende galdyran täsiri. (Bellik: her bir nutukçynyň adyny we familiýasyny, okaýan synpyny görkezmeli).

3. Nutuklar, eser boýunça okuwçylaryň çykyşlary.

4. Mugallymyň jemleýji sözi (nutuklaryň, çykyşlaryň üstünlikleri, kemçilikleri we geljekki wezipeler).

Okyjylar konferensiýasy geçiriljek eser boýunça öňünden bildiriş etmek, diwar gazetini çykarmak okuwçylaryň bu ýygmanyşyga işjeň gatnaşmaklaryna belli derejede täsir eder.

Taýýarlykly we guramaçylykly geçirilýän konferensiýa okuwçylarda uly täsir galdyrar, olaryň işjeňligini güýçlendirer, düşüňjelerini giňelder.

Okyjylar konferensiýasynyň dowamlylygy hem bir ýa-da bir ýarym sagatdan uzak bolmaly däldir.

Edebi çekişme

Edebiýatdan sapakdan daşary işleriň iň çylşyrymlysy we ähmiýetlisi edebi çekişmedir. Edebi çekişme okuwçynyň özbaşdak pikirlenmek, oýlanmak öz ynanjyny goramak endiklerini gözden geçirmekdir.

Edebi çekişme – jedel sapakda we sapakdan daşary okalan eser, tomaşa edilen kinofilm, spektakl esasynda geçirilýär.

Edebi çekişmelere, esasan, ýokary synp okuwçylary gatnaşýarlar.

Okuwçy edebi çekişmäniň – jedeliň üsti bilen ideýa-syýasy, ahlak taýdan terbiýelenýär. Başganyň pikirini diňlemegi, öz pikir-ynanjyny logiki deliller bilen subut etmegi, hakykata göz ýetirmegi öwrenýär.

Çekişme üçin temany mugallym eser okalanda, öwrenilende ýüze çykan möhüm meselelerden, okuwçylary gündelik gyzyklandyrýan ahlak, ýokary ideal, gahrymançylyk, dostluk, ýagşylyk, hoşniýetlilik, ýamanlyk ýaly häsiýetlerden we başgalardan (“Edebiýatda we sun-gatda häzirkizamanlyk näme?”, “Haýsy keşp gyzlar üçin ideal?”, ...) saýlap alýar.

Edebi çekişme geçirmek üçin mekdepde birnäçe gün öňünden bildiriş berilýär. Onda çekişmäniň geçiriljek günü, temasy, ýeri anyk ýazylyp görkezilýär.

Edebi çekişmä edebiýaty söýýän, şol tema bilen gyzyklanýan ýokary synp okuwçylary çagyrylýar. Çekişmäni edebiýat mugallymy alyp barýar.

Edebi çekişmäniň dogry, netijeli guralmagynda onda ulanylýan soraglar we dogry jogaplar uly orun oýnaýar. Şonuň üçin mugallym

soraglary örän oýlanyşykly düzmelidir. Orta atylýan soraglara jogap bermäge ýa-da jogap berýän okuwçydan soramaga ähli okuwçylar işjeň gatnaşýarlar. Her kim öz pikirini, öz garaýşyny beýan edýär. Gürrüň howaýy bolman, çeper eser bilen gös-göni baglanyşykly bolmalydyr. Mugallym berilýän jogaplara, gep atmalara seresap bolmalydyr. Sorag-jogaplar okuwçylary ahlaklylyga ruhlandyrmaly, çeper sözüň manysyna düşünmegi öwretmeli.

Edebi çekişmäni mugallymyň özi jemleýär, ondan dogry, ynadyryjy netije çykarýar.

Netijeli geçirilen edebi çekişmeler okuwçylarda ýatdan çykma-jak täsirler galdyrýar. Şol täsirler okuwçylaryň sapakda berýän jogaplarynda, özbaşdak işlerinde (nutuk, düzme) aýdyň duýulmalydyr.

Edebi bäsleşik

Edebi bäsleşikler okuwçylaryň türkmen dili we edebiýaty boýunça alan bilimlerini çuňlaşdyrmagyň, başarnyklaryny we endiklerini, dil we ýazuw sözleýişlerini gözden geçirmegiň hem-de talantlary ýüze çykarmagyň, ene diline we edebiýata söýgi döretmegiň bir görnüşidir. Şonuň üçin edebi bäsleşikleri örän taýýarlyky, netijeli, bellibir maksatly, ýörite şygarylýan geçirmäge çalyşmaly.

Mekdepde edebi bäsleşiklere taýýarlyk günlerinde türkmen dili we edebiýaty gurnaklarynyň işini işjeň guramaly, fonetik, morfologik, sintaktik derňewleri, edebi agşamlary, labyzly okuwy, edebi çekişmeleri, surat, illýustrasiýalar boýunça dil we ýazuw düzmelerini geçirmeli. Bu işlere okuwçylarda gyzyklanma döretmeli.

Edebi bäsleşige edebiýaty söýýän, sapaga we sapakdan daşary işlere işjeň gatnaşýan, edebi döredijilik bilen gyzyklanýan okuwçylar gatnaşýarlar.

Edebi bäsleşikler dört etapda: I. Mekdep. II. Etrap, şäher. III. Welaýat. IV. Döwlet, iki tapgyrda: I. Ýazuwdan – düzme. II. Dilden – soragnama boýunça geçirilýär.

I etap – mekdep edebi bäsleşigi. Türkmen dili we edebiýatyndan mekdepde geçirilýän edebi bäsleşiklere isleg bildirenleriň hemmesi gatnaşýar. Bäsleşikte synaglar her synp – ugurdaş synplar boýunça

aýratynlykda geçirilýär we her synpdan bir ýa-da iki okuwçy saýlanýar.

Türkmen dilinden we edebiýatdan mekdep edebi bäsleşiklerinde okuwçylar synplar boýunça iki tapgyrda: 1. Ýazuwdan – düzme. 2. Dilden – soragnamalar boýunça ýa-da barlagnamalar boýunça synagdan geçýärler.

Birinji tapgyr – düzme ýazmak:

a) IV–VIII synplarda düzme erkin temada ýazdyrylýar. Düzme ýazmak üçin erkin temalar saýlanyp alynýar. Düzme ýazmak üçin üç tema hödürlemek bolar. Meselem: 1. Meniň söýgüli aýdymym. 2. Çörege sarpa goýmaly. 3. Türkmen dili – döwlet dili.

b) IX–X synplarda düzme ýazmak üçin hem üç tema (edebi hem erkin) hödürlenýär. Düzme temalary, esasan, edebiýat sapaklarynda we sapakdan daşary okalan, öwrenilen eserler, ýazyjy-şahyrlar, edebiýat döwürleri boýunça düzülýär. Meselem, Magtymguly – beýik gumanist şahyr. 2. A. Gowşudowyň “Köpetdagyň eteginde” romanynnda halan gahrymanym. 3. Adam – ähli baýlygy dörediji. Düzme ýazmak üçin saýlanan temalar mekdep bäsleşikleriniň guramaçylyk topary tarapyndan tassyklanmalydyr we ýörite bukja salnyp, düzme ýazyljak wagty okuwçylaryň gatnaşmagynda açylmalydyr.

Okuwçylar bäsleşik düzmelerini ýörite bellige alnan (şamplanan) depderlerde iki okuw sagadynyň dowamynda ýazýarlar. Düzmäniň möçberi, takmynan, barlag synp düzmelerine deň bolmalydyr. Emin agzalary okuwçy düzmelerini “Baha normalaryna” laýyklykda barlap, olara iki baha (5/4): birinji mazmunyna we sözleýşine, ikinji – sowatlylygyna goýýarlar. Düzmä goýlan bahalar gysgaça syn ýazylyp esaslandyrylýar we emin agzalary tarapyndan (gol, ady we familiýasy ýazylyp) tassyklanýar. Birinji tapgyryň synagyndan geçen, ýagny düzmesi 5/5, 5/4, 4/4 baha alan okuwçylar ikinji tapgyryň synagyna goýberilýär.

Ikinji tapgyr – dilden. Edebi bäsleşikde dilden synaglar ýörite düzülen soragnamalar boýunça geçirilýär. Synag soragnamalary her synp boýunça aýratyn hem-de oňa gatnaşýan okuwçy sanyna görä 1,5 ýa-da 2 esse köp düzülýär.

Synag soragnamalary düzüleninde, birnäçe talaplary nazarda tutmaly. Her soragnamada 4 sany sorag-ýumuş bolmaly. Şol sorag-ýumuşlar her bir synpyň özüne laýyk bolup, ol okuwçylaryň sapak wagtynda we sapakdan daşary okan, öwrenen maglumatlaryna esalanmalydyr.

1. Türkmen dilinden (grammatikanyň kyn, çylşyrymly kadasy, fonetik, morfologik, sintaktik derňew...).

2. Edebiýatdan (danalaryň çeper edebiýat barada aýdanlary, edebiýat döwürleri, klassyky hem häzirki zaman edebiýatynyň görnükli wekilleri, edebi eserler, edebi žanrlar, edebiýat teoriýasy...).

3. Okuw (goşgudan) okuwçynyň öz goşgusy (prozadan, drama-dan bölekleri labyzly okamak, ýatdan aýtdyrmak).

4. Dilden aýdyp bermek (kartina, surat, illýustrasiýa, okalan tekst boýunça...).

Dilden synag üçin taýýarlanylýan soragnamalar, goşmaça maglumatlar mekdep bäsleşiginiň guramaçylyk topary tarapyndan tassyklanýar.

Dilden – soragnama ýa barlagnama boýunça okuwçynyň her bir sorag-ýumşa berýän jogabyna “Baha ölçeglerine” laýyklykda aýratyn baha (meselem, Myradow G. 1-5, 2-4, 3-4, 4-5) goýmaly.

Dilden synaglar gutarandan soň, okuwçylaryň birinji tapgyrda ýazuwdan, ikinji tapgyrda dilden bahalaryny (meselem, Myradow G. 5/5, 5/4, 4/5=28) jemläp, okuwçylaryň her biriniň ähli alan ballary boýunça eýelän orunlaryny kesgitlemeli.

Mekdep edebi bäsleşikleriniň netijelerini dabaraly ýagdaýda jemlemeli. Şonda bäsleşige gatnaşyjylary gutlap, her bir synp boýunça birinji, ikinji, üçünji orunlary eýelän okuwçylary taryp hatlary, dürli sowgatlar bilen sylaglamaly. VIII-X synplar üçin birinji orunlary eýelän okuwçylary etrap, şäher bäsleşiklerine ibermeli. Olar hem edebi bäsleşikleri ýokardaky tertipde geçirip, I-III ýerleri eýelän okuwçylary welaýat edebi bäsleşiklerine, olardan hem saýlanyp, döwlet edebi bäsleşiklerine iberilýär.

Edebi bäsleşiklere gatnaşyjylar edebi diwar gazetler, albomlar, sergiler, tablisalar, stendler taýýarlaýarlar. Olaryň iň gowulary etrap, şäher, welaýat, döwlet bäsleşiklerine hödürlenýär. Edebi bäsleşiklere okuwçylaryň taýýarlap getiren edebi diwar gazetleri, tablisalary, al-

bomlary, stendleri... boýunça ýörite sergiler guralýar. Olar gözden geçirirlýär we bahalandyrylýar.

Edebi bäsleşikleriň ähli etaplary ýokary guramaçylykly, tala-balaýyk geçirilmelidir. Mekdep bäsleşiklerini geçirmäge, esasan, türkmen dili we edebiýaty mugallymlary, okuwçylar, ata-eneler guramalarynyň wekilleri gatnaşýarlar. Etrap, şäher, welaýat, döwlet bäsleşikleriniň işine türkmen dili we edebiýaty mugallymlary bilen bir hatarda usulyýetçiler, alym-filologlar, ýokary okuw jaýlarynyň dil we edebiýat fakultetleriniň mugallymlaryndan we talyplaryndan wekiller, jemgyýetçilik guramalarynyň wekilleri, uruş we zähmet weteranlary çagyrylýar.

Edebi bäsleşikler oňa gatnaşyjylarda ýatdan çykmaýjak täsir galdyrmalydyr. Edebi bäsleşikler guramaçylykly, adalatly, täsirli, häzirki zamanyň talaplaryna laýyk geçirilip, türkmen dilini we edebiýaty söýüjileri, hakyky zehinlileri ýüze çykarmalydyr.

Edebi gazet we žurnal

Okuwçylaryň döredijilik işini ösdürmekde mekdepde çykarylýan edebi diwar gazetini we žurnal uly rol oýnaýar. Edebi gazet we žurnal okuwçylary mekdepdäki täzelikler we umumy edebi täzelikler bilen tanyşdyrýar, okuw-terbiýeçilik işindäki üstünlikleri taryplaýar, kemçilikleri tankytlaýar, okuwçylary gowy okamaga, her bir işde işjeň bolmaga çagyryýar.

Edebi diwar gazetini we žurnaly edebi-döredijilik gurnagynyň organydyr. Onuň gurnak agzalary tarapyndan tassyklan “Edebiýat”, “Ýaş edebiýatçy”... diýen ýaly ady, redaksion kollegiýasy – redaktory we agzalary (3 okuwçy – kätip, suratçy, habarçy) bolmalydyr.

Edebi diwar gazetini her aýda bir gezek, edebi žurnaly bolsa bir okuw ýylynyň dowamynda iki gezek çykarylýar.

Edebi diwar gazetinde we žurnalda okuwçylaryň döredijilik işleri: goşgulary, hekaýalary, oçerkleri, edebi makalalary, tapmaçalary, edebiýat täzelikleri, okuwçylaryň halk arasynda toplan dürli žanrdaky täze eserleri... çap edilýär. Edebi gazet, žurnaly dabaraly baýramçylyga, edebi duşuşyga, ýazyjynyň ýubileýine bagyşlap hem çykarmak bolar.

Edebi diwar gazetinde maglumatlar şeýle bölümlerde ýerleşdirilýär: 1. Baş makala. 2. Okuwçylaryň döreden eserleri. 3. Dürli habarlar – täzelikler. 4. Satira we ýumor. 5. Tapmaça ýa krossword. 6. Sorag-jogap berýäris. 7. Biler bolsaňyz!...

Edebi diwar gazetini edebiýat otagynda ýa-da onuň golaýyndaky koridorda asylyp goýulýar. Onuň ýanynda bolsa habarçy hatlary üçin ýörite sandyjak bolmalydyr.

Edebi žurnalda okuwçylaryň dürli žanrdaky iri eserleri, halk döredijiliginiň her hili žanry boýunça toplanan maglumatlar ýerleşdirilýär. Edebi žurnal üçin köp sahypaly umumy depder ýa-da surat depderini tutmak bolar. Ýöne žurnalyň bezeg taýdan owadan çykaryl-magyna üns bermek gerek.

Edebi žurnalda maglumatlary şeýle bölümlerde ýerleşdirmek bolar:

1. Mekdebiň ýaş ýazyjylary.
2. Halk döredijiligini toplaýarys we öwrenýäris.
3. Edebiýat täzelikleri.

Edebi žurnal edebiýat otagynda saklanýar.

Edebi diwar gazetinde we žurnalda çykarmak üçin maglumatlary redaksion kollegiýa toplaýar, saýlaýar we taýýarlaýar – redaktirleýär.

Edebiýat mugallymy edebi diwar gazetiniň we žurnalyň işine hemişe gözegçilik etmelidir. Maglumatlaryň ideýaly, grammatik taýdan sowatly, edebi taýdan özüne çekiji çykaryl-magynyda redkollegiýa ýakyndan kömek bermelidir. Çap etmäge taýýarlanan goşgulary, hekaýalary we beýleki maglumatlary okuwçylaryň gatnaşmagynda düzetmek, olaryň dil we ýazuw sözleýşini ösdürmäge uly kömek eder.

Mugallym edebi diwar gazetiniň we žurnalyň redaksion kolle-giýasyna şular ýaly kömek bermelidir:

– edebi gazetini-žurnaly wagtly-wagtynda çykarmagyň meýilna-masyny düzmäge, ýazyljak makalalar üçin tema saýlamaga, gazete habarçylary çekmäge;

– okuwçylaryň ýazan eserlerindäki kemçilikleri tapmaga, olary düzetmek, maglumaty redaktirlemek ýollaryny öwretmäge;

– makala, goşga, hekaýa, oçerke... öz mazmunyna laýyk sözbaşy tapmaga;

– edebi gazette we žurnalda çykarylan makalalary synp ýygna-k-larynda ara alyp maslahatlaşmagy guramagy we ş.m.

Mekdepde edebi diwar gazetini we žurnaly wagtly-wagtynda çykarmaga işjeň gatnaşmak bilen okuwçylar gazet-žurnala habar ýazmagyň, çeper eseri döretmegiň ilkinji endiklerini öwrenýärler.

Edebiýat mugallymy biziň görnükli türkmen ýazyjy-şahyrlarymyzyň köpüsiniň döredijilik işine mekdepde başlap, ilkinji goşgularynyň mekdebiň edebi diwar gazetine çykandygyny unutmaly däldir. Ýazyjy-şahyr bolmagyň düýbi mekdep partasynda tutulmalydyr.

Edebi sergiler we albom

Okuwçylaryň sapakda we sapakdan daşary okaýan, öwrenýän eserleri, ýazyjy-şahyrlary barada has giň düşünje almagynda, olaryň özbaşdak işlemek endiklerini ösdürmekde uly rol oýnaýan edebi sergiler we albom edebiýatdan, sapakdan daşary geçirilýän işleriň bir görnüşidir.

Edebi sergiler we albom bir ýazyjynyň, şahyryň ömri we döredijiligi ýa bellibir edebi tema (“Türkmen şahyrlary Galkynyş zamanasyny wasp edýärler”) ýa bellibir edebiýat döwri (“XVIII asyr türkmen edebiýaty”, “Türkmen edebiýaty Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda”...) boýunça guralýar, taýýarlanylýar.

Edebi sergiler görnüşleri boýunça, esasan, iki hili guralýar. Suratlar sergisi we kitaplar sergisi.

Suratlar sergisi dürli suratdyr illýustrasiýalaryň esasynda döredilýär. Mekdepde suratlar sergisini guramak üçin neşir edilen “Mekdep sergileriniň” we “Albomlaryň” maglumatlaryndan peýdalanmak bolar. Eger-de neşir edilen maglumatlar bolmasa, onda suratlary we illýustrasiýalary okuwçylaryň güýji bilen toplamaly.

Suratlar sergisini guramak üçin ini 1,5x1 metrlik karton kagyz alyp, onda ýazyjynyň ömrüne we döredijiligine degişli suratlary, illýustrasiýalary tertipli ýerleşdirmeli, olaryň aşagyna degişli ýazgylary ýazmaly.

Serginiň ýokarsynda onuň temasyny, sözbaşysyny ýazyp goýmaly. Ortada bolsa ýazyjynyň uly suratyny – portretini ýerleşdirmeli. Sergide suratlar hronologik tertipde goýulmalydyr. Ilki ýazyjynyň

ýaşlygy, önüp-ösen ýeri, maşgala durmuşy, okan ýerleri görkezilýär. Soňra kesp-käri, işleýşi, döredijiligi – eserleriniň mazmuny, golýazmalary boýunça çekilen suratdyr illýustrasiýalar ýerleşdirilýär. Görnükli ýazyjy-şahyrlaryň, alymlaryň onuň döredijiligine beren bahalaryndan we öz parasatly sözlerinden sitatalar ýazylýar. Suratlar sergisi ýazyjynyň eserleriniň dürli ýyllarda, dürli dillerde çap edilen ýyllarynyň suratlaryny bermek bilen jemlenýär.

Kitaplar sergisi mekdebiň kitaphanasy bilen bilelikde ýazyjynyň ömri we döredijiligi, bellibir tema ýa edebiýat döwri boýunça guralýar. Kitap sergisi üçin edebiýat otagynda ýa-da mekdep kitaphanasynda ýörite diwarlyk ýa şkaflar taýýarlanylýar. Diwarlygyň üstünde, şkaflaryň ýokarsynda serginiň temasy ýazylýar. Eger-de kitap sergisi bellibir ýazyja bagyşlanan bolsa, onda onuň suraty – portreti goýulýar. Sergide kitaplar, golýazmalar, broşýuralar, gazet-žurnallar... hronologik tertipde, estetiki täsirli ýagdaýda ýerleşdirilip goýulýar.

Surat ýa kitap sergisi taýýar bolandan soň, ony görmäge höwes bildiren okuwçylar çagyrylýar. Serginiň ýanynda mugallymyň özi gürrüň geçirýär.

Ýazyjy-şahyrlaryň ýubileýleri bellende, ýazyjy bilen duşuşyk geçirilende hem surat ýa kitap sergisini guramak gerek. Şeýle sergileriň esasy eksponatlary şol ýazyjynyň döredijilik terjimehalyna degişli suratdyr illýustrasiýalar, neşir edilen kitaplary, gazet-žurnallar bolmalydyr.

Edebi albom edebiýaty söýüji okuwçylaryň güýji bilen çaphanada ýörite oňarylan albomlarda, surat üçin çykarylýan albomlarda taýýarlanylýar. Okuwçylar tarapyndan taýýarlanylýan edebi albomlar hem neşir edilýän albomlar ýaly düzülýär.

Edebi albomda tema degişli suratlar hronologik tertipde ýerleşdirilýär, ýelmenýär. Suratlaryň aşagynda bolsa onuň mazmuny ýazylyp goýulýar. Ýazyjy-şahyr, edebi döwür, tema barada aýdylan dana sözler, ýazyjy-şahyryň ideýa-çeperçilik taýdan gowy goşgulary, proza we drama eserlerinden bölekler ýazylýar.

Edebi albomlar edebiýat otagynda saklanýar. Ony okuwçylar nutuk, düzme ýazmaga taýýarlananlarynda peýdalanýarlar.

Edebi sergileri guramaga, albom taýýarlamaga okuwçylar – edebi gurnaklaryň agzalary işjeň gatnaşmalydyrlar. Olar mugallymyň

ýolbaşçylygynda sergi we albom üçin maglumat toplamagy, olary temalara bölmegi, bölümlere sözbaşy – tema tapmagy we ýazmagy, suratlary we illýustrasiýalary ýelmemegi, sergi eksponatlaryny ýerli-ýerinde goýmagy, serginin ýanynda ýa-da albom boýunça gürrüň geçirmegi, olardan gerekli maglumatlary ýerlikli peýdalanmaklygy öwrenmelidirler.

Edebi ölkäni öwreniş

Edebiýat sapagyndan daşary işleriň iň ähmiýetlileriniň biri-de edebi ölkäni öwrenişdir. Bu iş dürli edebi gezelençleriň, edebi ýörişleriň üsti bilen ýerine ýetirilýär.

Edebi ölkäni öwrenmek bilen okuwçylar halkyň, Watanyň geçmiş taryhyna, medeniýetine, sungatyna çuň düşüňýärler, ajaýyp zatlary söýmegi, olara guwanmagy öwrenýärler, ýazyjy-şahyr, eser, edebi döwür barada giň düşüňje alýarlar, dil we ýazuw sözleýişlerini ösdürýärler.

Edebi ölkäni öwreniş işleri ýerli ýagdaýlar nazara alnyp, mugallymyň ýolbaşçylygynda edebiýat, sungat we taryhy muzeýlere, ýazyjy-şahyrlaryň edebi muzeý-öýlerine, edebi taryhy ýadygärliklere, taryhy ýerlere syýahat etmek, synlamak bilen berjaý edilýär.

Edebi ölkäni öwreniş ýazyjynyň doglan, önüp-ösen, ýaşan, ýaşlyk ýyllary geçen ýerlerini öwrenmekden başlanyp, onuň бүтін дөредижilik ýoluny öz içine almalydyr. Edebi ölkäni öwreniş işi okuwça güýçýeterli bolup, onda onuň ýazyjynyň eserini döreden ýeri, eserinde beýan edýän wakalary we olaryň bolan ýerleri, gahrymanlaryň prototipleri, tebigat görnüşleri suratlandyrylýan ýerler barada maglumatlar, ýazyjynyň şahsy durmuşyna degişli predmetler... toplanmalydyr.

Edebi ölkäni öwreniş işleri örän oýlanyşykly, ýörite maksatly, meýilnamaly alnyp barylmaladyr. Geçiriljek edebi gezelençleriň, edebi ýörişleriň meýilnamasy okuw ýylynyň başynda düzülip taýýarlanylmaladyr. Edebi ölkäni öwreniş üçin tematik meýilnama düzülende, edebi gezelençleri bellibir ýazyjy, edebi tema bilen baglanyşdyryp, okuw işinde (sapakdan soň) geçirmegi, edebi ýörişleri bolsa dynç alyş döwründe guramagy nazarda tutmalydyr. Onda edebi gezelençleriň

we edebi ýörişin geçiriljek wagty, synpy, temasy, maksady, ýeri anyk görkezilýär. Edebi gezelenjiň we edebi ýörişin meýilnamasynyň mysaly shemasy:

Wagty	Synpy	Temasy	Maksady	Gidiljek ýer	Bellik
10.10.2010.	VIII	N. Saryhanowyň ýaşlygy.	Ýazyjynyň ýaşlygy barada maglumat toplamak.	II Gökdepe obasy.	
15.12.2010.	X	B. Kerbabanyň ömri we döredijiligi.	Ýazyjynyň döredijilik ýoluny öwrenmek, oňa söýgi döretmek.	Aşgabat ş. Edebi öý-muzeýi.	
6.01.2010.	IX	Magtymgulynyň ömri we döredijiligi.	Şahyra, onuň eserlerini çuň öwrenmäge söýgini ösdürmek.	Garrygala etraby, Gerkez obasy. Eýran Aktokaý.	

Edebi gezelençleri mugallym öz wagtynda, oň meýilnamalaşdyrýşy ýaly geçirmelidir. Şonda ol pedagogikanyň talaplaryndan ugur almalydyr.

1. Edebi gezelençlere taýýarlyk. Edebi gezelençleri netijeli geçirmek üçin oňa öňünden ykjam taýýarlyk görmek gerek:

a) mugallymyň taýýarlygy. Mugallym gezelenje gidiljek ýer bilen tanyşýar, ony öwrenýär. Tema boýunça okuwçylaryň düşüňjelerini anyklaýar. Eger tema entek sapakda öwrenilmedik bolsa, onda mugallym tema boýunça umumy maglumat berýär. Tema sapakda geçilen bolsa, onda okuwçylara tema boýunça bilimlerini giňeltmek, çuňlaşdyrmak ýollaryny salgy berýär. Gezelenje barlan ýerde nämele-re üns bermelidigini, pugta syn etmelidigini düşündirýär;

b) okuwçylaryň taýýarlygy. Okuwçylar edebi gezelenç boljak obýekt, tema barada oýlanmaly, oňki bilýänlerini gaýtalamaly, täze, gyzykly we täsin maglumatlary belläp almak üçin depder (bloknot), ruçka bilen üpjün bolmaly.

2. Edebi gezelenji geçirmek. Mugallym edebi gezelenjiň gurmaçylykly geçirilmegine aýratyn üns bermeli. Okuwçylara gezelenje gitmek üçin ýygnaşylyan wagty, ýeri anyk aýtmaly. Gezelenç boljak ýere, muzeýe, ýadygärlige... okuwçylary tertip-düzgünli alyp barmaly. Okuwçylary obýektiň, muzeýiň jogapkär adamlary bilen tanyşdyrmaly. Gezelenji alyp baryjynyň gyzykly gürrüň bermegini guramaly, sorag-jogap geçirmeli.

3. Edebi gezelenjiň netijesini jemlemek. Her bir edebi gezelenjiň netijesini ähli okuwçylaryň gatnaşmagynda ýörite jemlemek gerek. Jemleýji işler gürrüň usulynda guralýar. Gürrüň üçin soraglar:

1. Edebi gezelenç nirä, näme üçin guraldy?
2. Edebi gezelençde kim näme öwrendi?
3. Kime näme güýçli täsir etdi?
4. Gezelenç barada kimiň nähili belligi, teklibi bar?

Edebi gezelenjiň netijesini ýazuw üsti bilen, düzme (esasan, öý düzmesini) ýazdyrmak bilen hem jemlemek bolar. Düzme üçin temalar:

1. Ýazyjynyň (Magtymgulynyň, B. Kerbabaýewiň, A. Salyhyň...) edebi muzeýine syýahat.

2. Edebi muzeýiň (edebi ýadygärligiň...) mende galdyran täsiri.

3. Biz gezelençde nämeleri öwrendik...

Edebi gezelenç boýunça ähli işleriň soňuny mugallymyň özi jemlemelidir. Şonda mugallym üstünlikleri, kemçilikleri jemläp, okuwçylara dogry düşünje, ýolgörkezme bermelidir.

Edebi ýörişler gezelenjiň iň kyn hem çylşyrymly bir görnüşidir. Edebi ýöriş hem okuwçylarda ýatdan çykmaýak täsirler döredýär.

Edebi ýörişlere edebi gurnaklaryň has işjeň agzalary gatnaşýarlar. Edebi ýörişe 2-3 aý öňünden taýýarlyk görülýär. Edebi ýöriş geçiriljek ýer, ýadygärlik, muzeý, ýazyjy barada edebi hem taryhy maglumatlar okalýar, ykjam öwrenilýär. Syýahat ediljek ýoluň meýilnamasy düzülýär, ýolda geçiriljek duşuşyklar anyklanylýar. Şeýle taýýarlyk edebi ýörişiň netijeli bolmagyny üpjün eder.

Bir, iki ýa üç günlük möhletde geçirilýän edebi ýörişleriň üsti bilen okuwçylar edebi tema, ýazyjy barada giň düşünje alýarlar, olaryň bilesigelijiligi, gözelligi duýgulary ösýär.

Edebi ýöriş döwründe okuwçylar gündelik ýöredýärler. Gündelikde edebi ýöriş wagtynda duş gelen ähli wakalar, täsin, gyzykly duşuşyklar yzygiderli bellenýär. Gündelikdäki ýazgylar orfografiýa taýdan sowatly, maglumatlary dogry, düşnükli bolmalydyr.

Edebi ýöriş wagtynda alynýan fotosuratlar, elde çekilýän suratlar örän ähmiýetlidir. Şonuň üçin ýörişe gatnaşýanlaryň arasynda surat çekip bilýänler, foto we kino apparatlaryny işledip bilýän okuwçylar hem bolup, olar edebi ýörişiň бүтін geçiş pursadyny şöhlendirmelidirler.

Edebi ýörişleriň netijeleri hem edebi gezelençleriňki ýaly jemlenmelidir.

Edebi ölkäni öwreniş işlerini netijeli, mazmunly geçirmek üçin mugallym döredijilikli işlemelidir. Bu işe ähli okuwçylaryň işjeň gatnaşmagyny gazanmalydyr.

Edebi ölkäni öwreniş işleriniň üsti bilen toplanan edebi maglumatlar edebiýat otagynda ýörite şafda temalara, bölümlere bölünip saklanmalydyr. Olar mekdepe edebi muzeý, edebi sergi, albom döretmek, düzme, nutuk ýazmak üçin hem-de edebiýat sapaklarynda we sapakdan daşary işlerde giňden peýdalanmalydyr.

Teatr we kino

Edebiýatdan okuwçylaryň bilimlerini çuňlaşdyrmakda, gözelligi duýgularyny ösdürmekde, ideýa-syýasy düşüňjelerini giňeltmekde teatrlarda goýulýan oýunlara, kinofilmlere tomaşa etmek uly rol oýnaýar. Şonuň üçin mugallym okuwçylar bilen topar bolup, teatr spektakllaryna, dürli kinofilmlere tomaşa etmeklige aýratyn üns bermelidir. Ony yzygiderli, maksada laýyk guramalydyr.

Teatra tomaşa etmek. Teatra baryp, onda goýulýan spektakla tomaşa etmek bilen okuwçylar sungatyň bir görnüşi bolan teatryň ähmiýetine, onuň sungatyň beýleki görnüşlerinden özboluşly aýratynlyklaryna göz ýetirýärler.

Türkmen teatrlarynyň sahnasynda goýulýan spektakllaryň köpüsi, meselem, “Magtymguly”, “Mollanepes”, “Aýgytly ädim”, “Ykbal”, “Söýgi” ýaly pýesalar, “Şasenem–Garyp”, “Zöhre–Tahyr”, “Leýli–Mejnun”, “Sona”, “Ganly saka” ýaly operalar okuw meýilna-

masy boýunça sapakda öwrenilýän adybir romanlaryň, dessanlaryň, poemalaryň esasynda döredilen eserler. Sapakda öwrenilýän eserlere teatr sahnasynda tomaşa etmek has ähmiýetli bolar. Okuwçylar eseriň ideýa-mazmunyna has çuňňur düşünýärler. Olarda teatr sungatyna özboluşly garaýyş döreýär.

Teatra gidilmezden öň mugallym giriş işlerini geçirip, teatra näme maksat bilen gidilýändigini aýdýar, tomaşa ediljek pýesa düşünmek üçin zerur bolan maglumatlary berýär. Teatrda özüni nähili alyp barmagyň medeniýetini düşündirýär.

Teatrda spektakla tomaşa edilenden soň, oňa bagyşlap ýörite maslahat geçirmek gerek. Şol maslahatda tomaşa edilen spektaklyň ideýa-mazmuny, ähmiýeti, onda artistleriň oýnaýyşlary, teatr sahnasynyň bezegi, teatryň özlerinde galdyran täsirleri... barada gürrüň geçirmeli, pikir alyşmaly. Maslahaty mugallymyň özi jemlemelidir. Ol jemleýji sözünde okuwçylary tomaşa edilen spektaklyň şowly çykmagynda oýna gatnaşan artistleriň, oýny goýýan režissýoryň, sahnany bezän suratkeşleriň we başgalaryň hysyrdyly zähmetleri bilen tanyşdyrýar. Maslahatda orta atylan pikirlerden netije çykarýar.

Tomaşa edilen spektakla syn ýazdyrmak, onuň iň gowularyny, olardan bölekleri jemleýji maslahatda okamak okuwçylaryň oýlanmak endiklerini, döredijilik ukyplaryny ösdürer.

Kino tomaşa etmek. Sungatyň iň gerekli görnüşi bolan kino-film okuwçylara edebi bilim bermekde we olary terbiýelemekde örän ähmiýetli. Okuwçylar her gün diýen ýaly kinoteatrlarda, telewizorda çeper, okuw, ylmy we hronikal kinofilmlere, telefilmlere, diafilmlere, multafilmlere tomaşa edýärler.

Edebiýat mugallymy okuwçylara tomaşa etmek üçin kinofilm saýlamaga kömek etmelidir, kinofilmlere aňly-düşünjeli tomaşa edip, olara tankydy garamak endiklerini terbiýelemelidir.

Sapakda öwrenilýän ýazyjylar, edebi eserler esasynda döredilen çeper kinofilmlere (“Magtymguly”, “Şasenem–Garyp”, “Aýgytly ädim”, “Şükür bagşy”...) tomaşa etmegi maslahat bermek, okuw kinofilmlerini (“B. Kerbabaýew”, “Ata Gowşudow”, “Magtymguly”, “Kemine”, “Aman Kekilow”...) mekdebe getirip, sapak wagtynda

görkezmek okuwçylaryň şol ýazyjylar, temalar, eserler boýunça çuň bilim almaklaryny üpjün eder.

Sapakda öwrenilýän ýazyjylar, çeper eserler esasynda döredilen kinofilmlere, okuw kinofilmlerine tomaşa edilenden soň, okuwçylar bilen pikir alyşma guramak, maslahat geçirmek, olara edebi hem erkin temalarda (“Artyk – romanda we kinoda”, “Şükür bagşynyň kinodaky obrazyna düşünişim”, “Magtymgulynyň obrazy kinoda”...) düzme ýazdyrmak olary kino sungatynyň özboluşlylygy bilen tanyşdyrар, epik eseri, pýesany we kinossenarini deňeşdirip, bularyň arasyndaky tapawudy aýyl-saýyl etmegi öwreder.

Tomaşa edilen kinofilm boýunça guralýan pikir alyşmany, maslahaty mugallymyň özi jemläp, netije çykarmalydyr.

Türkmen halkynyň durmuşyna berk ornaşan, olaryň aň-düşünjelerini, medeni derejelerini günsaýyn ösdürýän kino we teatryň mekdep okuwçylaryna-da ýeterlik hyzmat etmegini gazanmak gerek. Mugallym sapakda we sapakdan daşary işlerde kino we teatryň jadyly güýjünden yzygiderli peýdalanmaga borçludyr.

Edebi muzeý

Okuwçylaryň çeper edebiýata söýgüsini ösdürmekde edebi muzeý uly rol oýnaýar. Mekdepde edebi muzeý edebiýatdan sapakdan daşary işleri yzygiderli, talabalaýyk geçirmek bilen ençeme ýyllaryň dowamynda dürli edebi maglumatlar toplamak, olary öwrenmek, umumylaşdyrmak esasynda döredilýär.

Edebi muzeý edebiýat mugallymynyň we okuwçylaryň irgin-siz, işjeň zähmetiniň, çeper edebiýata gyzgyn söýgüsiniň netijesidir. Türkmenistanda tejribeli edebiýat mugallymlarynyň, mekdep ýolbaşçylarynyň tagallalary bilen döredilen ençeme mekdep edebi muzeýleri bar. Murgap etrabyndaky 9-njy orta mekdebiniň ýanynda “Edebiýat muzeýi”, 15-nji orta mekdebiň ýanynda “Ata Salyhyň edebi muzeýi”, 17-nji orta mekdebiň ýanynda “Edebiýat muzeýi”, Garrygala etrabyndaky 3-nji orta mekdebiň ýanynda “Magtymguly muzeýi”, Tagtabazar etrabyndaky 7-nji orta mekdebiň ýanynda “Edebiýat we sungat muzeýi”, Garabekewül etrabyndaky 3-nji orta mekdebiň ýa-

nynda “Seýdiniň edebi muzeýi” we başgalar. Bu edebi muzeýleri döredijiler – gurnagyň işjeň agzalary, edebi ölkäni öwrenijiler bahasy-na ýetip bolmajak işleri ýerine ýetirýärler. Ýazyjy-şahyrlara degişli gymmatly maglumatlary toplaýarlar, olary öwrenýärler, muzeýde yzygiderli, rejeli goýup, örän eý saklaýarlar. Bu işler okuwçylaryň dünýägaraşsny giňeldýär, çeper edebiýata söýgüsini, gözelligi duýgularyny ösdürýär.

Edebi muzeýler ýokary we ýörite orta okuw jaýlarynyň ýanynda (Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetinde “Magtymguly muzeýi”), ýazyjy-şahyryň ýaşan öýünde (Aşgabat şäherinde “Berdi Kerbabaýewiň öý muzeýi”) hem döredilýär.

Mekdebiň ýanynda edebi muzeý döredilende, döwlet tarapyndan döredilýän edebi muzeýleriň tejribelerine esaslanmak gerek. Mekdepde edebi muzeý üçin ýörite bir-iki sany synp otagy ýa-da goşmaça gurlan iki-üç otagly jaý berilmelidir. Jaýyň gapysynda “Edebiýat muzeýi”, “Edebiýat we sungat muzeýi”, “Ata Salyhyň edebi muzeýi” diýen ýaly ýazgylar, owadan, iri harplar bilen ýazylyp goýulmalydyr.

Edebi muzeýde nämeler saklanýar?

Edebi muzeýde memorial, şahsy predmetler golýazmalar, kitaplar, gazet-žurnallar, şekillendiriş maglumatlary, fotomaglumatlar, resminamalar, sitata-epigraflar, kino we ses ýazgylary we ş.m. saklanýar.

1. Memorial we şahsy predmetler (galam, ruçka, pero, syýaçüýşe, kagyz, awtograf, resminama, kitap, sungat eseri, jaýdaky we onuň töweregindäki zatlar, başga adamlaryň, guramalaryň beren sowgatlary...) ýazyjy barada köp maglumatlar berýän ajaýyp ýadygärlikdir. Şonuň üçin mugallymyň memorial we şahsy predmetleri we olaryň asyl nusgalaryny toplamaga aýratyn üns bermelidir. Memorial, şahsy hakyky predmetler muzeýiň terbiýeçilik işiniň, okuwçylara edebi bilim bermegiň esasy çeşmeleridir.

2. Golýazma – bu ýazyjynyň yhlasly zähmetiniň netijesidir, ruhy dünýäsiniň, döredijilik ösüşiniň esasy resminamasydyr. Golýazma ýazyjynyň özünden soňkulara galdyran gymmatbahaly ýadygärliigidir. Golýazma ýazyjynyň özboluşlylygyny, ruhy dünýäsini aňladýar. Onda söz ussadyňyň iň ajaýyp duýgulary, pikirleri beýan edilýär.

Biziň ýurdumyzda ýazyjylaryň golýazmalary milli emläk hasaplanýar we ýörite ýygnaýar, toplanýar, saklanýar, öwrenilýär hem-de umumylaşdyrylýar. Meselem, Türkmenistan Milli golýazmalar instituty. Onda ýüzlerçe ýazyjy-şahyrlaryň, alymlaryň golýazmalary saklanýar.

Mekdebiň edebi muzeýinde hem ýazyjylaryň gollanmalaryny, olardan bölekleriň bolmagyny gazanmak gerek. Ýazyjynyň golýazmalary, onuň awtografi okuwçylaryň döredijilik işlerine güýçli täsir edýär, olaryň ideýa-gözelligi garaýyşlaryny has ösdürýär.

3. Kitaplar we gazet-žurnallar. “Kitap – bu şatlyk çeşmesidir” (M. Gorkiý). Şonuň üçin edebi muzeýde ýazyjylaryň neşir bolup çykan kitaplary hem olar barada ýazylan kitaplar, memorial we ýadygärlik berlen kitaplar we ş.m. bolmalydyr.

Edebi muzeýiň eksponatlarynyň arasynda gazet-žurnallara-da ýörite orun bermek gerek. Sebäbi türkmen ýazyjylarynyň döreden çeper eserleriniň köpüsiniň ilkinji nusgasyny döwürleýin metbugatda: “Türkmenistan”, “Edebiýat we sungat”, “Nesil”, “Watan”, “Mugallymlar gazetini” we welaýat gazetlerinde, “Garagum”, “Zenan kalby”, “Güneş” ýaly žurnallarda çap edilýär. Edebi muzeýde ýazyjylaryň kitaplaryny, gazet-žurnallary gözleri bilen görmek, olar bilen tanyşmak esasynda okuwçylaryň ruhy dünýäsi giňelýär, çeper eseri okamaga höwesini artýar.

4. Şekillendiriş maglumatlary. Edebi muzeýde şekillendiriş eserlerine (surat, portret, skulptura, aýnadan, farfordan, agaçdan, süňkden, dürli metaldan, matadan, daşdan ýasalan pedmetler) uly orun bermek gerek. Şekillendiriş maglumatlary muzeýde rejeli, gözelligi taýdan täsirli goýulmalydyr. Şekillendiriş sungatynyň ajaýyp eserleri okuwçylarda geçmişe, hakyky durmuşa doly göz ýetirmäge ähmiýetli çeşme bolup hyzmat edýär.

5. Foto maglumatlary. Fotograflaryň döredijilik ussatlygynyň önümi bolan fotosuratlar dokumental hakykatdyr. Fotosuratlar ýazyjynyň döredijilik terjimehaly, ony gurşap alan tebigat, adamlar, dost-ýarlary, garyndaşlary bilen tanyşdyrýar. Okuwçylary ideýa-gözelligi taýdan terbiýelemekde baý maglumat berýär.

Fotosuratlaryň maglumat beriji, gyzyklandyryjy, mejbur ediji, özüne çekiji güýji bar. Şol gudratly güýçden giňden peýdalanmak üçin edebi muzeýde fotosuratlary has köp ulanmak zerur.

6. Resminamalar edebi muzeýiň ähmiýetini, täsiriligini güýçlendirýän maglumatlardyr. Resminamalar (iş kagyzlary, resmi şahadatnamalary, şaýat, akt hatlary, döwlet habarlary, kararlar...) taryh, ýazyjy barada gymmatly maglumatlar saklaýanlygy, edebi muzeýe bolsa ylmy hem ynançly häsiýet berýänligi üçin ähmiýetlidir. Şonuň üçin edebi muzeýiň eksponatlarynyň arasynda resminamalar esasy orunlary tutmalydyr.

7. Sitata-epigraflar edebi muzeýiň zallaryny, bölümlerini, eksponatlaryny tapawutlandyrmak, olara edebi hem syýasy äheň bermekde örän ähmiýetli. Edebi muzeýiň ýazgylary, onda ulanylýan sitatalar-epigraflar gysga, täsirli bolup, düşnükli, owadan ýazylmalydyr. Ýazgy, epigraf üçin sitatalary ýazyjynyň öz eserlerinden, dana sözlerden almak bolar.

8. Kino we ses ýazgylary. Edebi muzeýde ýazyjy-şahyr baradaky okuw, dokumental, hronikal we çeper kinofilmleri, ses ýazgylaryny (ýazyjynyň öz sesi, ol barada ýatlamalar, ýazyjynyň sözlerine aýdym-sazlar...) saklamak, olary ýerlikli ulanmak okuwçylara çuň bilim we ynsanperwer terbiýe bermekde uly rol oýnaýar. Kinofilmler we ses ýazgylary okuwçylara ýazyjy barada has giň maglumat berýär, olarda ýatdan çykmajak täsir döredýär.

Mekdepde edebi muzeý döretmek, ony gerekli, dürli edebi eksponatlar bilen baýlaşdyrmak, edebiýat mugallymynyň jana-jan işidir. Edebiýat mugallymy sapakda we sapakdan daşary işlerde edebi muzeýiň güýjünden peýdalanyp, edebi döredijilik, edebi-taryhy ýagdaý barada okuwçylaryň aň-düşünjelerini ösdürmäge, olara ynsanperwer terbiýe bermäge borçludyr.

VIII bap

EDEBIÝATDAN IŞ MEÝILNAMALARY WE ABZALLAŞDYRYŞ IŞLARI

Okuw serişdeleri

Okuw prosesini abzallaşdyrmaga we kämilleşdirmäge ýardam edýän ähli kömekçi serişdelere okuw serişdeleri diýilýär.

Beýleki okuw dersleri ýaly türkmen edebiýatyny okatmagyň netijeli bolmagynda hem okuw serişdeleri uly rol oýnaýar. Okuw serişdeleri, aýratyn hem, tehniki serişdeler häzirkî zaman mekdebinde okatmak we öwretmek işini güýçlendirýär. Şonuň üçin mugallym her bir sapagyň meýilnamasyny – konspektini ýazanda, mekdepde bar bolan okuw esbaplaryna esaslanmalydyr. Sapakda we sapakdan daşary işlerde okuw – maglumat barada (okuw kitaby, hrestomatiýa, ýygyny, mekdep kitaphanasy, portretler, suratlar, illýustrasiýalar, reproduksiýalar, albom, sergi, sözlük, shema, tablisa, gramplastinka, magnitofon ýazgysy, okuw filmi, diafilm, diapozitiw, multimedia tehnologiýalary) ýerlikli peýdalanmalydyr.

Edebiýatdan okuw serişdeleri öz maksatlary, görnüşleri boýunça dürli hili bolýar:

I. Okuwçylar üçin okuw serişdeleri. Okuw serişdeleriniň bir topary okuwçy üçin niýetlenip taýýarlanylýar, çap edilýär. Olar okuwça görüş, duýuş, eşiňiş taýdan güýçli täsir edýär.

1. Edebi tekstler:

- a) okuw kitaby – hrestomatiýa (IV–VIII synplar üçin);
- b) türkmen edebiýatyndan hrestomatiýa (IX–X synplar üçin);
- ç) mekdep kitaphanasy;
- d) ýazyjy-şahyrlaryň eserleriniň ýygyny...

2. Edebi makalalar we edebi maglumatlar:

a) akyldarlaryň, klassyklarýň çeper edebiýat we sungat baradaky eserleri;

b) türkmen edebiýatynda okuw kitaplary;

ç) bibliografik makalalar...

3. Görkezme esbaplar:

a) tablisalar;

b) shemalar;

ç) okuw kitaplary;

d) ýazyjynyň portreti;

e) suratlar (kartinalar);

ä) reproduksiýalar;

f) albom;

g) sergi;

4. Tehniki serişdeler:

a) diafilm, diapozitiw;

b) radio, gramplastinka, magnitofon, grammofon ýazgysy;

ç) okuw filmi, telewideniýe, wideomagnitofon, multimedia tehnologiýasy.

II. Mugallym üçin okuw serişdeleri. Edebiýat mugallymy medeni durmuşda, edebiýat ylmynda, sungatda we edebiýaty okatmakda bolan täzelikler bilen içgin tanyş bolmalydyr. Özünüň syýasy, ylmy we usuly taýýarlygyny yzygiderli suratda ösdürip we kämilleşdirip durmalydyr.

Mugallym üçin niýetlenen okuw serişdeleri mekdepde we mugallymyň özünde ýeterlik bolmalydyr. Olar: 1. Beýik akyldarlaryň dana sözleri. 2. Türkmen edebiýatyndan okuw meýilnamasy we okuw kitaplary. 3. Edebi – taryhy monografiýalar, ylmy işler. 4. Edebiýat ylmynda we teoriýasyna degişli makalalar. 5. Edebi gazet we žurnallar. 6. Tehniki serişdeleriň dürli görnüşleri. 7. Usuly makalalar, usuly ýygyndylar, edebiýaty okatmagyň usulyýeti. 8. Usuly we pedagogik žurnallar. 9. Edebi we pedagogik sözlükler, sprawoçnikler, ensiklopediýalar...

Edebiýatdan okuw esbaplary, esasan, edebiýat otagynda, ýörite jaýda ýa-da mekdep kitaphanasynda aýawly saklanmalydyr. Olar okuwçy, mugallym tarapyndan sapakda we sapakdan daşary işlerde işjeň peýdalanylmalydyr. Okuw esbaplarynyň üsti hemişe baýlaşdyrylyp durulmalydyr.

Türkmen edebiýaty otaglary

Mekdepde türkmen dili we edebiýaty mugallymy hem öz sapaklaryny we sapakdan daşary işlerini netijeli guramak üçin oňat abzallaşdyrylan otag edinmelidir. Okuw otaglary sapak işini dogry guramakda, okuwçylara düýpli bilim we terbiýe bermekde örän ähmiýetli.

Mekdebiň jaý mümkinçiliklerine görä, türkmen dili we edebiýaty otaglaryny ýörite bir synp otagynda bile ýa-da aýratynlykda döretmek bolar. Türkmen dili we edebiýaty üçin bir synp jaýy berilse, onda onuň gapysynda “Türkmen dili we edebiýaty otagy” diýip ýazmaly. Eger-de her haýsyna aýratyn jaý berilse, onda olaryň biriniň gapysynda “Türkmen dili otagy”, beýlekisinde “Türkmen edebiýaty otagy” diýip ýazyp goýmaly.

Türkmen edebiýaty otagy edebiýat sapaklaryny we sapakdan daşary işleri geçirmek üçin ulanylýar. Onda okuw serişdeleri saklanýar, gurnak işleri, ugrukdyryjy maslahatlar geçirilýär, okuw filmlerine, diafilm we diapozitiwlere tomaşa edilýär.

Türkmen edebiýaty otagy çeper edebiýaty okatmak, öwretmek işiniň, şonuň ýaly-da okuwçylarda ahlak, gözellik duýgularyny ösdürmegiň merkezi bolmalydyr.

Türkmen edebiýaty otagy häzirki zaman talaplaryna laýyk abzallaşdyrylmalydyr. Otagy doly abzallaşdyrmak üçin mugallym ýadawsyz zähmet çekmelidir. Gowy abzallaşdyrylan otag edebiýat mugallymynyň öz kärini söýýändigini, oňa ussat we yhlaslydygyny subut edýär.

Türkmen edebiýaty otagyny abzallaşdyranda, mugallym hemmeler üçin bir nusga bolan “Türkmen edebiýaty otagy” diýen shemadan (seret, shema) ugur almalydyr. Bu shemada türkmen edebiýaty kabinetinde okuw serişdeleriniň, gurallaryň, enjamlaryň... niredede, nähili goýulmalydygy anyk görkezilýär.

**Türkmen dili we edebiýaty otagynyň ýa-da
edebiýat otagynyň enjamlary**

T №	Otagdaky enjamlaryň ady	Sany
1.	Mugallymyň partasy	1
2.	Mugallymyň oturgyjy	1
3.	Okuwçylaryň partalary	20
4.	Okuwçylaryň oturgyçlary	40
5.	Magnitofon, wideo ýazgy üçin parta	1
6.	Synp tagtasy	1
7.	Tablisa, shema üçin sandyklar	2
8.	Ýygnalýan ekran	1
9.	Görkezme esbap üçin sütün	1
10.	“Edebiýat täzelikleri” diýen tagta	1
11.	Öwrenilýän döwür, ýazyjy, eser boýunça diwarlyk	1
12.	Didaktiki maglumatlar, albom, sergi üçin sandykly parta	1
13.	Ekspozision tagtalar. Kitap goýmak üçin şkaflar ýa-da polkalar	3
14.	Ýazyjy-şahyrlaryň portretleri	40
15.	Proýeksion apparatlar üçin parta	1

Türkmen edebiýaty otagynda okuw serişdeleriniň ählisi rejeleý saklanmalydyr. Otagda:

1. Beýik danalaryň, klassyklaryň çeper edebiýat we sungat baradaky işleri;
2. Türkmenistanyň Konstitusiyasy;
3. Türkmenistanyň Döwlet nyşanlary, Döwlet Senasynyň ýazgysy;
4. Edebiýaty öwreniş ylmyna degişli kitaplar;
5. Ýazyjy-şahyrlaryň portretleri, çeperçilik şekillendiriş we grafiki serişdeler;
6. Ses we ekran informasiýalaryny ýaýradýjy apparatlar;
7. Sapakdan daşary işlerde ulanylýan maglumatlar;
8. Özleşdirmek işini kämilleşdirmek üçin kömekçi, goşmaça enjamlar ýeterlik bolmalydyr.

Okuw serişdeleri edebiýat mugallymy bilen okuwçylaryň işjeň gatnaşmagynda elde hem ýasalmalydyr. Şonda esbaplaryň gözelligi tarapyňa aýratyn üns bermeli. Elde ýasalan görkezme esbaplar hem edebiýat otagynda saklanýar we onuň üsti hemişe täze-täze esbaplar bilen baýlaşdyrylyp durulýar.

Türkmen edebiýaty otagynyň öň tarapyndaky diwarda synp tagtasy, onuň ýokarsynda Garaşsyz, hemişelik Bitarap Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň portreti goýulýar. Synp tagtasy okuw filmlerini, diafilmleri, diapozitiwleri demonstrirlemek üçin ýörite enjamlaşdyrylmalydyr. Otagda tehnik serişdeleri doly ulanar ýaly ýagdaý döredilmelidir. Mugallymyň partasynda (ýa-da onuň ýanynda goşmaça partada) magnitofon, kodoskop, telewizor üçin ýörite ýer bolmalydyr.

Synp tagtasynyň aşagynda ýörite sandyjak oňardylyp goýulýar we onda tablisalar, shemalar, suratdyr kartinalar saklanylmalydyr. Türkmen edebiýaty otagynyň gapdal diwarynda “Edebiýat täzelikleri” diýen tagta – diwarlyk (0.8x0.5m.) bolup, onda “Edebiýat we sungat” gazetini we “Garagum” žurnaly goýulmaly (diwarlygyň gazetini we žurnaly yzygiderli täzelenip durulmaly).

Otagyň gapdal diwarynda ýene-de bir – 1,5 x 1,2 metrlik uly diwarlyk bolmaly. “Öwrenilýän döwür, ýazyjy, eser” diýen diwarlykda Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň çeper edebiýat we sungat baradaky Permanlary, dana sözleri, sapakda öwrenilýän döwür, ýazyjy, eser boýunça tekstler, kitaplary, suratlar, illýustrasiýalar goýulýar.

Türkmen edebiýaty otagynyň yzky diwarynda ýörite şkaflar ýa-da kitap polkalary bolup, olarda dürli kitaplary temalara (klassyklaryň eserleri, okuw kitaplary, çeper edebiýat, sözlükler, ylmy-populýar edebiýat, edebiýaty öwreniş ylmy, usuly gollanmalar, rus we beýleki goňşy halklaryň edebiýaty, daşary ýurt edebiýaty, edebi žurnallar, albom, sergi, edebiýat täzelikleri diýen ýaly ýazgylar bilen) ýa-da synplary boýunça bölünip goýulmalydyr.

Otagyň yzky diwarynda ekspozision tagtalar hem asylyp goýulýar. Ekspozision tagtalary okuwçylaryň güýji bilen taýýarlamak bolar. Olarda edebiýatyň bellibir döwrüne, aýry-aýry eserlere, ýazyjy-şahyryň ömrüne we döredijiligine ýa-da bellibir edebi senä

bagyşlanan maglumatlar ýerleşdirilýär. Ekspozision tagtalarda belli-bir tema degişli kitaplary, suratlary, okuwçylaryň ýazan nutuklaryny... goýmak örän täsirli we netijeli bolýar.

Ekspozision tagtalaryň maglumatlary çalşyrylyp, täzelenip durulmalydyr.

Türkmen edebiýaty otagynda ýazyjy-şahyrlaryň portretlerine ýörite orun berilmelidir. Ýazyjy-şahyrlaryň portretleri, esasan, yzky diwarlarda – ýokarda hronologik tertipde asylyp goýulmalydyr. Ýazyjy-şahyrlaryň portretleriniň aşagynda olaryň ady, familiýasy, doglan (aradan çykan) ýyly, käbir eserleriniň ady ýa-da çeper eserlerinden sitatalar owadan, düşnükli ýazylyp görkezilmelidir.

Türkmen edebiýaty otagyny alymlaryň, ýazyjy-şahyrlaryň çeper edebiýat, sungat, okuw, ahlak... barada aýdan dana sözleri, nakyllar bilen bezemek bolar. Meselem:

Kitap bilimiň çeşmesidir. Bilimsiz öý – otsuz ojak.

Adam adama dostdur, dogandyr, ýoldaşdyr.

Edebiň ýagşysy – ulyny syla. Magtymguly.

Köp okan köp biler. Işiň ussasy – okamak. Nakyl.

Owadan, gözellik taýdan täsirli ýazylan sitatalar, şygarlar otagyň gapdal ýa yzky diwarlarynda ýerleşdirilmelidir.

Türkmen edebiýaty otagyna edebiýat mugallymlarynyň biri ýolbaşçylyk edýär. Mekdebiň türkmen dili we edebiýaty mugallymlarynyň hemmesi otagyň ähli işine jogapkärdir. Olar otagy abzallaşdyrmak ugrunda aladalanýarlar, otag üçin okuw serişdelerini ýygnaýarlar, ony yzygiderli baýlaşdyrýarlar.

Türkmen edebiýaty otagynyň ýörite iş meýilnamasy bolup, ony otag ýolbaşçysy düzmelidir. Iş meýilnamasy otagy abzallaşdyrmagy, täze okuw – görkezme esbaplar ýasamagy, otagda sapak we sapakdan daşary işleri geçirmegi, ekspozision tagtalary taýýarlamagy we gurnamagy, edebi sergi, albom taýýarlamagy, fotomontažlar çykarmagy, beýleki dersler bilen aragatnaşygy berkitmegi... nazara almalydyr.

Türkmen edebiýaty otagy mugallymyň usuly ussatlygyny kämilleşdirmäge, okuwçylaryň dil we ýazuw sözleşini ösdürmäge, edebiýatdan çuň bilim bermek bilen okuwçylarda ýokary ahlaklylygy, ylmy dünýägaraýşy kemala getirmäge ýardam etmelidir.

Netije

Edebiýaty okatmagyň usulyýeti türkmen mekdeplerinde çeper edebiýaty okatmak, öwretmek, şahyrana sözüň üsti bilen okuwçylara bilim, ynsanperwer terbiýe bermegiň usul hem tärlerini salgy berýän özboluşly ylymdyr.

Mekdepde edebiýaty okatmagyň usulyýeti dünýä akyldarlarynyň taglymaty hem görnükli usulyýetçileriniň ideýalary esasynda döreýär, ösýär we kämilleşýär.

Türkmen edebiýaty ylmyň we medeniýetiň ösmegi bilen mekdepde özüniň ýörite ders hukugyna (1939) eýe bolýar. Türkmen edebiýatyny okatmagyň usulyýeti täze ylmy ýörelgeler, dialektiki usullar esasynda kemala gelýär.

Mekdepde türkmen edebiýatynyň okadylyş taryhy özüniň ösüş ýolunda dürli döwürleri geçýär. Ilki edebiýat – çeper eserler diňe ene dili dersi bilen baglanyşykda – düşündirişli okuw görnüşinde okadylýar. Türkmenistanda doly däl orta mekdepleriň – V-VII synplaryň açylmagy bilen edebiýat ýörite edebi okuw, orta mekdepleriň – VIII-X synplaryň döremegi bilen hem edebiýat sapagy hökmünde okadylmaga başlanýar. Türkmen edebiýatyny okatmak boýunça okuw maksatnamalary, okuw kitaplary döredilýär, ylmy-usuly maglumatlar ýazylýar. Muňa türkmen mekdepleri üçin edebiýatdan okuw maksatnamalarynyň düzüliş ýörelgeleri, N. Aşyrowyň “Edebi okuwyň usuly” (1947, 1950), O. Ýazymow we A. Myratdurdyýewiň “Edebiýaty okatmak usulyýeti” (1964) we başgalar mysal bolup biler.

Edebiýaty okatmagyň usulyýetiniň nazary, didaktiki, metodologiki, psihologiki esaslary bar. Olaryň ählisi hem dünýä akyldarlarynyň taglymatyndan ugur alýar. Çeper edebiýat ýaşlary Watana wepalylyk, joşgunly watançylyk, çuňňur ideýalylyk, ahlak taýdan arassalyk ruhunda terbiýelemekde örän ähmiýetli. Şoňa görä-de edebiýat dersiniň, edebiýat mugallymynyň önünde jogapkärli hem möhüm wezipe goýulýar. Şol möhüm wezipeleri çözmek edebiýaty okatmagyň usulyýetiniň nazary, didaktiki, metodologik hem psihologik esaslaryny anyklamaga gös-göni baglydyr.

Biz bu işde edebiýaty okatmagyň taryhy, onuň didaktiki we metodologik esaslary, ýazyjynyň ömri we döredijiligini öwrenmegiň ylmy

esaslary barada gürrüň etdik. Edebiýaty okatmagyň usulyýetiniň esaslaryny hem ähli ylymlaryň özeni bolan pelsepe, onuň akyl ýetirme teoriýasy, gözellig, pedagogika, psihologiýa, edebiýat ylmy, dil bilimi düzýär.

Çeper edebiýatyň üsti bilen bilim hem terbiýe bermekde orta mekdeplerde okuwçylaryň okamaly edebi maglumatlar toparynyň oýlanyşykly saýlanmagy, edebiýaty öwrenmegiň talaba laýyk düzülen yzygiderliligi uly ähmiýete eýedir. Şony nazara alyp, türkmen edebiýatyny okatmagyň usulyýeti orta mekdepde edebiýaty öwrenmegi şeýle ulgamda, edebi maglumatlary synplar arasynda belli ýörelge esasynda hem şoňa laýyklykda öwrenmeli maglumatlar toparyny kesgitlemegi ündeýär: a) I-III synplarda okuw – düşündirişli okuw (tematik); b) IV-VIII synplarda edebi okuw (ideýa, tematik, hronologik); c) IX-X synplarda edebiýat taryhy (edebi – taryhy sistematik kurs).

Edebiýaty okatmagyň usulyýeti okuwçylarda çeper edebiýata we şol sapaga söýgi döretmegi derwaýys mesele hasaplaýar we ony esasy edebi okuw we edebiýat sapaklarynyň döredijilik işleriň, sapakdan we mekdepden daşary işleriň üsti bilen amala aşyrmagy maslahat berýär.

Mekdep tejribesinde türkmen edebiýatyny okatmagyň dürli usul hem tärleri ulanylýar.

1. Okuw usuly (sesli, sessiz okuw, labyzly, çeper, düşündirişli, rollar boýunça okuw...).

2. Mugallymyň sözi (giriş söz, delil hat, maglumat bermek, ýazgyny aýdyp bermek, eseri derňemegi öwrediş söz, mugallymyň leksiýasy (obzor, monografik), jemleýji söz...).

3. Gürrüň usuly (giriş – duýdurma gürrüň, ewristik gürrüň, berkitme – ýada düşürme gürrüň, çekişme – jedel guralanda...).

4. Okuwçynyň özbaşdak işi (düzme (dil we ýazuw), meýilnama düzme, ýumuşlar, nutuk, çekişme-jedel...).

5. Interaktiw usul (bu usulda okuwçy mugallym bilen deňhukukly bolup, okuw daş-töwerek, ekologiýa, döwlet, syýasat, ykdysady we medeni ösüşler bilen baglanyşdyrylýar, bir söz bilen aýdanymyzda, interaktiw okuw – hemmetaraplaýyn bilimdir...)

Edebiýaty okatmagyň usul hem tärleri dürli bolsa-da, olar bir-birleri bilen berk arabaglanyşykda bolýar.

Mekdepde çeper edebiýaty okatmagyň, öwretmegiň esasy görnüşi sapakdyr. Edebiýaty okatmagyň häzirkî zaman talaplaryny, görnükli usulyýetçileriň ylmy-usuly işlerini, öňdebaryjy iş tejribelerini nazara almak bilen edebiýat sapaklaryny dürli tiplere we görnüşlere böldük. Edebiýat sapaklarynyň tipleri:

I. Giriş sapagy.

II. Okuw sapagy.

III. Çeper eseri öwrenme sapagy.

IV. Edebiýat taryhyny we teoriýasyny öwrenme sapagy.

V. Sözleşiş dilini ösdürme sapagy.

VI. Gaýtalama, jemleme we hasabat sapagy.

Häzirkî wagtda umumy bilim berýän orta mekdeplerde türkmen edebiýatyny okatmakda täze sapak tipleri: seminar, leksiýa, konsultasiýa, zaçýot, panorama, konsert, kino we telesapak işjeň ulanylýar. Edebiýat sapaklarynyň bu tipleriniň hem her biriniň dürli görnüşi bar. Olary mugallym öz iş ýagdaýynda işjeň ulansa, ýokary netije gazanyp biler.

Edebiýat sapaklary ylmy esasyda, durmuşa bagly, ideýaly, terbiýeleýji, emosional hem gözellik taýdan täsirli, görkezme esbaply, tehniki serişdeli, okuwçylary işjeňleşdiriji, beýleki sapaklar – dersler (ene dili, taryh...) bilen ýakyn arabaglanyşykly bolmalydyr. Edebiýat sapagynyň mazmunly bolmagy, döwrüň talaplaryna laýyk guralmagy mugallyma, onuň ylmy hem usul taýýarlygyna, ideýa – syýasy we medeni derejesine, ussatlygyna baglydyr.

Edebiýaty okatmak durmuş, okuwçylary gurşap alan ýaşayyş, daş-töwerek bilen berk baglanyşdyrylmalydyr. Durmuşa baglanyşdyrmak: eseri emosional aňlamak; keşpleri täsirli derňemek; edebi – ýlke maglumatlaryny ulanmak; dil we ýazuw sözleşişi ösdürmek; sapakdan daşary okuw, gezelenç, çekişme – jedel, bäsleşik, edebi agşam, edebi duşuşyk, okyjylar konferensiýasyny we ş.m. guramak bilen amala aşyrylýar. Edebiýaty durmuşa baglanyşdyryp öwretmek okuwçylary durmuşa taýýarlamakdyr.

Türkmen edebiýatynyň taryhynda görnükli orun tutýan ýazyjy-şahyrlaryň terjimehalyny we döredijiligini öwrenmegiň ylmy

esaslary dürli ýörelge hem çeşmelerde, usul hem tärlerde aýdyňlaşdyrylýar. Orta mekdepe türkmen ýazyjy-şahyrlarynyň terjimehalyny öwrenmek üçin hyzmat edýän esasy dokumental hem edebi çeşmeler: edebiýat ylmy, ýazyjy barada ýatlamalar, golýazma, gündelik-ýazgy kitapçasy – golýazma awtobiografiýasy, rowaýatlar, çeper eserler, ýazyjynyň eserinde özi, maşgalasy, dost-ýary barada aýdanlary, suratlar, ses ýazgylary neşir edilen kitaplary.

Ýazyjy-şahyrlaryň döredijiligini öwrenmegiň dürli usuly hem tärleri bar: 1. IV–V synplarda: a) eseri tematik ýörelgede öwrenmek, b) awtor – ýazyjy barada gysgaça terjimehal sprawka, maglumat bermek. 2. VI–VIII synplarda: a) eseri ýazyjynyň terjimehaly bilen baglanyşykly öwretmek, b) giriş sapaklarynda terjimehal, sprawka, maglumat bermek. 3. IX–X synplarda: a) obzor hem monografik temalarda ýazyjynyň döredijiligini öwrenmek; b) ýazyjynyň terjimehaly geçilende, onuň döredijiligine gysgaça syn, maglumat bermek; c) ýazyjynyň döredijiligini – lirikasyny, proza hem drama eserlerini tekstual öwrenmek.

Mekdepe ýazyjynyň terjimehalyny we döredijiligini edebiýaty okatmagyň usulyýetiniň didaktiki hem metodologik esaslaryna laýyk öwretmek mugallymda oýlanyşykly düzülen tematik meýilnamany, şonuň ýaly-da ähli edebiýat işlerini ykjam taýýarlykly guramagy, geçirmegi talap edýär.

Edebiýat mugallymy usulyýetiň ylmy esaslaryna salgylanmak bilen her bir sapagyny ýokary derejede gurap, çeper edebiýatyň üsti bilen ýaşlara düýpli edebi bilim, ynsanperwer dünýägaraýyş berip, Watana wepaly watançylary terbiýelemelidir.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, 1-nji tom. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2008.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler, 2-nji tom. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan–sagdynlygyň we ruhbelentligiň ýurdy. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. Aşgabat. Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
5. *Ahundow G., Aşyrow N., Wýazigin A., Gerşuny M., Hojaýew N.* Türkmen edebiýatyndan program. Doly däl orta we orta mekdepleriň 5, 6, 7-nji synplary üçin. – Aşgabat, 1939, 1940.
6. Başlangyç mekdep üçin programma. – Aşgabat, 1934.
7. Başlangyç oba mekdepleriniň programmasy (1 – 4-nji ýyl üçin). – Aşgabat, 1932.
8. Dört ýyllyk başlangyç mekdepler programmasy (türkmen mekdepleri üçin). – Daşkent, 1924.
9. Oba mekdepleri üçin kompleks esasynda düzülen programma (1 – 2 ýyl üçin). Aşgabat, 1928.
10. Oba mekdepleriniň 3-nji gruppasy üçin programma. – Aşgabat, 1929.
11. Oba mekdepleriniň programmalary (I-IV toparlar üçin). Aşgabat, 1930.
12. Oba mekdepleriniň programmalary. Türkmen dili we türkmen edebiýaty. V- VII synplar üçin . – Aşgabat, 1946.
13. Orta mekdepleriniň programmalary. Edebiýat. VIII – X synplar (IV- X synplar üçin). – Aşgabat, 1946, 1983, 1987, 1991.
14. Sowatsyzlyk bitirmek mekdepleriniň programmasy. – Aşgabat (Poltorsk), 1925.
15. Edebi okuw boýunça programma. V – VIII synplar üçin. – Aşgabat, 1948-1968.

16. *Agabekow S.* Учебник туркменского наречия с приложением сборника пословиц и поговорок туркмен Закаспийской области. – Асхабад, 1904.
17. *Alyýew A. S.* Туркменская речь (Türkmen dili, ýaňy usul türkmen mekdebi). – Баку. 1913. – Асхабад, 1914.
18. *Alyýew A.* Ilkinji ýyl. Türkmen dili (elipba taglymatynda soňra okalýan ikinji kitapdyr). – Daşkent, 1922.
19. *Alyýew A.* Iň täze türkmen elipbasy we ilki okuw. – Daşkent, 1921.
20. *Alyýew A.* Elipbiýden soň birinji ýyl. Okuw kitaby. – Aşgabat (Poltorask), 1925.
21. *Ahundow G., Aşyrow N., Gerşuny M., Hojaýew N.* Edebiýat. Doly däl orta we orta mekdepleriň V synpy üçin okuw kitaby. – Aşgabat, 1939.
22. *Aşyrow N., Azymow P., Gerşuny M., Hojaýew N.* Edebiýat. Doly däl orta we orta mekdepleriň VII synpy üçin okuw kitaby. – Aşgabat, 1939.
23. *Aşyrow N., Gurbansähedow G., Kekilow A., Kerimow A.* Häzirki zaman edebiýaty, X synp üçin okuw kitaby. – Aşgabat, 1954.
24. *Baylyýew H.* Okuw kitaby. Birinji bölüm. 1-nji ýyl üçin. – Aşgabat, 1933.
25. *Baylyýew H., Kekilow Ş.* Okuw kitaby. Ikinji ýyl. – Aşgabat, 1933.
26. *Belýaýew I.* Грамматика туркменского языка. – Асхабад, 1915.
27. *Garahanow A.* Ene dilimiz (üçünji ýyl okuw üçin). – Daşkent, 1923.
28. *Geldiyew M., Alparow G.* Elipbiý. – Daşkent, 1924.
29. *Gürgenli A., Gerşuny M.* Edebiýat. Doly däl orta we orta mekdepleriň VI synpy üçin okuw kitaby. – Aşgabat, 1939.
30. *Morozow B.S., Hanow H., Ýazymow O., Çaryýew N.* Edebiýat. VIII synp üçin okuw kitaby. – Aşgabat, 1952.
31. Häzirki zaman edebiýaty. X synp üçin hrestomatiýa. – Aşgabat, 1952.
32. *Şamyadow B., Ýazymow O., Çaryýew N.* Edebiýat VIII synp üçin okuw kitaby. – Aşgabat, 1954-1993.
33. *Şamyadow B., Ýazymow O., Çaryýew N.* Edebiýat IX synp üçin okuw kitaby. – Aşgabat, 1954-1960.
34. Edebiýatdan hrestomatiýa. VIII synp üçin. – Aşgabat, 1952-1993.
35. Edebiýatdan hrestomatiýa. IX synp üçin. – Aşgabat, 1952-1993.
36. Elipbiýden soň birinji ýyl. Okuw kitaby (ýerli ýagdaýlara dogrulaп türkmenleşdiren Seýitjermal Gafurow. – Aşgabat, 1927.

37. Ene dili (1-nji basgançak mekdepleriň III-IV synlary we orta mekdepleriň taýýarlyk synlary üçin). – Aşgabat, 1931.
38. Ene dilinden IV ýyl okuw kitaby (A. Kekilow we M. Işangulyýew), 1926.
39. Ýaňy Türkmenistan (ulular üçin okuw kitaby). – Poltorask (Aşgabat), 1926.
40. *Айзерман Л. С.* Уроки литературы сегодня. – М., 1974.
41. Анализ художественного произведения в школе. – Л., 1972.
42. *Annagurdow M. D.* Sowet Türkmenistanda sowatsyzlygyň ýok ediliş taryhyndan oçerkler. – Aşgabat, 1960.
43. *Annagurdow M. D.* Sowet Türkmenistanyň metbugat taryhyndan oçerkler. – Aşgabat, 1981.
44. *Aşyrow N.* Edebi okuwyň metodikasy, – Aşgabat, 1947, 1950.
45. Baýgy mugallymlaryň ýatlamalary. – Aşgabat, 1965.
46. Başlangyç we orta mekdeplerde iş usullary hakynnda – Aşgabat, 1932.
47. Başlangyç mekdeplerde ene dili sapagyny geçirmekde usuly ýol-görkezme. – Aşgabat, 1934.
48. *Беленький Г. И.* Теория литературы в средней школе (VII–X классы Автореферат док. дис.) – М., 1973.
49. *Беленький Г. И., Колокольцев Н. В., Лондон Б. Н.* О преподавании литературы в старших классах одиннадцатилетней школы – М., 1962.
50. *Белинский В. Г.* Избранные педагогические сочинения – М., 1948.
51. *Berdiýew T.* Sowet häkimiýetiniň ýyllary içinde Türkmenistan SSR-inde halk magaryfynyň ösüşi. – Aşgabat, 1956.
52. *Бойко М. И.* Сочинения по литературе в средней школе. – М., 1973.
53. *Вамбери А.* Путешествие по Средней Азии. Спб. 1865 – М., 1874.
54. *Вамбери А.* Махтумкули и его поэзия. Туркменский язык и поэзия Махтумкули. – Ашгабат (Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň golýazmalar fondy, 139- nju paket).
55. Внеклассная работа по литературе. – М., 1964.
56. Вопросы методики преподавания литературы. – М., 1961.
57. *Герцен А. И.* Сбop. соч. В 30- и т. – М., 1954, 1964.
58. *Голубков В. В.* Методика преподавания литературы. – М., 1962.

59. М. Горький о литературе. – М., 1955.
60. *Горький М. Eserler toplumu* . Т. 3 – Aşgabat, 1956.
61. *Горький М. Сбор. соч. Т. 25.* – М., 1953.
62. *Гүляев Н. А. Теория литературы.* – М., 1985.
63. *Gurbanow A. A., Kuzmin O. D., Haljanow Ş., Rejebow J. Okatmak teoriýasynyň aktual meseleleri.* – Aşgabat, 1979.
64. *Gurbanow A. A., Çöňňäýew Ý., Tekäýew Ý. Orta mekdepde ene dilini okatmagyň metodikasy.* – Aşgabat, 1964.
65. *Довлатова Э. К истории преподавания русского языка в туркменской школе (1886-1837).* – Ашхабад, 1967.
66. Записки восточного отделения императорского русского археологического общества. Т. XXII. Вып. I-II СПб. 1914.
67. За творческое изучение литературы в школе. – М., 1968.
68. *Зуннунов А. Узбек адабиёти методикаси торихидан очерклар.* – Тошкент, 1948, 1980.
69. *Zynhary. Saýlanan eserler.* – Aşgabat, 1962.
70. *Каниматов А. К. О развитии народного образования в Киргизии за 50 лет советской власти.* – Фрунзе, 1967.
71. *Каплан И. Е. Изучение биографии писателя в старших классах.* – М., 1964.
72. *Каррыев А. А. Из истории школ Чарджоуской области.* – Ашхабад, 1962.
73. *Kekilow A. Mollanepes* . – Aşgabat. 1957.
74. *Kerbabaýew B. Eserler toplumu* . Т. 1-6 – Aşgabat. 1958, 1960.
75. *Копонов А. Н. История изучения тюркских языков в россии.* – Л., 1972.
76. *Красноусов А. М. Очерки по истории советской методики преподавания литературы.* – М., 1959.
77. *Кудряшев Н. И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы.* – М., 1981.
78. *Kulyýew N. Ýagtylyk jarçylary.* – Aşgabat, 1970.
79. *Курбанов А. А., Кузьмин О. Д. 40 лет по пути Ленина в области народного образования в Туркменистане.* – Ашхабад, 1965.
80. *Луцаев А. А. Изучение основ истории русской литературы в национальной школе.* – М., 1961.
81. *Magtymguly (bibliografik görkezijisi).* – Aşgabat, 1959.
82. *Magtymgulynyň ömri we döredijiligi (mekdep sergisi).* – Aşgabat, 1961 (albom). – Aşgabat, 1992.
83. *Magtymguly (makalalar ýygyndysy).* – Aşgabat, 1960.

84. Методика преподавания литературы. – М., 1977.
85. Методы педагогических исследований. – М., 1972.
86. *Микаилов Ш. Я.* Научные основы изучения теории литературы в азербайджанской средней общеобразовательной школе (Автореферат докторск. дисс.) – Баку, 1974.
87. *Mollanepes.* “Zöhre-Tahyr”. – Aşgabat, 1959.
88. *Mollanepes.* Lirika. – Aşgabat 1955.
89. *Mugallymlar üçin rehberlik* – Aşgabat, 1932.
90. *Myratdurdyýew A., Hümmadow A., Babaýew S.* Mekdepde türkmen dilini we edebiýaty okatmak meseleleri – Aşgabat, 1975.
91. *Никольский В. А.* Методика преподавания литературы в средней школе. – М., 1971.
92. *Nowaýy A.* Hamsa – Toşkent, 1960.
93. Oba magaryfçysyny häzirlemek hakynda maglumat ýygındysy. San 2. – Poltarsk (Aşgabat), 1926.
94. Образ Закаспийской области за 1897 – Ашхабад, 1898.
95. Образ Закаспийской области за 1900 – Ашхабад, 1902.
96. Образ Закаспийской области за 1912-1914г. – Ашхабад, 1916.
97. Опыт совершенствования преподавания литературы в старших классах – М., 1961.
98. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР (1917-1941) – М., 1980.
99. *Öwezgeldiýew M.* Türkmen mekdeplerinde edebiýatdan synpdan daşary geçirilýän işler – Aşgabat, 1959.
100. *Öwezgeldiýew M.* Edebiýaty okatmagyň metodikasyndan gollanma – Çärjew, 1959.
101. *Ökdirow D.* IV-Vsynplaryň türkmen edebiýaty sapaklarynda estetik terbiýe – Aşgabat, 1975.
102. Педагогика школы – М., 1977.
103. *Раджабов С.* Узбекистонда совет мактаби тарыхича доир. – Тошкент, 1957.
104. Развитие самостоятельности учащихся на уроках литературы – М., 1961.
105. Развитие народного образования и педагогической науки в Туркменистане – Ашхабад, 1931.
106. *Rejebow J.* Türkmenistanda hemme umumy hökmany başlangyç okuwa geçmeklige taýýarlyk – Çärjew, 1960.
107. *Роткович Я. А.* История преподавания литературы в советской школе – М., 1976.

108. Рыбникова М. А. Очерки по методике литературного чтения – М., 1963.
109. Система обучения сочинения в 4-8 классах – М., 1973.
110. Словарь литературоведческих терминов – М., 1974.
111. *Сторчак К. М.* Основы методики литературы – Киев, 1965.
112. *Сухомлинский В. А.* Павлышская средняя школа – М., 1979.
113. Теория и практика сочинений разных жанров – М., 1970.
114. Туркменистан за 50 лет (Статический сборник) – Ашхабад, 1974.
115. Türkmenistan SSR-iniň medeniýeti 25 ýyl içinde – Aşgabat, 1950.
116. Türkmen sowet edebiýaty. I-II bölüm. – Aşgabat, 1970-1972.
117. Türkmen edebiýatynyň taryhy. – 1-6 t. – Aşgabat, 1975-1984.
118. *Täçmyradow T.* Türkmen edebi diliniň sowet döwründe ösüşi we normalanyşy – Aşgabat, 1984.
119. *Хыдыров Т.* Прогрессивно – демократическая мысль в Туркменистане в начале XX века – Ашхабад, 1979.
120. Usuly ýol görkezmeklikde mugallymlara kömekçi (3-4-nji synplar üçin) – Aşgabat, 1934.
121. Usuly ýygyny. № 1-2 – Aşgabat (Poltorask), 1926.
122. Usuly ýygyny. San 1 we 2 – Aşgabat (Poltorask), 1926.
123. Фёдоров К. М. Закаспийская область 1901 – Ашхабад, 1901.
124. *Fomişew M. G.* XXV ýyl içinde Türkmenistanda halk magaryfynyň ösmegi – Aşgabat, 1950.
125. Her hili sapaklar okatmak ýoluny öwredýän makalalaryň ýygyny. Sanlary 3-4 – Aşgabat, 1926.
126. *Чернышевский Н. Г.* Полн. сбор соч. В 15-ти Т. – М., 1939-1953.
127. Ene dili we edebiýaty okatmagyň käbir meseleleri – Aşgabat, 1961.
128. *Ýazymow O. Myratdurdyýew A.* Edebiýaty okatmak metodikasy – Aşgabat, 1964.
129. *Ýazymow O.* Türkmen edebiýaty sapaklarynda okuwçylarda watançylygy terbiýelemek (X synplarda) – Aşgabat, 1957.
130. *Ýazymow O.* Edebiýaty okatmak metodikasynyň esaslary hakynda – Aşgabat, 1975.
131. «Живая старина». № 7. СПб. 1907.
132. «Mugallyma kömek», awgust.1936; № 4,6,8-9,10. 1940; № 2,8. 1953; № 3,4, 1955; №1.1956; № 4-1959.

133. «Средняя Азия» № 7, 1910.

134. «Türkmenistanyň halk magaryfy» №12, 1970; №2, 1971; № 6, 1973; №9, 1974; № 2, 04, 12, 1978; №3, 1981; № 5, 9, 1982; № 11, 1984; № 3, 5, 8, 1985; № 4, 5, 6, 7, 8, 12- 1990, № 8, 9, 1992.

135. «Mugallymlar gazeti» 13.03.1958; 20.12. 1960; 9.05.1978, 24.04.1981, 10.02. 1985, 8.08.90, 15.08.90. 5. 09. 90, 19.10.90, 1, 3, 5.06.1992, 5.05. 1993.

136. «Рузнамайы–Маверайы–Бахры–Хазар» («Закаспийская туземная газета») № 4. 9.01. 1915.

137. «Sowet Türkmenistany» 30.09.1952; 29. 12. 1963.

138. «Учительская газета» 8.02.1968.

139. «Edebiýat we sungat» 14.05.1964, 30.06.1965, 12.11.1982.

140. Mary şäher döwlet arhiwi . Fond 4 112, 327.

141. Özbegistan Merkezi döwlet arhiwi. Fond 34.

142. Türkmenistan merkezi döwlet arhiwi. Fond 25, 377

143. Türkmenabat döwlet arhiwi. Fond 277.

144. *N. Garaýew, A. Oraztaganow, Ý. Garaýew*. Edebiýat IV synp üçin, Aşgabat, 2009.

145. *O. Ýazymow, D. Balakaýew, Ý. Işangulyýew, B. Hojagulyýew*. Edebiýat V synp üçin, Aşgabat, 2009 .

MAZMUNY

GIRIŞ	7
Edebiýaty okatmagyň ýörelgeleri we maksatlary	8
I bab. Mekdepde edebiýaty okatmagyň usulyýetiniň taryhy	11
Türkmenistanda XX asyryň 20-nji ýyllarynda türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmakda edilen işler	12
30-njy ýyllarda türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmakda edilen işler	15
Beýik Watanylyk urşy döwründe Türkmenistanyň mekdeplerinde edebiýaty okatmak (1941-1945)	17
Uruşdan soňky ýyllarda mekdepde edebiýaty okatmagyň usulyýetiniň ösüşi (1946-1958)	17
60-90-njy ýyllarda türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmak (1958-1993)	19
Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanynda türkmen mekdeplerinde edebiýaty okatmak	24
II bab. Edebiýaty okatmagyň usulyýetiniň esaslary hakynda	27
Edebiýat dersiniň okuw maksatnamasy hem-de tematik meýilnamasy. Olar bilen işlemek	27
Edebiýat usulyýeti we beýleki ylymlar	39
Edebiýaty okatmagyň usullary we tärleri	43
Edebiýat sapaklary, olaryň tipleri we görnüşleri	57
Edebiýaty okatmagy durmuş bilen baglanyşdyrmak	65
III bab. Mekdepde edebiýaty okatmak we öwretmek. Edebiýaty okatmagyň maksady we wezipesi	68
Monografik temalary öwrenmek. Ýazyjynyň terjimehalyny öwrenmek	69
Ýazyjynyň döredijiligini öwrenmek	76
Çeper eseri derňemek	80
Eseri derňemek we onuň ýörelgeleri	82
Eseri derňemegiň esasy meseleleri	84

Eseri ýat tutmagy öwretmek	108
Öwrenilenleri berkitmek, jemlemek we hasabat.....	111
Geçilenleri gaýtalamak	113
Okuw kitaplary we olar bilen işlemek	116
IV bap. Edebiýat teoriýasyny öwretmek. Edebiýat teoriýasyny	
öwrenmegiň maksatlary	120
IV-VIII synplarda edebiýat teoriýasyny öwrenmek	121
V bap. Okuwçylaryň sözleşiş dilini ösdürmek. Sözleşşi ösdürmegiň	
maksady we ýollary.....	130
Ýatdan ýazmak.....	132
Soraglara ýazuw üsti bilen jogap bermek	132
Beýanname.....	133
Düzmeler.....	140
Beýanname we düzmä baha goýmak.....	151
VI bap. Tekst üstünde işlemek	159
Öýde okamak	161
Synpda labyzly okamak	163
Sapakda labyzly okatmagyň orny	167
Labyzly okamagyň görnüşleri.....	168
Meýilnama düzmek.....	170
Ýönekeý we çylşyrymly meýilnama.....	171
Dürli žanrdaky eserleriň meýilnamasy	176
Epiki eserleriň meýilnamasyny düzmek	176
Liriki eserleriň meýilnamasy.....	178
Drama eseriniň meýilnamasy.....	179
Sözbaşylaryň formasy.....	180
Dilden aýdyp berme. Eseriň mazmunyny doly aýdyp berme. Eseriň mazmunyny gysgaldyp aýdyp berme. Saýlap alyp aýdyp berme.	
Eseriň görnüşini üýtgedip aýdyp berme	183
Edebiýatdan okuwçylaryň bilimlerine, başarnyklaryna we endiklerine baha ölçegleri	191
VII bap. Edebiýat boýunça sapakdan daşary işler.....	195
Sapakdan daşary okuw.....	195
Edebi gurnaklar	205
Edebi agşam	210
Edebi duşuşyk	211

Okyjylar konferensiýasy	213
Edebi çekişme	215
Edebi bäsleşik	216
Edebi gazet we žurnal	219
Edebi sergiler we albom.....	221
Edebi ölkäni öwreniş.....	223
Teatr we kino.....	226
Edebi muzey.....	228

VIII bap. Edebiýatdan iş meýilnamalary we abzallaşdyryş işleri 232

Okuw serişdeleri	232
Türkmen edebiýaty otaglary	234
Netije	238
Peýdalanylan edebiýatlar	242

*Oraz Ýazymow, Ata Akbäbäýew, Agamyrat Kiçigulyýew,
Oguljan Handurdyýewa, Täşli Meredow,
Täzegül Kadyrowa*

EDEBIÝATY OKATMAGYŇ USULYÝETI

Mugallymçylyk mekdepleri üçin synag okuw kitaby

Redaktorlary	<i>B. Orazdurdyýewa, J. Amanowa</i>
Surat redaktory	<i>G. Orazmyradow</i>
Teh. redaktory	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Ýörite redaktor	<i>M. Tuwakow</i>

Çap etmäge rugsat edildi 27.07.2010. Möçberi 60 x 90 1/16. Ofset kagyzy.

Edebi garniturasy. Ofset çap ediliş usuly. Şertli-çap listi 15,75.

Şertli reňkli ottiski 19,06. Hasap-neşir listi 13,37. Çap listi 15,75.

Sargyt 1309. Sany 900.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744004. Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metgubat merkezi.
744004. Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.